

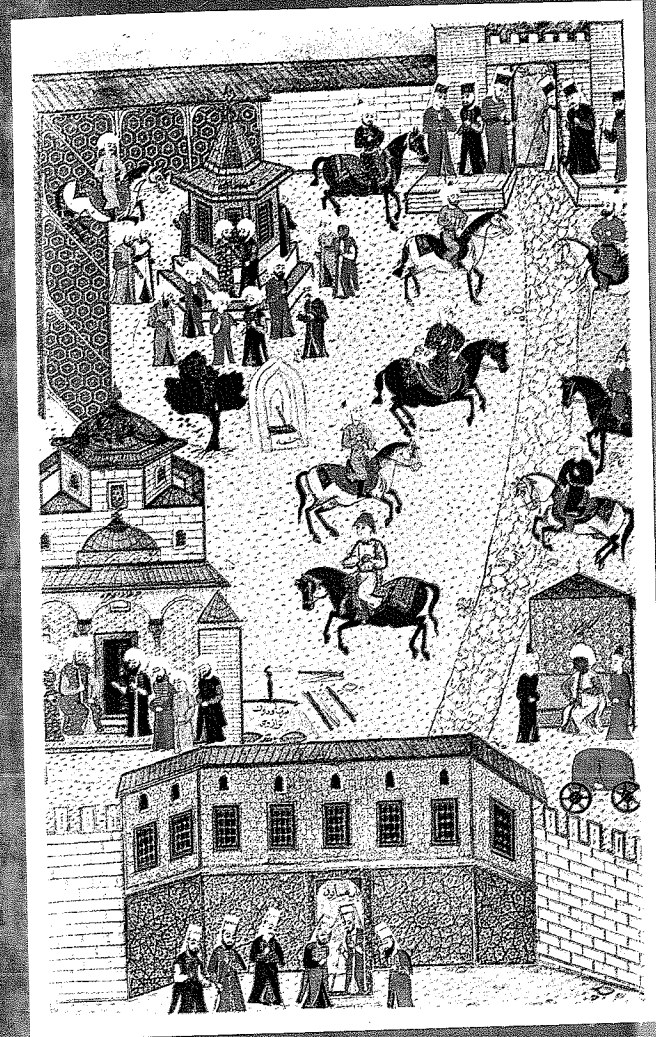
OSMANLI MÜESSESELERİ TARİHİ

PROF. DR. MEHMET ALİ ÜNAL

956.07
ÜNA.O
052523

OSMANLI MÜESSESELERİ
TARİHİ

PROF. DR. MEHMET ALİ ÜNAL



ISPARTA 1997

OSMANLI MÜESSESELERİ

TARİHİ

PROF. DR. MEHMET ALİ ÜNAL

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	52523
Tas. No:	956.07 ÜNAL

ISPARTA 1997

*Tebessümüyle ruhuma şebabet ve teravet aşılayan, gülüşüyle
gönlüme neş'e veren ve muhabbetiyle çalışmama mani olmak
konusunda olmadık şeyler yapan 1,5 yaşındaki kızım
Gülnihal'e.*

Kısaltmalar

- Bkz., bkz. : Bakınız.
BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
c. : cilt
Çev. : Çeviren.
TDVİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi.
DTCFD : Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
EI² : Encyclopedia of Islam
Hz., Hrz. : Hazırlayan.
İA : İslam Ansiklopedisi.
İ.Ü : İstanbul Üniversitesi
İÜİFM : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası.
Krs., krş. : Karşılaştırm.
MM : Maliyeden Müdevver Defterler
Nşr. : Neşreden.
ODTÜ : Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
OTAM : Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi.
O.Ü. : Ondokuz Mayıs Üniversitesi
s. : sayfa
TAD : Tarih Araştırmaları Dergisi.
TD : Tapu Tahrir Defteri.
TOEM : Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası.
TTK : Türk Tarih Kongresi.
VD : Vakıflar Dergisi
Yay. : Yayımlayan

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	XIII
I. BÖLÜM OSMANLI DEVLETİ MERKEZ TEŞKİLÂTI ...	1
A. OSMANLI DEVLET ANLAYIŞI	1
1. Osmanlı Hanedanı ve Devletin kuruluşu	4
2. Tahta Geçiş Sistemi	5
3. Padişah	8
4. Şehzadeler	13
B. MERKEZ TEŞKİLÂTI	19
1. Saray ve Kul Sistemi	19
a) Saray	19
(1) Kul Sistemi ve Enderûn	20
(2) Harem	25
(3) Kul Sistemi Hakkında Değerlendirme	28
2. Bîrûn	33
3. Hükûmet (Dîvân-ı hümâyûn)	36
(1) İkinci Dîvânı	38
(2) Galebe Dîvânı	38
(3) Ayak Dîvânı	39
b) Dîvân'ın Gündemi	39
c) Dîvân Üyeleri	40
(1) Veziriazam	40
(2) Vezirler	43
(3) Kadiaskerler	43
(4) Defterdârlar	44
(5) Nişancı	45
d) Dîvân Bürokrasisi	45
(1) Reisü'l-küttâp	45
(2) Tezkireciler	46
(3) Çavuşbaşı ve Çavuşlar	46

(4) Kâtipler	47
(5) Divân Tercümanları	48
e) Divân Kalemleri	49
(1) Beylikçi Kalemi (divân kalemi)	49
(2) Tahvil kalemi	49
(3) Rüûs Kalemi	49
C. ASKERİ TEŞKİLÂT	51
1. Merkez Kuvvetleri	51
a) Yaya ve Müsellemeler	51
b) Kapıkulu Ordusu	53
(1) Acemi Ocağı	53
(a) Pençik Kanunu	54
(b) Devşirme Usûlü	54
(c) Kul Oğulları	55
(2) Yeniçeri Ocağı	56
(a) Yeniçeri İsyanları	59
(b) XVIII. ve XIX. Yüzyıldaki Yeniçeri İsyanları	62
(c) Patrona Halil İsyanı (1730)	62
(d) Nizam-ı cedid Hareketi ve Yençeriler	63
(3) Cebeci Ocağı	64
(4) Topçu Ocağı	65
(5) Diğer Sınıflar	65
(6) Kapıkulu Sipahileri (Altı Bölük Halkı)	66
2. Eyalet Kuvvetleri	67
a) Timarlı Sipahiler	67
(1) Akıncı Ocağı	69
(2) Deliler	73
(3) Kale Muhafızları	73
(4) Yardımcı Kuvvetler	74
(5) Geri Hizmetlerde Çalışanlar	75
b) XIX. Yüzyılda Osmanlı Ordusu	75
3. Donanma	76
a) Kaptan Paşa ve Kaptan Paşa Eyaleti	80
b) Osmanlı Tersaneleri	81
b)	81
D. MÂLİYE TEŞKİLÂTI	83
1. Defterdâr ve Defterhâne	83

a) Maliye Bürokrasisi	86
(1) Baş bakıkulu	86
(2) Cizye Baş Bâkikulu	86
(3) Veznedârbaşı	87
(4) Sergi Nâzırı ve Sergi Halifesi	87
b) Defterdâr Kapısı (Bâb-ı Defteri)	87
c) Hazine	88
(1) Dış Hazine	88
(2) İç Hazine	90
d) Bütçe	91
e) Defterhâne (Defter-i Hakanî Eminliği)	92
f) XIX. Yüzyılda Maliye Teşkilâtı	93
E. OSMANLI İLMİYE VE ADLİYE TEŞKİLÂTI	95
1. Osmanlı Hukuku Ve Tarihî Gelişimi	95
2. Adliye ve İlmiye Teşkilâtı	99
a) Şeyhülislamlık Kurumu	99
(1) İlmiye Sınıfı	100
b) Kadıaskerler	101
c) Medreseler ve Müderrisler	102
d) Nakibü'l-eşrâf	104
e) Padişah Hocaları	105
f) Kadılar	106
F. OSMANLI KLÂSİK DEVRİ VE ISLAHÂT HAREKETLERİ (1453-1700)	107
1. OSMANLI MEDENİYETİNİN İÇİNE KAPANMASI	110
2. Klâsik Dönemde Islahat Çalışmaları	111
a) Kuyucu Murad Paşa'nın Islahat Girişimi	111
b) II. Osman (Genç Osman)'ın Islahat Çabaları	111
c) IV. Murad'ın Islahatları	112
d) Köprülüler Zamanında Islahatlar	114
II. BÖLÜM TİMAR SİSTEMİ VE TAŞRA TEŞKİLÂTI	116
A. OSMANLI DEVLETİNDE ARÂZİ	116
1. Mîrî Araziler	118
a) Mîrî Arazinin Tasarruf Şekli	119
(1) Çift ve Çiftlik	119
2. Mülk Arazî	121
3. Vakıf Araziler	122

B. TAHRİR SİSTEMİ	123
1. Tahrirlerin Tarihçesi	
2. Osmanlı Öncesi Türk-İslam Devletlerindeki Tahrirler	
124 3. Osmanlı devletinde Tahrirler	126
4. Tahrirlerin Yapılış Sebebi	126
5. Tahrirler Yapılış Şekli	129
6. Tahrir Defterleri	130
C. OSMANLI VERGİ DÜZENİ	134
1. Öşür	137
a) Tahrirlere Göre Narh Fiyatları	139
(1) Hubûbât Öşrü	140
2. Diğer Vergi Ve Resimler	143
a) Hayvancılık ve Hayvancılıkla İlgili Resimler	143
(1) Âdet-i ağnâm	143
(2) Yaylak ve Kışlak (=Köm) Resimleri	144
(3) Bal Öşrü (Resm-i Kivâre)	145
b) Şahıs Başına Alınan Vergi ve Resimler	145
(1) Resm-i çift ve Resm-i dönüm	146
(2) Bennâk Resmi	149
(3) Mücerred Resmi	150
(4) İспенç Resmi	151
(5) Cizye	152
(6) Âdet-i Irgadiye	154
c) Maktû Vergiler ve Mukâta'alar	155
(1) Maktû Vergiler	155
(a) Resm-i Asiyâb ve bezirhâne	155
(2) Mukâta'alar	157
(a) Boyahâne Mukâta'ası	158
(b) İhtisab Mukâta'ası	158
d) Arızı Vergiler	159
(a) Bâd-ı hevâ	160
(b) Âdet-i deştânî	160
(c) Resm-i arûs	161
(d) Tapu resmi	161
(e) Cürüm ve cinayet Resmi (Resm-i cerâim) ..	162
(2) Ticaret ve Gümrük Resimleri	163

(a) Bâc ve damga	164
3. Avâriz Vergisi	165
4. Kanun Dışı Vergiler	167
D. TİMAR SİSTEMİ	169
1. Osmanlı Timarı'nın Kökeni	169
a) Anadolu'da Osmanlı Öncesi Timar Sistemi	171
b) Osmanlı Timarının Tarihi	173
2. Dirlik Çeşitleri	175
a) Haslar	175
b) Zeametler	176
c) Timarlar	177
(1) Tezkereli ve Tezkeresiz Timar	178
(2) Serbest Olan ve Olmayan Timarlar	179
(3) Timarın Tevcihi ve İntikali	182
(a) Kapıkullarının Timara Geçmesi	186
(4) Timarlı Sipahilerin Hak ve Sorumlulukları ..	188
(a) Hassa Çiftlikler	189
(b) Toprağa bağlılık prensibi	191
(c) Bir asalet sınıfı olarak timarlı sipahiler	197
(5) Eşkindilü Mülkler ve Mülk Timarlar	200
(6) Mâlikâne-Dîvânî Sistemi	202
(7) Hristiyan Sipahiler	205
(8) Timar Sisteminin Bozulması	207
(9) Koçi Bey'in Islahat Layihaları ve IV. Murad'ın	
İcraatı	210
E. BEYLERBEYİ VE EYALET İDARESİ	217
1. Eyalet İdaresi	219
a) Sâlyâneli eyaletler	220
b) Sâlyânesiz eyaletler	220
c) İmtiyazlı Eyaletler	221
(1) Eflak, Boğdan ve Erdel Voyvodahlıkları	221
(2) Kırım Hanlığı	222
(3) Mekke-i Mükerrreme Emirliği	223
2. Sancakbeyi ve Sancak İdaresi	223

a) "Sancak" Kavramı ve Sancak İdaresinin Ortaya Çıkışı	223
b) Sancakbeyliği	225
c) Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar	228
F. KAZÂ İDARESİ VE KADILAR	235
1. Kadı ve Nâip	236
a) Adalet Sisteminin Bozulması	241
2. Kazâ Müftisi	241
3. Nahiyeler	242
4. Subaşı	243
G. VAKIF MÜESSESESİ	244
1. Vakfın Tanımı ve Kökeni	245
2. Vakıf Kurucuları	246
3. Vakıf Kurmanın Hukukî Şartları	248
4. Vakfın Alanı	250
5. Mürtezika Sınıfı	252
BİBLİYOGRAFYA	253
DİZİN	269

ÖNSÖZ

Orta Avrupa'dan Hind Okyanusu'na kadar uzanan geniş bir coğrafya üzerinde yüzlerce yıl siyasî ve askerî bir güç olarak müessir olmuş olan Osmanlı devleti, XIX. yüzyıldan itibaren yerli ve yabancı tarihçilerin ilgi odağı olmuştur. XV. yüzyılın ortalarından XVII. yüzyılın sonuna kadar 250 yıl, bulunduğu coğrafyanın tek belirleyici gücü olan bu devletin siyasî, askerî, malî teşkilatı, dayandığı hukukî çerçeve ile sosyal ve ekonomik yapısı yerli ve yabancı birçok araştırmanın konusu olmuş ve olmaya devam etmektedir.

Osmanlı devleti üzerinde çalışan yabancı araştırmacıların sayısı yerlilerden daha fazladır. Bunun temel sebebi, Türkiye'de, cumhuriyet döneminde saltanat rejimine karşı yaratılan husumet dolayısıyla Osmanlı devri Türk tarihine karşı peşin hükümlü yaklaşımdır. Fakat son zamanlarda bu tavır değişikliğe uğramış ve Osmanlı devrinin Türk milletinin için en kudretli ve en ihtişamlı bir dönem olduğu idrak edilmeye başlanmasıyla bu döneme duyulan alaka ile beraber araştırma sayısında da büyük artışlar olmuştur.

Yabancıların Osmanlı devleti tarihine karşı olan ilgilerinin sebeplerinden birisi, bu devletin hakim olduğu coğraya üzerinde bugün pek çok devlet kurulmuş olmasıdır. Balkanlar, Ortadoğu, Kafkaslar ve Kuzey Afrika'daki toplumlar yakın tarihlerinin uzun bir döneminin Osmanlı devleti altında cereyan ettiğinin farkındadırlar.

Yabancıların bu ilgisi Türkiye'deki tarihçiler için de teşvik edici bir unsur olmuş ve onları Osmanlı devleti müesseseleri ve bu dönemde meydana gelen kültür ve medeniyet üzerinde yeni yeni araştırmalar yapmaya sevk etmiştir.

Bu tür çalışmalar sonucunda Osmanlı devleti'nin siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik yapısının ortaya konması ve bu devletin idarî, askerî, malî ve hukukî teşkilatının aydınlatılması bakımından bir hayli mesafe alınmıştır. Ancak Türk arşivlerinin dağınıklığı ve henüz mevcut belgelerin tamamıyla tasnif edilip araştırmacıların istifadesine sunulamamış olması sebebiyle bu çalışmalar daha yıllarca sürecektir.

Fakat Osmanlı Devleti'ni meydana getiren müesseselerle ilgili

olarak ana çatının ortaya konduğu kanaatindeyiz. Bundan sonra yapılacak çalışmalar bu çatının ikinci dereceden unsurlarının tamamlanmasında yardımcı olacaktır.

Bu çalışmamızın esasını, yıllardır vermekte olduğumuz Osmanlı Müesseseleri Tarihi dersinin notları teşkil etmektedir. Çoktan beri düzenleyip bir araya getirmeyi düşündüğüm bu notları, bir kitap haline getirirken doğrusu işin kolay olacağını tasarlamıştım. Ancak evdeki hesap çarşıya uymadı ve birçok konuyu yeniden araştırmak zorunda kaldım.

Son yıllarda ülkemizdeki üniversite sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. Her vilayet bir üniversiteye sahip olmak için âdeta bir yarışa girmişlerdir. Bunun sonucunda da kütüphanesiz, dersanesiz ve hocasız üniversiteler ortaya çıkmıştır. Dersane ve hoca zaman içerisinde ikmal edilse bile, ihtisas kütüphaneleri teşkil edilememektedir. Üniversite idarecileri, kütüphane kurmayı üçüncü dereceden bir iş olarak görmektedirler. Bu sebeple öğretim üyeleri dersleriyle ilgili olarak öğrencilere araştırma ödevi vermekten çekinmektedirler. Çünkü öğrenci haklı olarak kaynak sormakta, hocanın verdiği kaynakları da bulamamaktadırlar. Ankara ve İstanbul gibi bir iki şehir dışında bütün taşra üniversiteleri için bu hususlar geçerlidir.

Esasen üniversitelerde ders kitabı kavramı yoktur. Hoca, öğrenciye dersin konusuyla ilgili mevcut bilginin adresini verir, öğrenci de o adrese giderek araştırmasını yapar ve ihtiyacı olan bilgiyi öğrenir. Fakat Türkiye'nin temel problemi mevcut bilgiye ulaşmakta yaktır. Bilginin muhafaza edildiği arşiv ve kütüphanelerin çalışma mevzuatı henüz istenilen seviyede değildir.

Kitabı hazırlarken, öğrencilerin istifadesi açısından konuyla ilgili kaynakları dipnotlarda verdiğimiz gibi, eserin sonunda geniş bir bibliyografya vermeye çalıştık. Çalışmamızda bir takım eksiklikler ve hatalar bulunabilir ama faydasız olduğu idda edilemez.

Bu kitabı hazırlarken teşviklerini gördüğüm dostlarıma ve büyük bir sabırla sıkıntılarımı paylaşan eşime ve kendileriyle yeterince alaka gösteremediğim çocuklarıma teşekkür ederim.

Prof.Dr. Mehmet Ali Ünal
İsparta 1997

I. BÖLÜM OSMANLI DEVLETİ MERKEZ TEŞKİLÂTI

A. OSMANLI DEVLET ANLAYIŞI

Osmanlı devleti, kendisinden önceki Türk devletlerinin siyasi, idarî askerî ve sosyal sahadaki kültür mirasını devr almıştır. Bilhassa Anadolu Selçukluları ve İlhanlı Devleti'ne ait teşkilat ve kanunlar Osmanlılar için başlıca örnek oluşturmıştır. Gerçi Selçuklular da birçok müesseseyi kendilerinden önceki Türk-İslam devletlerinden meselâ Abbasîlerden almışlardır. Abbasiler ise Emeviler'den, Emeviler de birçok müesseseyi Sasanîler ve Bizans'tan iktibas etmişlerdir. Osmanlılar'ın Bizans'tan doğrudan aldığı bir kurum yoktur. Ünlü tarihçimiz Mehmed Fuad Köprülü, yıllar önce, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*¹ adlı eserinde bu hususa temas etmişti.

Gerçekten de, XIV. yüzyıla kadar devlet yönetimi konusunda meydana gelen tecrübe birikimi Osmanlı devlet adamları tarafından en iyi şekilde kullanılmış, bu sayede devlet yönetiminde kendi çağını aşan bir mükemmelliğe ulaşılmıştır. Osmanlılar, önceki Türk devletlerinde görülen idarî teşkilat ve ilkeleri süzgeçten geçirerek iyi olanlarını almışlar, geliştirmişler; kötülerini ise terk etmeye çalışmışlardır.

Bunda en büyük pay, Osmanlı hizmetine giren Anadolu Selçuklu devlet adamlarınıdır. Onlar, devlet idaresi konusundaki

¹M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981.

bilgi ve tecrübelerini akılcı bir şekilde kullanarak Osmanlı devletinin teşkilatlanmasını sağlamışlardır.

Osmanlılar, daha devletin Bursa'da henüz teşekkül etmek üzere bulunduğu devirlerde bile, Türk ve İslâm devletlerinde öteden beri tatbik edilmekte olan usul ve nizamlara vâkıf idarecilere sahiptiler. İlk Osmanlı padişahları zamanında tanzim edilmiş olan vakfiye ve mülknâmelerin tetkiki, Osman Gâzi ve arkadaşlarının öyle zannedildiği gibi okur-yazar olmayan basit bir takım göçebe kabîle reisleri olmadıklarını göstermiştir. Bu devre ait vakfiyelerde şahitler arasında *bey, paşa* ilâh .. gibi yerleşmiş belirli unvanlara, mükemmel Arapça yazan hâkim ve kâtiplere, gelişmiş kayıt ve tescil usullerine tesadüf edilmesi bunu ortaya koymaktadır².

Ertuğrul Gâzi ve Osman Bey'in Selçuklular'ın birer uç beyi oldukları ve Selçuklu devlet geleneği içerisinde yetiştikleri göz önüne alınırsa, Ertuğrul Gâzi ve oğlu Osman Gâzi'nin basit bir kabîle reisi olmayıp, tecrübeli bir Selçuklu devlet adamı olduğu tezi mantıklı bulunur³.

Devletin kuruluşunda *Ahiler* de rol almışlardır. İlk Osmanlı vekayinâmelerinde Osman Gâzi'nin Şeyh Edebali'nin kızıyla evlendiği anlatılır. Devletin kuruluşunda önemli rol oynayan bu şahsiyet *Ahi* ileri gelenlerinden birisidir. Keza Orhan Gâzi'nin kendisinin de bir *Ahi* olduğu kaynaklarda zikr edilir.

Ayrıca Anadolu beyliklerinden ve İslam dünyasının çeşitli sahalarında *ilim ve fikir adamları, gâziler, esnaf ve sanatkârlar (Ahiler); dervişler* gibi her zümreden insanlar Osmanlı ülkesine gelerek devletin kuruluş ve gelişmesinde görev almışlardır. Nitekim *Aşık paşazâde Tarihi*'nde Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında mevcut olan dört zümreden bahsedilir. Bunlar *gâziyân-ı Rum, ahîyân-ı Rum, abdalân-ı Rum ve bacîyân-ı Rum*'dur. Yani Anadolu

²Ömer Lütfi Barkan, Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I, Ankara 1988, s.8.

³Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, c. I, İstanbul 1977, s.142.

gâzileri, ahileri, abdalları ve bacıları.

Osmanlılar'ın Hristiyanlarla yaptıkları *gazâ* ve *cihâdd*a başarılı olmaları İslam dünyasının her tarafında büyük bir sempati doğurmuş ve Osmanlı topraklarına büyük bir nüfus göçünü başlatmıştır.

Öte yandan devlet teşkilatı ülkenin büyümesine paralel olarak genişlemiştir. *Toplum-devlet* ve *insan-toprak* ilişkileri ile ferdler arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunlar meydana getirilmiştir. Adaletin ve barışın hüküm sürdüğü bir dünya ideali için mükemmel bir organizasyona gidilmiştir. Buna Batılılar *Pax Ottomana* yani, *Osmanlı Barışı* adını vermektedirler.

Osmanlı devletinin kuruluş ve yükselme döneminde ortaya konan kültür ve medeniyet, esas itibarıyla üç temele dayanır: Bunlar, *Türkler'in Orta Asya'dan beri yaşattıkları örf, âdet ve gelenekler, İslâmiyet'le birlikte kazanılan kültür değerleri ve Ön Asya, Anadolu ve Rumeli'nde karşılaştıkları toplumlardan aldıkları kültür unsurları'dır*.

Bu üç unsurun senteziyle oluşan Osmanlı kültürü, zamanla imparatorluk özelliklerine göre şekillenmiştir. Burada dikkati çeken nokta, birçok farklı toplumlardan değerler alınmasına rağmen meydana gelen kültür bileşiminde hâkim karakterin Türk olmasıdır. Gerçekten Osmanlı dönemindeki kültür içerisinde Türk karakter, tavır ve üslubu daima ön planda olmuştur. Bunu *devlet yönetimi, ordu, dil, musiki, mimarî, edebiyat ve folklor* gibi kültürün bütün unsurlarında görmek mümkündür.

Osmanlı devleti, kuruluşundan 150 yıl sonra bir "*imparatorluk*" haline gelmişti. Bu gelişmeye paralel olarak devlet yönetiminde ve müesseselerde de değişimler oldu. Devlet, daha merkeziyetçi bir karakter kazandı, *hükümdarlık, dîvân-ı hümayûn* (hükûmet), *ordu* ve *hukukî müesseseler* en mükemmel şeklini aldılar.

XVI. yüzyıla gelindiğinde ise Osmanlı devleti, Anadolu ve Balkanlar imparatorluğu olmaktan çıkıp, bir *dünya devleti* hâline geldi. O zamanki dünyada hiç bir mühim mesele yoktu ki, Osmanlı politikası ilgilenmesin ve ağırlığını hissettirmesin. Uzak-doğu'dan

Fransa'ya, Orta Afrika'dan Rusya bozkırlarına kadar Osmanlı kuvvetleri dünyanın dört köşesinde faaliyette idiler. Devlet yönetimi ve müesseseler, böyle bir dünya devletinin özelliklerine göre şekillenmiştir. Kanunî Sultan Süleyman, bu dünya politikasını *gazâ ve cihâd* fikrine dayandırmıştır. Doğuda İslâm ülkeleri, Portekizliler'e ve Ruslar'a karşı himaye edilmiş, batıda Hıristiyan dünyasına karşı *gazâ ve cihâd* devam ettirilmiştir⁴.

1. Osmanlı Hanedanı ve Devletin kuruluşu

Osmanlı devletinin kuruluşu ve hanedanın kökeni üzerinde çok durulmuştur. Selçukluların küçük bir *uç beyliği* olan Osmanlıların zamanla büyük bir dünya devleti olarak yükselmeleri tarihçilerin ilgisini çekmiş ve bu devletin doğuşu ve hanedanın kökeni üzerinde birçok araştırmalar yapılmasına sebep olmuştur. Fakat devletin ortaya çıktığı dönem ile Osmanlı hanedanı hakkında bilgi veren kaynakların umumiyetle sonraki devirlere ait oluşu, yani çağdaş kaynaklardan yeterli bilgi elde edilemeyişi yüzünden hanedanın kökeni ve Osmanlı devletinin kuruluşu hakkında birbirinden farklı pek çok teori ortaya atılmıştır.

Bu teorilerden bazılarına göre Osman Gâzi, ihtida etmiş bir Rum, bazılarına göre sonradan Müslüman olmuş bir putperest, bazılarına göre Moğol asıllıdır⁵. Osmanlı devletinin kuruluşunu bazı tarihçiler Bizans Rumlarına, bazıları yeni Müslüman olmuş olan Osmanlılar'ın gaza ve cihada sarılmalarına, bazıları XIII. yüzyılın ikinci yarısında uçlarda meydana gelen nüfus kesafetine vs. bağlamışlardır. Bu teorilerden her birinde doğruluk payı vardır ancak

⁴Bu konuda bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s.974-990.

⁵Osmanlıların etnik menşei meselesi hakkında bkz. M. Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri", *Bellekten*, VII/28, (1943), s.219-313.

tek başlarına Osmanlı devletinin kuruluşunu izaha yetmezler⁶. Bu husus halen tarihçiler için ilgi alanı olmaya devam etmektedir⁷.

Osmanlılar kendilerini, Oğuzlar'ın *Bozok* koluna mensup *Kayı* boyuna bağlarlar. Osmanlı paraları üzerindeki *Kayı* boyu damgası bu konuda en sağlam delillerden birini teşkil eder. Modern tarihçilerin bir çoğu da bu görüştedirler. XV. yüzyıldaki Osmanlı tarihçileri Osman Gâzi'yi Oğuz Han'a bağlarlar. Ancak Osman Gâzi'nin babası Ertuğrul Gâzi'den öncesine ait aile şeceresinde ihtilaf vardır.

Osmanlı hanedanının teşekkülü Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir *uç beyi* iken 1299 yılında Karacahisar'ın fethi ile buraya kendi adına kadı ve sancakbeyi tayin eden yani istiklalini ilan eden Osman Gâzi ile başlar. Bu sebeple hanedana *Osmanlı hanedanı* ve devlete de *Osmanlı devleti* denilmiştir. Osmanlılar ise devletlerinin adını resmen *Devlet-i Aliyye* şeklinde kullanmışlardır.

2. Tahta Geçiş Sistemi⁸

Orta Asya'dan beri devam eden Türk hâkimiyet anlayışına göre, devlet hanedanın ortak mülkü idi. Ancak hükümdarın hanedanın erkek üyelerinden olması şarttı. Taht ilâhî takdire açıktı. Yani, Tanrı kimi dilerse tahta o geçerdi. Bir padişah öldüğü zaman hayatta bulunan oğulları ve kardeşlerinden kimi tahta geçeceği konusu kesin bir kurala bağlanmamıştı. Bu yüzden sonucuna katlanmak şartıyla hanedanın her erkek üyesi taht için

⁶Bu teoriler ve Osmanlı devletinin kuruluşu hakkında en tatmin edici bir izah denemesi olarak bkz. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1972.

⁷İnalcık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Sorunu" (International Journal of Turkish Studies II, Modison, Wisconsin 1980'den çev. Tahir Sümbül), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, 1990-91, Ankara 1991, s. 329-339.

⁸Geniş bilgi için bkz. İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (1959), c. XIV, s.69-94; ayrıca Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, Ankara 1984, s.45-49.

ayaklanabilirdi. Ancak başarılı olamayan hanedan üyesi çok defa kendi yayının kirişiyle boğularak idam edilirdi.

Nitekim Selçuklu çağında, tahtta bulunan hükümdara karşı sık sık ayaklanmaların vuku bulduğu görülür. Devleti hayli yıpratın bu duruma Türk devletleri bir çözüm bulamamışlardır.

I. Murad'ın *Kosova* zaferinden sonra şehid edilmesi üzerine, devlet adamları, Yıldırım Bayezid'in tahta geçmesini ve taht için ayaklanabileceğini düşünerek kardeşi şehzade Yakup'un öldürülmesini kararlaştırmışlardı. Bu hadise, Osmanlı devletinin birliğinin sağlanması ve taht kavgalarının önüne geçilmesi konusunda atılmış önemli bir adım kabul edilir. Gerçi bu uygulama ile taht için ayaklanmadan dahi bir şehzade potansiyel tehlike görülerek öldürülebiliyordu. Fakat Orta Asya'da teşekkül eden tahta veraset sistemi hususundaki teamül o derecede güçlüydü ki, taht kavgalarının önüne geçmek başka türlü mümkün görünmüyordu.

Ancak yine de *Fetret Devri*'nde ve II. Murad'ın hükümdarlığı zamanında ve daha sonra da taht kavgalarının önüne geçilemedi. Fâtih'e kadar olan dönemde, tahta geçme meselesinde ileri gelen devlet adamlarının mühim rolü oldu. Bilhassa nüfuzlu akıncı beyleri, şehzadeler arasından tercih ettiklerinin tahta geçmesi konusunda müessir oldular⁹.

Yıldırım Bayezid tahta geçerken yapılan uygulama Fâtih Sultan Mehmed tarafından kanunlaştırıldı. Fâtih, taht mücadelesine son vermek için, tahtta bulunan padişahın kardeşlerini sebep göstermeden öldürtebileceğini bir kanun hükmü haline getirdi ve kendi adıyla anılan kanunnâmeye bununla ilgili bir madde koydurdu.

Bu maddede: "*her kimesneye evlâdından saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münâsiptir. Ekser ulemâ dahi tecvîz etmişdir, ânınla âmil olalar*"¹⁰, denmekteydi.

Bu hüküm gereğince Fâtih'ten sonra tahta geçen padişahlar,

⁹Bu konuda geniş bilgi için bkz. İnalcık, *Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, I, Ankara 1987.

¹⁰Kanunnâme-i Âl-i Osman, TOEM, 14. Cüz, İstanbul 1330, s.27.

XVII. yüzyıl ortalarına kadar, herhangi bir kardeş kavgasına meydan vermemek için kardeşlerini öldürttüler. Fakat bir hükümdarın kardeşini öldürtebilmesi için ya diğer bir kardeşinin hayatta olması ya da oğlunun bulunması gerekli idi. Meselâ sultan IV. Murad, kardeşlerinden şehzade İbrahim haric hepsini idam ettirdi. Onun, hayatının son demlerinde İbrahim için de idam emrini verdiği fakat oğlu bulunmadığı ve kendisinden başka hanedanın tek erkek üyesinin İbrahim olduğu için emrinin yerine getirilmediği rivayet edilir.

Aslında çok defa küçük birer çocuk olan kardeşlerini katl ettirmek hükümdarlar için katlanılması oldukça zor bir fedakârlıktı. Nitekim sultan III. Murad'ın kardeşlerinin öldürülmesi için Sokollu Mehmet Paşa'nın hazırladığı fermanı onaylamak istememiştir. Fakat Sokollu, Fâtih Kanunnâmesi'ni hatırlatarak bunun zaruri olduğunu beyan etmesi üzerine III. Murad istemeyerek fermanı onaylamıştır. Ancak devletin birliği ve milletin emniyeti için Osmanlı devlet geleneği içerisinde bu uygulama zaruri ve gerekli görülmüştü. Çünkü, önceki Türk devletlerinin yıkılmasına yol açan en büyük sebep, kardeş kavgaları idi.

Ne var ki, Fâtih'in kanunu da taht kavgalarını önlemeye yetmedi. Kendi oğulları Cem ile Bayezid arasında; keza II. Bayezid'in oğulları Yavuz, Ahmed ve Korkud arasında ve Kanunî'nin oğulları Bayezid ile Selim arasında taht mücadeleleri sürüp gitti. Bunun temel sebebi Türkler'de, hükümdarın yaptığı tasarrufların hukuken kendi hayatıyla kaim olması idi. Yani hükümdar öldüğü zaman yaptığı düzenlemeler geçersiz sayılıyordu. Bu yüzden padişahın *veliaht* tayin etmesinin bir anlamı yoktu.

XVII. yüzyılın başlarından itibaren ise, tahta geçiş sisteminde esaslı bir değişiklik meydana geldi. Fâtih'in koyduğu kardeş katli konusundaki kanun fiilen geçerliliğini kaybetti. 1603 yılında 14 yaşında tahta geçen sultan I. Ahmed, henüz kendisinin erkek çocukları olmadığından diğer kardeşlerini öldürtmemişti. Erkek çocukları olduktan sonra da kardeşi Mustafa'yı öldürtmek istemişse de, hastadır, zararı dokunmaz, diyen devlet adamlarınca

engellenmişti¹¹. 1617 yılında öldüğünde yerine kardeşi I. Mustafa tahta geçirildi. Bu uygulama fiilî bazı hadiselerin de tesiriyle zamanla teamül olarak yerleşti ve padişahın ölümü halinde yerine, hanedanın en yaşlı erkek üyesi geçmeye başladı. Bu döneme kadar padişahlık hep babadan oğula geçmişti. Gerçi II. Osman ve IV. Murad kardeşlerinden yetişkin olanlarından bazılarını öldürttüler fakat kendi oğulları olmadığından hepsine dokunamadılar. Bu sebeple XVII. yüzyılın ortalarından itibaren kardeş katli azaldı ve zamanla bu sistem tamamıyla yerleşti.

XVIII. yüzyılda ise hiçbir taht mücadelesi olmadı. XIX. yüzyıla girildiğinde hanedanın en yaşlı erkek üyesinin tahta geçmesi kaidesi yerleşmiş bulunuyordu. 1876 yılında ilan edilen *Kanun-ı Esasî*'ye göre hanedanın en yaşlı erkek üyesi *veliahd* kabul edildi. Böylece XVII. yüzyıldan beri süren şehzadelerin kafes hayatı da sona ermiş oldu.

3. Padişah

Padişah, çok geniş ülkelere sahip Müslüman hükümdarlarına verilen bir unvandır. XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı kaynaklarında kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı hükümdarları bu unvanın yanında Orhan Gâzi'den başlayarak Sultan unvanını da kullanmışlardır. I. Murad'la başlayan *Han* unvanı da Osmanlı devletinin son dönemine kadar padişahlar için en çok kullanılan unvanlar arasındadır. Ayrıca XIV. ve XV. yüzyıllarda imparator mânâsına gelen *hüdâvendigâr* unvanı da kullanılmıştır. Fakat uzun dönemde halkın nazarında *padişah* en çok kullanılan unvan olmuştur. Resmî devlet belgelerinde de "*padişah-ı âlem-penah*"¹² şeklinde çok sık kullanıldığı görülür.

Osmanlı geleneğine göre padişahlar Oğuz Han'ın meşru vârisi *Kayı* soyundan gelmekle, eski Türk töresine göre Türkmen beyleri

¹¹Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III cilt, I. kısım, Ankara 1973, s.126.

¹² (Âlemlerin sığınağı olan padişah)

tarafından *han* seçilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı padişahları kendilerini bütün Türkler'in meşru hükümdarı kabul ediyorlardı. Nitekim Osmanlı vekayinâmelerinde son Selçuklu Sultanı tarafından Osman Gâzi'ye siyasî hakimiyeti simgeleyen kılıç, bayrak ve davul gönderildiği anlatılır. Bu semboller, İslam devlet geleneğinde hakimiyet ve icrâ yetkisini ifade eder. Selçuklu sultanı bu tevcih ile halifeden aldığı yetkileri *gazâ ve cihad*'la uğraşan kendi uç beyine intikal ettirmiş oluyordu.

Osmanlı padişahı Selçuklu sultanları gibi kendini devletin sahibi değil, başı olarak görüyordu. Bütün topraklar da ancak onları feth etmiş olan gâzilerin malı idi. Hanedanın meşruiyetinin kaynağı ise yukarıda belirttiğimiz gibi, Osmanlılar'ın Türkler'in yegane ve en üstün hükümdar ailesi olan Oğuz Han'a mensup olmasıydı¹³.

Osmanlı hükümdarları Fâtih'e kadar İslam dünyasında *uç beyleri* olarak telakki edildi. Bu sırada Abbâsî hanedanına mensup halifeler, Mısır'da Memluk hükümdarının himayesinde idiler. Ayrıca Mekke ve Medine'ye sahip olmaktan dolayı Memluklar İslam dünyasında büyük bir nüfuz sahibi idiler. Ancak Fâtih, Bizans'ı feth etmenin verdiği nüfuz ve kudret ile Memlukler'e karşı üstünlük iddia etti. II. Bayezid döneminde 1509 yılında Memluklar'ın Portekizliler'e mağlubiyeti üzerine Kızıldeniz ve Hicaz Hristiyanların tehdidinde maruz kalınca gözler ister istemez Hristiyanlarla gazâda büyük başarılar kazanmış olan Osmanlılar'a yöneldi¹⁴.

Bundan dolayı Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Memlukler'e son vermesi İslam dünyasında, İslam'ın mübarek topraklarını Hristiyanlara karşı müdafaa edemeyecek duruma düşmüş bir hanedanı ortadan kaldırması olarak algılandı ve bu yüzden tabii ve meşru sayıldı.

Halife unvanına gelince; bu unvanın Osmanlılar'a Mısır'ın fethinden sonra geçtiği, Yavuz Sultan Selim'in Abbâsî hanedanından

¹³Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. III/4-5, (1967), s.140.

¹⁴İnalcık, "Padişah", *İA*, IX, s.491-95.

halifeliği ve sembolleri törenle devr aldığı rivayeti doğru değildir. Yavuz, sadece “*hâdimü'l-haremeyni's-şerifeyn*” unvanını kullanmıştır. Çağdaş kaynakların hiç birinde zikr edilmeyen bu rivayet XVIII. yüzyıl vak'anüvislerinden Enderûnlu Ata tarafından ortaya atılmıştır. 1774 yılında *Küçük Kaynarca* antlaşması müzakereleri yapılırken Rus çariçesi II. Katerina'nın Osmanlı devleti içerisindeki Ortodoksların hâmisi olduğu hususunda ısrar eden Rus murahhasları karşısında Türk heyeti de padişahın bütün Müslümanların halifesi olduğu tezini ileri sürdüler ve Kırım Müslümanları üzerinde dinî nüfuz ve otoritesinin devam etmesine dair bir bend koydurdular¹⁵.

Halife unvanını Yavuz'dan önce Fâtih ve II. Bayezid de kullanmışlardır. 1494'te kaleme aldığı eserinde İbn Kemal (Kemal Paşazâde Şemseddin Ahmed) her iki hükümdar için de bu unvanı kullanır. Kanunî'nin unvanları arasında da “*halife-i rû-yi zemîn*” ibaresi vardır. *Halife*, unvanı III. Selim zamanında ön plana çıktı ve 1924'e kadar devam etti. XIX. Yüzyılda bu unvan sadece padişah nezdinde değil, halk nazarında da benimsendi ve bütün dünya Müslümanlarınca kabul gördü. Bilhassa II. Abdülhamid, bu unvanı başarıyla kullandı ve dış politikasının mühim bir unsuru haline getirdi.

Aslında daha Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı hükümdarı şaşaalı bir protokol ve mutlak bir hükümdar kişiliğini benimsemişti¹⁶. Fakat Ankara bozgunu bu yöndeki gelişmeyi önledi. Bundan dolayı Osmanlı padişahı, gerçek anlamda Fâtih Sultan Mehmed'in şahsında ortaya çıkmış, bütün kudret ve yetkilerini ise Yavuz ve Kanunî zamanlarında kazanmıştır. Fâtih kendisini Türkler'in hakanı, Müslümanların sultanı ve Hristiyanların imparatoru görüyordu.

Osmanlı padişahı devletin mutlak hâkimi ve sembolü idi.

¹⁵T.W. Arnold, “Halife”, İA, c.5, s.152.

¹⁶İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s.132 vd.

Yasama, yürütme ve yargı'ya ait her türlü yetkiyi şahsında toplamıştı¹⁷. İdarî, askerî, mâlî ve hukukla ilgili her konuda söz sahibi idi. Ancak bu yetkiler onun her istediğini yapabileceği anlamına gelmezdi. Mutlakîyet nazarî idi. Padişahın otoritesini sınırlayan şer'î ve örfî birçok hususlar vardı. Kanun ve nizamlara, örf, âdet ve geleneklere uymak zorundaydı. Bir işe karar verirken üst seviyedeki devlet adamlarına, ordu komutanlarına ve *şeyhülislam*'a danışır, görüşlerini alırdı. Devlet adamlarının çoğunluğu tarafından benimsenmeyen bir görüşün uygulanması hayli zordu.

Ancak unutmamak lazımdır ki, otoriter olmak ve hükümdarlık yetkilerini kullanmak padişahın şahsiyeti ile de yakından ilgilidir. Fâtih, Yavuz, Kanunî, IV. Murad gibi güçlü ve dirayetli padişahlar çok defa istediklerini yaptırmayı başarmışlardır. Ancak hepsi de kanunlara ve teamüllere karşı gelmemeye özen göstermişlerdir.

Osmanlı padişahı hem *devlet başkanı*, hem *dîvân* denilen *hükûmet*'in başkanı hem de ordunun *baş komutanı* idi.

Padişahın geniş yetkilerinin yanında, birçok sorumluluk ve görevleri de vardı. Onun en başta gelen görevi şer'atın tatbiki ve muhafazası idi. Ayrıca o, *devletin sahibi olarak, öncelikle devletin birliği ve milletin can ve mal güvenliğinin sağlanmasından sorumlu idi*. Bunun yanında halkın refah ve saadeti için tedbirler almak mecburiyetinde idi. *Kutadgu Bilig*, *siyasetnâme* ve *nasihatnâme* gibi padişahlara, şehzadelere ve devlet adamlarına devlet yönetiminin inceliklerinin öğretilmesi amacıyla yazılan eserlerde bu hususlar etraflıca açıklanmıştır. Şehzadelere verilen eğitimin esasını da hükümdarın devlet ve millete karşı olan sorumlulukları oluşturmaktadır.

Padişahın diğer önemli bir görevi de *fetihler yaparak ülkeyi genişletmek ve geliştirmektir*. Bu yüzden Osmanlı devleti müesseseleri, zafer ve fetih esasına göre teşkilatlanmıştı. Osmanlı padişahlarının

¹⁷Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray-Hayatı Teşkilatı*, Ankara 1978, s.181 vd.

her biri mükemmel bir cengâverdi. Savaşlarda kılıç, mızrak, ok ve balta gibi silahlarla bizzat çarpışmalara girerlerdi. Bir çoğu savaşlarda yaralar almışlardır. Mesela Çelebi Mehmed, girdiği savaşlarda kırkdan fazla yara almıştır. Fâtih, *Belgrad* kuşatması sırasında elde kılıç döğüşürken yaralanmıştır. Keza Kanunî de *Mohaç* meydan savaşında kendine saldıran birkaç Macar şövalyesini kılıcıyla öldürmüştür.

Padişahın bir diğer görevi de adâletin sağlanması idi. Osmanlı padişahları bu konuda çok hassastılar. Adâletin temini için bir çok kanun ve nizamnâmeler yapmışlar ve uygulanması hususunda titizlik göstermişlerdir. Bilhassa fiilî gücü elinde tutan, devletin kudret ve nüfuzunu temsil eden *ehl-i örf* denilen devlet görevlilerinin reâyâyâ zulm etmesinin önüne geçmek padişahın başlıca görevleri arasında idi.

Kuruluş ve yükselme dönemindeki padişahların çoğu kudretli, dirayetli, adâletli ve basiretli şahsiyetlerdi. Ayrıca hepsi iyi birer siyasetçi idiler. Bir çoğu iyi şair ve edebiyatçı idi. Her biri câmi, imaret, medrese ve hastane gibi sosyal amaçlı pek çok eser yaptırmışlardır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda padişahların görev, yetki ve sorumluluklarında bir değişme olmadı. Ancak siyasî ve askerî şartlar icabınca padişahların otoritesi *yeniçeri*, *ümerâ* ve *ulemâ*'nın nüfuzu ile sınırlandı. *Yeniçeriler*'in ve *ulemâ*'nın desteğini almayan hükümdarlar teşebbüslerinde başarılı olamadılar.

XIX. yüzyılda ise padişahlık otoritesinin sınırlanması konusunda esaslı girişimler oldu. *Sened-i ittifak*, *tanzimat*, *ıslahat fermanı*, *kanun-ı esasî* ve *meşrutiyet* hareketleri bu girişimlerin bir sonucu sayılır. Ancak bu hareketlere rağmen, XIX. yüzyılda oldukça otoriter ve merkezîyetçi padişahlar tahta geçmişlerdir. II. Mahmud, Abdülaziz ve II. Abdülhamid mutlakîyetçi hükümdarlar idi.

I. Meşrutiyet devrinde hazırlanan *kanun-ı esasî*'de bile padişah otoritesini sınırlayan herhangi bir madde yoktu. Padişahın tayin ettiği *heyet-i vükelâ* denilen hükûmet, meclise karşı sorumlu değildi. Ancak II. Meşrutiyet'ten sonra, hükûmetin meclise karşı sorumlu olduğu *kanun-ı esasî*'de yapılan bir değişiklik ile hükme bağlandı.

Bundan sonra da padişah sembolik hale gelmiştir. Bu dönemin hükümdarı olan V. Mehmed Reşad'ın hiçbir yetki ve sorumluluğu kalmamıştı.

4. Şehzadeler

Padişahın erkek çocuklarına *şehzâde*, kız çocuklarına da *sultan* denirdi. Şehzâde doğduğu zaman bir *hatt-ı hümayûn*la sadrâzama bildirilirdi. Sadrazam ve diğer yüksek rical saraya giderek padişahı tebrik ederlerdi. Ayrıca şehzâde doğumu toplar atılarak ilan edildiği gibi, ülkenin her yanına fermanlar gönderilerek keyfiyetten herkes haberdar edilir ve bu hadise şenlikler yapılarak kutlanırdı. Çünkü şehzâde doğumu devlet için resmî bir olay, bir bayram demektir.

Yeni doğan şehzâdenin bakımı ve büyümesi için annesinin nezaretinde *usta* denilen genç kızlar tayin edilirdi. Ayrıca *has odalılardan* *âğa* rütbesini haiz üç kişilik bir maiyyet atanırdı ki bunlardan birisi *baş lala* olurdu.

Şehzade 5-6 yaşına gelince kendisine bir hoca tayin olunarak merasimle derse başlattırılırdı. İlk dersi şeyhülislam verirdi. Şehzadenin saraydaki eğitimi 10-12 yaşlarına kadar devam ediyordu. Daha sonra şehzade mutantan bir düğün ile sünnet olurdu¹⁸.

Bundan sonra, XVII. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde şehzadeler *sancağa çıkar* ve burada, ileride padişah olacağı göz önüne alınarak, ona ülkenin en iyi hocaları tahsis edilirdi. Eğitim, ilmî ve fikrî planda olduğu kadar beden de yapılırdı.

Şehzadelere çeşitli sporlar ile çağın bütün silahlarının kullanılması öğretilirdi. Askerlik sanatı ve siyaset bilgisi verilirdi.

Sancağa çıkan şehzadenin yanında annesi de bulunurdu. *Valde* unvanı verilen şehzade anneleri ileride padişah olacağı düşüncesiyle oğullarının eğitiminde birinci derecede rol alırlardı. Valdelerin şehzade ile sancağa çıkma geleneğini XVI. yüzyılda Hürrem Sultan

¹⁸Uzunçarşılı, Saray Teşkilatı, s.107 vd.

bozmuş oldu. Hürrem'in birden fazla oğlu vardı. O, hiç biriyle sancağa çıkmadı. Sultan Süleyman'ın *hâsekisine* karşı duyduğu aşırı muhabbet de bu işte rol oynamıştır.

Şehzadenin yanına *lala* denilen, tecrübeli devlet adamlarından birisi verilir ve ona devlet yönetiminin incelikleri öğretilirdi. Şehzade lalası, şehzadenin eğitiminden padişaha karşı sorumluydu. Şehzadenin sancağında, *şehzade divânı* denilen *divân-ı hümayûn*'a benzer kendi divanı vardı. Şehzade burada, halkın davalarına bakarak devlet yönetimini uygulamalı olarak öğrenmiş oluyordu. Şehzadenin giderleri için kendisine *hâslar* tahsis edilmişti. Bunun miktarı 1.200 bin akça idi ki, veziriazamın haslarına eşittir. Şehzadenin sancağındaki timarlı sipahiler şehzadeye bağlı idiler. Bunların sayısı 2-3 bin civarındaydı.

Şehzadelerin sancakbeyiliği yaptığı yerler arasında *Amasya, Trabzon, Manisa, Antalya, Kütahya, Isparta, Sivas, Konya ve Kefe* sayılabilir.

Osmanlılar, şehzadelere Selçuklularda olduğu gibi geniş yetkilerle büyük eyaletlerin valiliğini vermediler. Osmanlı şehzadeleri, ancak sancak beyi olabildiler. Yetkileri de kendi sancağını aşmıyordu. Bu sebeple askerî güçleri de sınırlı idi. Fakat II. Murad'ın oğlu Mehmed, ikinci defa Manisa'ya gönderildiği zaman bir padişah gibi hareket etmiş, kendi adına para bastırmıştı¹⁹. Keza II. Bayezid'in oğlu Trabzon sancakbeyi olan Şehzade Selim de kendine bağlı Kuvvetlerle Gürcüler ve Safevîler üzerine seferler düzenlemekten geri kalmamıştı.

Selçuklular'a göre Osmanlı devleti daha merkezîyetçi bir karakter arz ediyordu. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın memleketi 11 oğlu arasında paylaştırması üzerine şehzadelerin her birinin hükümdarlıklarını ilanımla Selçuklu birliğinin dağılması tehlikesinin yaşanması Osmanlılar için daima hatırdta tutulması gereken bir tecrübe olmuştur.

¹⁹İnalçık, *Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s.105 vd.

Osmanlı şehzadeleri bilhassa kuruluş döneminde seferlerde ordu kumandanı olarak görev yapmışlardır. Orhan Gâzi'nin daha babasının sağlığında ordunun komutasını üzerine aldığı ve seferlere katıldığını biliyoruz. Yine Orhan Gâzi'nin oğullarından Şehzade Süleyman ve Murad da ordunun başında birçok defa sefere çıkmışlardır. Yıldırım Bayezid ve kardeşi Şehzade Yakup, Kosova meydan savaşında ordunun sağ ve sol cenahında komuta vazifesi aldıkları malumdur. Ankara savaşında da Yıldırım Bayezid'in beş oğlu da kendilerine bağlı kuvvetlerle bulunmuşlar, bunlardan Mustafa ile Musa babaları ile beraber esir düşmüşlerdir. Çelebi Mehmed'in oğlu Şehzade Murad da Börklüce Mustafa isyanının bastırılmasında orduya kumanda ediyordu. Yine Fâtih'in oğlu Karaman valisi Şehzade Mustafa da Akkoyunlular'a karşı savaşmıştır.

Bazı Osmanlı şehzadeleri de babaları sefere gittiği zaman, İstanbul'da taht kaymakamı olarak görev yapmışlardır. Yavuz selim'in oğlu Süleyman babasının İran ve Mısır seferleri sırasında İstanbul'un muhafazası ile görevliydi. Keza Kanunî de bazı seferlerinde oğullarını İstanbul'da vekil olarak bırakmıştı²⁰.

Şehzade ergenlik çağına geldiği zaman kendilerine cariyeler tahsis ediliyordu. Ancak cariyelerin yanı sıra XV. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı şehzadeleri Anadolu beylik hanedanına mensup kızlar ve Bizans prensesleri ile de resmen evlendiler. Osman Gâzi'nin, nüfuzlu bir şey olan Şeyh Edebali'nin kızıyla evlendiği birçok Osmanlı vekayinâmesinde anlatılır. Fakat zannedildiği gibi, Orhan Gâzi'nin annesi Şeyh Edebali'nin kızı değildir. Orhan Gâzi'nin inşa ettirdiği bir tekkenin vakıf senedine göre Orhan'ın annesi olarak Ömer ya da Umur Bey'in kızı Mal Hatun görünmektedir. Orhan Gâzi de babasının sağlığında Yarhisar Rum Tekfurunun kızı ile evlendiği gibi, daha sonra Bizans imparatoru Kantakuzen'in kızıyla evlenmiştir. I. Murad da Bizans imparatoru Emanuel'in kızıyla evlenmiştir. Şehzade Yıldırım Bayezid, Germiyan hükümdarı Süleyman Bey'in kızıyla evlenmiş, padişah olduktan sonra da bir

²⁰Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.144-145.

Bizans ve bir Sırp prensesiyle evlendiği gibi, Aydın Oğlu İsa Bey'in kızı ile de evlenmiştir.

Çelebi Mehmed, Dulkadiroğullarından bir kızla, oğlu II. Murad da Candaroğulları hanedanından bir kızla evlenmişti. II. Murad bundan başka Sırp despotunun kızı ile de nikahlanmıştı. Fâtih de şehzadeliğinde Dulkadiroğullarından bir kızla evlendiği gibi oğlu II. Bayezid de aynı hanedandan bir kızla evlenmişti²¹. Bu arada XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı hanedanına mensup kızlar da Anadolu beylik ailelerinden erkeklerle evlendiler.

Bunlar devletin o andaki askerî ve diplomatik konumunu güçlendirmek amacı taşıyan siyasî nitelikteki evliliklerdi. XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı şehzadelerinin tanınmış hanedan ve ailelerin kızları ile evlenme geleneğine son verildi. Zira Osmanlı hanedanı hiçbir hanedanı kendine denk saymıyordu. Zaten Anadolu beylikleri ve Bizans kökenli soylu aileler de kalmamıştı. Bundan sonra şehzadeler cariyelerden çocuk sahibi oldular ve bu hadise gelenekleşti²². Sadece Kanunî, Hürrem'i nikahladı. Halk bunu hoş karşılamadı fakat Kanunî'nin güçlü karizması sebebiyle sessiz bir tepkiden öteye gidilmedi. XVII. yüzyılda II. Osman, şeyhülislamın kızıyla evlendiği zaman "*padişahların nikahlanması âdet değildir*" diye, bizzat kızın babası şeyhülislam başta olmak üzere, ulema ve ümeranın tepkisini çekti.

XVII. yüzyıldan itibaren taht kavgalarını önlemek gayesiyle şehzadelerin *sancağa çıkma* geleneğine son verildi. En son sancağa çıkan şehzade III. Mehmed'tir. Bu gelişme fiilî bazı olayların sonunda ortaya çıktı. III. Mehmed tahta çıktığında 19 erkek kardeşini katlettirmişti. Oğullarından hiçbirini de sancağa göndermedi. Sancağa gönderilebilecek yaştaki oğlu şehzade Mahmud'u tahtı için tehlikeli görerek öldürttü. Diğer oğlu Ahmed de sancağa çıkacak yaşa gelmeden kendisi 1603 yılında öldü. Böylece Şehzade Ahmed

²¹Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 146 vd.

²²Bu konuda bkz. Leslie P. Pierce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, İstanbul 1996, s.40 vd.

13-14 yaşlarında tahta çıktı. Sultan I. Ahmed de oğulları da sancağa gönderilecek yaşa gelmeden öldü ve yerine oğulları küçük yaşlarda bulunduğu kardeşi Mustafa tahta geçirildi. O da aklî dengesiz olduğundan ancak üç ay tahtta kalabildi. Yerine henüz 14 yaşında olan I. Ahmed'in oğlu II. Osman tahta geçti. O da henüz sancağa gönderilmemişti. Bundan sonra şehzadelerin sancağa çıkma geleneği sona ermiş oldu.

Şehzadelerin eğitimine saray içerisinde devam edildi. Ancak bu durum onların devlet idaresi konusunda tecrübe kazanmalarını önlediği gibi, sarayda kapalı kalmaları sebebiyle psikolojik durumlarını da olumsuz yönde etkiledi.

Sultan İbrahim tahta çıktığında kendisinden başka hanedanın hiçbir erkek üyesi yoktu. 2,5 yıl da şehzade doğmadı. Bu hal Osmanlı devlet adamları arasında infiale yol açtı. Herkeste hanedanın sona ereceği endişesi vardı. Çünkü tıbbın bugünkü kadar gelişmemiş olduğu ve çok basit hastalıklardan mütevellid çocuk ölüm oranının yüksek olduğu bir çağda uzun müddet hiçbir şehzadenin doğmamış olması endişeleri haklı kılıyordu. Bu yüzden Sultan İbrahim'e annesi Kösem Valde tarafından muskalar yaptırılması, kuvvet verici padişah macunları hazırlattırılması boşuna değildir. Çok geçmeden bu gayretler olumlu netice verdi ve Sultan İbrahim'in ard ardına 4 oğlu oldu. Bunlardan 3 tanesi padişah olmuştur.

Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesinden sonra 7 yaşındaki oğlu IV. Mehmed tahta geçmişti. İbrahim'in diğer oğulları Ahmed ve Süleyman'ın öldürülmesi yoluna gidilmedi. Çünkü IV. Mehmed'in henüz çocuğu olmadığı gibi çocuk yapacak yaşta da değildi. Çocuk sahibi olduktan sonra da kardeşlerini öldürmedi. Kendisinin bir ihtilalle tahttan indirilmesinden sonra da kardeşi Süleyman tahta geçti.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kuruluş ve yükselme dönemi padişahları çapında cihangir ve deha sahibi hükümdarlar başa geçmedi. Genç Osman ve IV. Murad gibi bir iki kudretli ve dirayetli şahsiyet padişah olduysa da arkası gelmedi.

XVIII. yüzyıl boyunca şehzadelerin kafes hayatı devam etti. Ancak XVII. yüzyıldaki katı tutum şehzadeler lehinde biraz gevşedi.

III. Selim amcası I. Abdülhamid'in müsamahasından istifade ederek şehzadelğinde Fransa kralı mektuplaşmıştı²³.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında veliahd tayini usûlü başladı. 1876 yılında ilan edilen *Kanun-ı Esasî*'yle hanedanın en yaşlı erkek üyesi *veliahd* ilan edilmesiyle şehzadelerin kafes hayatı sona ermiş oldu. Ancak Sultan II. Abdülhamid kardeşleri V. Murad ve kendisinden sonra padişah olan Reşad'ı daima göz hapsinde bulundurdu. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve akabinde öldürülmesi hadiseleri onu tedirgin etmiş ve vehmini arttırmıştı.

²³Uzunçarşılı, "Şehzade Selim'in Onaltıncı Loui ile Muhabereleleri", *Belleten*, sayı 5-6, s. 191.

B. MERKEZ TEŞKİLÂTI

1. Saray ve Kul Sistemi

a) Saray

Osmanlı devleti, merkezi ve mutlak devlet esaslarına göre teşkilatlanmıştı. *Hükûmet* (divan), *ordu* ve *eyaletler*, doğrudan doğruya padişahın şahsına bağlı bir bütün olarak düşünülmüştür. Bu sebeple *saray*, hem padişahın özel hayatının geçtiği evi, hem de devlet işlerinin yürütüldüğü esas merkez (büro) durumunda olup, devletin kalbi demektir. Devletin yürütme organı olan *hükûmet*, padişahın kapısında toplanıyordu. Bu sebeple sonraki devirlerde Osmanlı hükûmetine *bâb-ı âlî* (yüce kapı) denilmiştir.

Bursa'da yapılan ilk Osmanlı sarayının mütevazı ölçülerde olduğu²⁴, daha sonra Edirne'de daha mükellef saraylar inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. 1453'teki fethinden sonra başkentin İstanbul'a taşınmasıyla Edirne Sarayı ikinci planda kalmışsa da terk edilmemiş, zaman zaman bazı padişahlar belirli süreler burada kalmışlardır. Hatta IV. Mehmed'le ondan sonra tahta geçen Süleyman, Ahmed ve II. Mustafa hep Edirne Sarayı'nda vakit geçirmişlerdir²⁵. Edirne sarayının İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nın bir prototipi olduğu anlaşılmaktadır.

Saray hem bina, hem de kurum olarak klâsik şeklini Fâtih Sultan Mehmed'le beraber kazanmıştır.

Osmanlı sarayı esas itibariyle padişahın hususî hayatının geçtiği *enderûn* (iç saray) ve hükûmet işlerinin görüldüğü ve resmî hayatının geçtiği *bîrûn* (dış saray) olmak üzere iki kısımdan meydana gelir.

²⁴Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1975, s.518.

²⁵Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.10 vd.

İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen *Topkapı sarayı* (yeni saray), Osmanlı idarî sisteminin özelliklerine göre şekillenmiş ve devletin idare merkezi olarak bir model teşkil etmiştir. Bu sarayın Bursa ve Edirne saraylarının daha gelişmiş bir şekli olduğu anlaşılmaktadır. Esasen Fâtih, fetihten sonra 1454 yılında bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez binalarının bulunduğu mevkide bir saray yaptırmıştı. Fakat bu saray beğenilmemiş bu yüzden daha sonra bugünkü Topkapı sarayını inşa ettirince, ilk yapılarına *eski saray* (saray-ı atik), Topkapı sarayına da *yeni saray* (saray-ı cedîd) denilmiştir.

700 dönümlük bir arazi üzerine kurulan Topkapı sarayı ana hatlarıyla 3 kısımdan meydana gelir. *Bâb-ı hümayûn* denilen ana kapı ile, *bâbü's-selâm* denilen ikinci kapı arasında *bîrûn*'a dahil ilk avlu bulunmaktadır. Bundan sonra *bâbü's-sa'âde* denilen üçüncü bir kapı daha vardır ki, bu iki kapı arası da *bîrûn*'a dahil olup *alay meydanı* denilmektedir. *Bâbü's-sa'âde* kapısı padişahın resmî hayatının bitip özel hayatının başladığı kapıdır. Tersî düşünülürse *bâbü's-sa'âde*, padişahın özel hayatının bitip resmî hayatının başladığı yerdir. Bunun hemen gerisine Fâtih Sultan Mehmed tarafından *arz odası* yaptırılmıştır. Padişah devlet adamlarını ve yabancı elçileri burada kabul ederdi.

Yeniçeri ihtilallerinde *ayak divanı*, *bâbü's-sa'âde* önünde kurulmuştur. Hükümet toplantılarının yapıldığı *dîvân-hâne* ve *deFTERhâne* de *bâbü's-sa'âde*'nin bitişiğindedir. Kısacası devletin bütün işleri padişahın kontrolü altındadır.

Bâbü's-sa'âde'nin gerisinde *arz odası*'ndan başka, *enderûn*, *harem-i hümayûn* ve *hırka-i sa'âdet dairesi* vardır.

(1) Kul Sistemi ve Enderûn:

Köleleri özel bir eğitime tâbi tutarak devlet ve ordu yönetiminde kullanma usûlüne *kul sistemi* denir. Osmanlı devleti genel olarak iki unsura dayanıyordu: *Ulemâ* ve *ümerâ*. Diğer bir deyimle *ilmiye* ve *seyfiye*. XVI. yüzyıldan itibaren bunlara bir de *kalemiye* sınıfı (bürokrat) eklenmiştir. Yâni ilim adamları ve askerler ve bürokratlar. *Ulemâ*, kanun ve şerî'at ile ilgili teşkilatı, *ümerâ* ise padişahın siyasi

ve askerî otoritesini temsil ediyordu. Çok defa medrese kökenlilerin intisap ettiği *kalemiye* ise Osmanlı bürokrasisini teşkil ediyordu. *Kalemiye* erbabı arasında usta çırak ilişkisiyle yetişmiş olanlar da çoktu.

Kölelerin eğitilip devlet kademesinde kullanılma usûlü Sasanî, Roma ve Bizans ve Abbasîler gibi bütün Ortadoğu ve Akdeniz havzasında kurulmuş devletlerde görülür. Fakat Osmanlılar kul sistemini Anadolu Selçuklularından almışlardır. Bu sistemi daha da geliştirmişler ve etkili bir biçimde kullanmışlardır. Bunun sebebi padişahın devlet otoritesini iyi eğitim görmüş, kendisine son derece sadık kimselere vermek istemesi ve daha merkeziyetçi bir devlet kurmak gayesidir.

Kul sistemi için, savaşlarda alınan esirler, para ile satın alınan köleler ve devşirme usûlü ile toplanan Hristiyan çocukları kullanılırdı. *Devşirme usûlü*, Yıldırım Bayezid zamanından beri uygulanıyordu. Bu usûle göre, padişah, zaman zaman özel bir heyet görevlendirerek özellikle Rumeli'ndeki Hristiyan köy ve kasabalarından belli sayıda çocuk toplatıyordu. Devşirilen çocukların 8 ilâ 20 yaşları arasında, bünyece kuvveli ve sağlıklı, iyi ailelere mensup olmaları şarttı.

Devşirilen çocukların iyi görünenleri, özel bir terbiye verilmek üzere padişaha ait *Edirne sarayı*, *Galata sarayı*, *İshak Paşa sarayı*, *İbrahim Paşa sarayı* gibi saraylara gönderilirdi. Geri kalanları işe, ileride *yeniçeri* olmak üzere Anadolu'daki Türk köylülerinin yanına, ya da *bostancı* adıyla İstanbul'daki sarayların bahçelerine verilirdi. Onlar buralarda Türkçe'yi ve Türk âdetlerini öğrenirler ve İslâmiyeti kabul ederlerdi.

Yukarıda belirtilen saraylarda 5-7 yıl arasında sıkı bir eğitim gördükten sonra, ikinci bir elemeye tâbi tutulurlar ve en seçkinleri *Yeni saray* denilen, *Topkapı Sarayı*'na alınırlardı. Burada *küçük oda* ve *büyük oda* adı verilen saray kolejinde *Türkçe*, *Arapça*, *Farsça*, *edebiyat*, *tarih*, *matematik*, *güzel sanatlar* ve *musiki* dersleri görürlerdi. Ayrıca her birine pratik bir el sanatı öğretilirdi. Bunun yanında *ok atmak*, *cirit oynamak*, *ata binmek*, *güreşmek* gibi bedenî sporları da öğrenirlerdi. Herkese kabiliyetine göre bir program uygulanırdı. Her odanın bir kütüphanesi vardı.

Eğitimin maksadı, hakiki bir Müslüman, bir devlet ve harp adamı yetiştirmek, kibar konuşmasını bilen, edebiyattan ve sanattan anlayan, nezaket sahibi insanlar yetiştirmektir.

Asıl gâye ise, devletin başına geçecek deha çapında, müstesnâ kabiliyetleri bulmaktır²⁶.

Büyük ve küçük oda'da eğitim gören *iç oğlanları*, tekrar bir elemeye tâbi tutularak padişahın şahsi hizmetlerine mahsus daha üst mevkilere terfi ettirilirdi. Geri kalanları da *kapıkulu süvari bölüklerine* ve *silahdarlar bölüğüne* verilirdi.

Padişahın şahsi hizmetini gören odalar sırasıyla şunlardı:

**Has oda*: Fâtih tarafından kurulan bu odanın âmiri *has odabaşı* idi. Onun vazifesi padişahın soyunup giyinmesine yardım etmektir. *Has oda*'da eğitim gören *iç oğlanlarının* sayısı 40 civarında idi. Görevleri padişahın şahsi hizmetlerini görmek ve sarayda iken muhafazasına bakmaktır. *Has odabaşı*'ndan ayrı olarak padişahın silahını taşıyan *silahdâr*, padişahın dış elbiselerine bakan *çuhadâr*, ayakkabı ve çizmelerinden sorumlu *rikâbdâr*, iç çamaşırlarına bakan *dülbend oğlanı* da bu odanın mensubudurlar. Bunlar en yüksek rütbeli *iç oğlanı* idiler. XVII. yüzyıla doğru sayıları 12'ye çıkmıştır.

**Hazine Odası*: Padişahın özel hazinesi, mücevherat ve değerli eşyasının muhafaza edildiği bu odada 60 kadar *iç oğlanı* mevcuttu. *Hazinedârbaşı* denilen bu odanın âmiri sarayın en nüfuzlu şahsiyetleri arasında gelirdi. Bu oda da Fâtih tarafından teşkil olunmuştu.

**Kiler Odası*: Fâtih zamanında kurulmuş olan ve *kilerci koğuşu* da denilen bu bölümün âmiri *kilercibaşı* (ser kilâr-i hassa) idi. Kilerci koğuşunda 30 civarında *iç oğlanı* hizmet ve eğitim görüyordu. Bunların görevi padişahın ve harem'in her türlü yiyecek ve içecek ihtiyacını temin etmek, sofraya hizmetlerine bakmaktır.

²⁶İnalçık, Türk İdari Teşkilatı Tarihi Ders Notları, 1964-65, s.76 vd.

**Seferli Odası*: IV. Murad tarafından teşkil edilen bu odanın mensupları musikişinas, hânende, sâzende, kemankeş, pehlivan, berber vs. olarak yetiştirilmiş *iç oğlanlarından* oluşuyordu. Sarayın dilsiz ve cüceleri de burada eğitim görürlerdi. Bu odanın âmiri aynı zamanda *büyük oda*'nın da âmiri olan *saray kethüdâsı* idi²⁷.

İç oğlanları, kendilerine gösterilen görev ve hizmetleri sıkı bir disiplin altında yaparlardı. Bu odalarda da tahsil ve terbiyeye devam edilirdi. Her odanın muhtelif dersler veren hocaları vardı.

Bu odalar, *hadım ağaları*'ndan bir ağanın idaresinde idi. *Akağalar* da denilen bu yüksek dereceli subayların meratibi şu şekilde idi:

**Bâbü's-sa'âde ağası (kapı ağası)*: Bütün sarayın âmiri olan *bâbü's-sa'âde ağası*, çok nüfuzlu bir şahsiyet idi. Gazanfer Ağa gibi bazı ağaların nüfuzu veziriazamları gölgede bırakabiliyordu²⁸.

**Saray Kethüdâsı*: *Bâbü's-sa'âde ağası*'dan sonra sarayın yetkili âmiridir. Saray Kethüdâsı, *büyük oda*'daki *iç oğlanları*'nın müdürüdür.

**Oda Kethüdâsı*: *Küçük oda*'daki *iç oğlanları*'nın reisidir.

**Has odabaşı*: *Has oda*'da padişahın şahsi hizmetleriyle görevli en yüksek rütbeli subaydı. Yukarıda *has oda* kısmında bahsedildi.

**Hazinedârbaşı*: Yukarıda bahsedildiği üzere *Hazine odası*'nın âmiri idi.

²⁷Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi I, s.521; Saray Teşkilatı, s.311-12.

²⁸Macar asıllı bir devşirme olan Gazanfer Ağa, Kanunî'nin oğlu Selim'in maiyetinde yükseldi. Selim 1566'da padişah olunca Gazanfer ve kardeşi Cafer'i Enderûn'a katılmalarını istedi. Ancak bunun için hadım olmaları gerekiyordu. Cafer ameliyattan sağ çıkamadı. Gazanfer ise Has Odabaşı ve Bâbü's-Sa'âde Ağası oldu. Otuz yıldan fazla kaldığı makamda devletin en nüfuzlu şahsiyetlerinden biri oldu. Bkz. Âli, Künhü'l-Ahbar'dan naklen Leslie P. Pierce, Harem-i Hümayun, s.12.

**Kilercibaşı*: *Kiler odası*'nın âmiri idi.

**Saray ağası*: Sarayın temizlik ve intizamından sorumlu idi.

Aşağıda bahsedileceği üzere sarayın harem kısmını bekleyen ve zenci oldukları için *kara hadım ağaları* veya haremde hizmet gördüklerinden dolayı *harem ağaları* denilen bir grup daha vardı. Bunların âmirine de *dârü's-sa'âde ağası* ya da *kızlar ağası* denirdi²⁹.

Padişahın yakınında, şahsî hizmetlerinde bulunan bu *iç oğlanları*, her 5-7 senede bir, ya da yeni bir padişahın tahta geçmesi dolayısıyla saray dışındaki vazifelere tayin olunurlardı. Buna *çıkma* denirdi.

Has oda, hazine ve diğer odalardaki *iç oğlanları* *bîrûn*'da müteferrikalık, çaşnıgîrlık hizmetlerine ya da *altı bölük halkı* denilen kapıkulu sipahi bölüklerine atanırlardı.

Has odabaşı, silahdâr, çuhadâr gibi bu odaların subayları olanlar ise taşrada, sancakbeyiliğine atanırlardı. Bu sırada yaşları 40'a yaklaşmış olurdu. *Uç sancakları*'nda harp usûllerini ve devlet idare sanatını öğrenen bu beylerin en kabiliyetlileri daha sonra *beylerbeyi* ve *vezir* olurlardı. Vezir rütbesini alanlar *dîvân-ı hümayûn* üyesi olurlardı. En son rütbe ise *veziriazamlık*'tı. Veziriazam, padişahın mutlak vekili olarak imparatorluğun ve ordunun başına geçerci.

İşte *kul sistemi* ile padişah, sıkı bir elemenden ve uzun bir eğitim döneminden sonra, imparatorluğun idaresine en lâyık ve kendisine en sadık kişiyi getirebilmekteydi. Kul sistemi içerisinde yetişenlerden 45'i veziriazam olmuştur. Bu sistem sayesinde Gedik Ahmed Paşa, Makbul İbrahim Paşa, Sokollu Mehmed Paşa gibi deha çapında devlet adamları yetişebilmiştir.

Kul sistemi sadece padişah sarayında değil, devlet adamlarının saraylarında da uygulanmıştır. Hatta bunu timarlı sipahilere kadar uzatmak mümkündür. Birçok Timarlı sipahinin kendi hizmetinde

²⁹Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s.172 vd.

kulları vardı ve bunlar sonradan *cebelü* olurdu. Paşaların ve beylerin konaklarında da kendi çaplarında saraydakine benzer bir *enderûn* ve *harem* teşkilatı vardı. Devlet, buralarda yetişen kulları da timar ve zeamet gibi görevlere atamayı kanunla kabul etmişti. Öte yandan katledilen devlet adamlarının malları müsadere edildiği gibi, kulları da padişah sarayına alınırdı.

Kul sistemi, devletin kuruluşundan beri varsa da, son şekliyle Fâtih kurmuş ve geliştirmiştir. Kanunî, IV. Murad ve III. Ahmed zamanlarında da esaslı değişiklikler yapılmıştır³⁰.

Devşirme sistemine ise XVII. yüzyılın sonlarında nihayet verildi. Fakat bundan sonra kul sistemine rast gele adam alındığı gibi, yükseliş dönemindeki sıkı eğitim-öğretim usûlü de ortadan kalktı. XVIII. yüzyıldan itibaren ileri gelen Türk-Müslüman ailelerinin çocukları da kul sistemi içerisine alınmaya başlanmıştır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda zaman zaman *enderûn ağaları* yani *enderûn*'daki subaylar, devlet politikasında oldukça etkili olmuşlardır.

(2) Harem

Harem, *enderun*'da olup, sarayın, kadınlar kısmıdır. Burada padişahın kadınları, kızları, annesi ve kadın esirler (cariyeler) ile şehzadeler bulunur. *Harem*'de de *enderûn*'dakine benzer teşkilat yapısı vardır. Burada da kadınlar arasında sıkı bir disiplin ve silsile-i meratip uygulanmıştır.

Osmanlı devletinin yüzyıllarca dünyanın süper gücü olması sebebiyle Batılılar Türkler'in her şeyi ile ilgilendikleri gibi *harem*'i de çok merak etmişlerdir. Ancak *harem*'le ilgili hiçbir bilgi edinemedişlerdir. Kendi kamu oylarındaki merakı tatmin için de *harem* ile alakalı aslı esası olmayan, uydurma bilgilerle eserler kaleme almışlar, romanlar yazmışlardır. Hasbelkader İstanbul'a uğrayan bir Batılı, seyahatnâmesinde mutlaka *harem*'e bir bölüm

³⁰İnalcık, *Ders Notları*, s.80 vd.

ayırılmış ve işittiği dedikodulara kendisi de bir şeyler ilave ederek ve abartarak yazmıştır. İlgiyi çekmek için de *harem*'i padişahın aşk-meşk hayatının geçtiği, havuzların, cariyelerin, cırlı çıplak dans eden dansözlerin bulunduğu âdeta bugünkü pavyonlar gibi tarif etmişlerdir. *Harem*'de yüzlerce cariyeye bulunduğunu, padişahın bunların içerisinde dilediğini seçtiğini vs. anlatmış durmuşlardır. Günümüzde de bu konuda hâlâ filmler çevrilmekte ve gerçeklerle alakası olmayan sahneler yer verilmektedir.

İşin tuhaf tarafı Batılılar'ın bakış açısı bize de yansımış, belli bir dönem Osmanlı dönemine olumsuz yaklaşımın da tesiriyle *harem*, Osmanlı'nın günah galerilerinden biri olarak ele alınmıştır. Kısacası insanlar kafalarındaki cinselliği ve bugünün değerlerini tarihe taşımışlar, *harem*'e o gözle bakmaya çalışmışlardır.

Harem ile ilgili olarak Amerikalı bir araştırmacı tarafından yazılan *Harem-i Hümayun* adlı eserde Osmanlı *harem*'inin cinselliğin sergilendiği yer olmaktan ziyade bir manastıra benzediği belirtilmekte ve "*Harem ve sultanın cinsel yaşamına ilişkin tasvirler Osmanlılar hakkındaki kitapların satışına açıkça yardımcı olduğundan*" dolayı *harem* konusunun ele alındığı kaydedilmektedir. Yazara göre Osmanlı hanedanının bir üreme politikası vardır ve tahta erkek varis bırakabilmek için padişahlar birden fazla erkek çocuk yapmaya çalışmaktadırlar³¹.

Harem'deki kadınlar arasında *enderûn*'daki iç oğlanları'ninkine benzer bir teşkilat vardı. Burada *câriyeler* (kadın esirler), sıkı bir eğitimden geçirilir, *edebiyat*, *güzel sanatlar*, *musiki* ve *el işleri* öğretilirdi. Ayrıca güzel konuşmak ile nezaket ve zarafet sahibi olmanın incelikleri verilirdi. Bu şekilde tahsil ve terbiye gören kadınlar, saraydan çıkıp, genellikle eyaletlerde görev almış *sancakbeyi*, *beylerbeyi* ve *vezir* rütbesindeki kişilerle evlendirilirdi. Böylece padişah, *kullarının* eyaletlerde yerli büyük ailelerin veya uygunsuz ailelerin kızlarıyla evlenmelerini ve münasebet kurmalarını önlemiş olurdu.

³¹Leslie P. Peirce, aynı eser, s.4, 153.

Saraydan bir kızla evlenmek imtiyaz işiydi. Çünkü sarayda yetişen kızlar, hem güzel, hem de son derece terbiyeli olurlardı. Her isteyene kız verilmezdi. Tanınmış ve itibarlı kişiler tercih edilirdi.

Harem'in idarecisi padişahın annesi idi. Ona, *mehd-i ulyâ* veya *valide sultan* denilirdi. Yeni bir padişah tahta çıktığı zaman annesi törenle Eski saraydan Yeni saraya taşınır ve oğlu tarafından karşılanırdı³². Padişahlar annelerine büyük hürmet gösterirlerdi. Valdeler padişah olan oğluna "*arslanım*" diye hitap ederdi. Fakat XVI. yüzyılda Hürrem sultan ve Safiye sultanla başlayan kadınların devlet işlerine karışması âdeti, XVII. yüzyılda da zaman zaman devam etti ve devlet işlerinde olumsuz gelişmelere yol açtı. Özellikle Kösem Sultan iktidar hırsıyla oğullarını öldürtmekten ve torunlarına suikasd düzenlemekten bile çekinmedi. Ancak IV. Mehmed'in annesi Turhan Valide Sultan gibi devlet düzeninin sağlanması için var gücüyle çalışan ve son derece olumlu rol oynayan kadınlar da söz sahibi oldular.

Valide sultan'dan sonra, padişaha erkek çocuk doğurmuş olan *hâseki* kadınların da *harem*'de nüfuz ve itibarı vardı.

Ancak *harem-i hümayûn*un hizmet ve muhafazası işleri ile görevli harem ağalarının nüfuzu da çok büyüktü. Zenci asıllı olan bu kişiler umumiyetle Mısır beylerbeyisi tarafından saraya takdim edilirdi. Bunların daha önceden tenasül organları alınmış olur, yani hadım edilirdi. Osmanlılardan önce hadım harem ağaları geleneği Orta-doğuda kurulan birçok devlette mevcuttu. Bu sebeple harem, sadece İslam devletlerine özgü bir kurum değildi. Bizans'ta da benzeri bir teşkilat vardı³³.

Kara ağaların içerisinde en nüfuzlu olanı *Kızlar ağası* ya da *dârü's-sa'ade ağası* olarak bilineni idi. Bunun mevkii bütün *enderûn* ve *harem-i hümayûn* ağalarından yüksekti. Veziriazam ve şeyhülislamdan sonra gelirdi. Esas vazifesi sarayın kadınlar kısmına nezaret etmektir. Emri altında kendisi gibi siyah birçok *hadım ağası*

³²Uzunçarşılı, Saray Teşkilatı, s. 155 vd.

³³Ortaylı, Türk İdare Tarihi, s.141.

vardı. Kızlar ağalığı zaman zaman *ak hadım ağalara* verildiği de olmuştur. Aynı zamanda *haremeyni's-şerîfeyn evkâfı* denilen Mekke ve Medine vakıflarının nezareti ve bu vakfa ait *dolap* denilen hazinenin de âmiri olan Kızlar ağasının nüfuzu, padişaha en yakın kişilerden birisi olmasından geliyordu³⁴.

(3) Kul Sistemi Hakkında Değerlendirme

Devşirme ve kul sistemi ve bu sistem içerisinde yetişen devlet adamları üzerinde günümüzde birçok yorumda bulunmaktadır. Bu husus hakkında aydınlarımızın ve halkın zihninde ilmi bir esasa dayanmayan ve tarihi gerçeklerden uzak bazı fikirler yer etmiştir. Aydınlarımız kafasındaki düşünce şudur: Devşirme sistemi Osmanlı İmparatorluğu için son derece zararlı olmuş, bu sistem içerisinde yetişen devlet adamları Türklük için olumsuz rol oynamış ve devşirme kökenli rical devleti yıkıma götürmüştür. Dolayısıyla tarihimiz bunların ihanetleri ile doludur. Hatta bazı aydınlarımız daha da ileri giderek biyolojik manada ırkçılığa inanmakta, insana ait kahramanlık, yiğitlik, misafirperverlik ve âlîcenaplık gibi hasletlerin genlerle nesilden nesile intikal ettiğini zannetmektedir.

Bilindiği üzere ırkçılık cereyanı XIX. yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmış; medeniyetlerin ve kültürün yaratıcılığı Avrupalı beyaz ırka hasredilmiş ve bu görüşler uzun süre etkili olmuştur. Hitler'in ideolojisi de ana çerçeve olarak beyaz ırka ve bu ırk içerisinde en saf kalmış olan Alman ırkının üstünlüğüne dayandırılmıştır. Ona göre üstün ırk olan Almanlar, kültür ve medeniyetin yaratıcısı olduklarına göre dünyaya da hâkim olmalı idiler. Bunun için üstün Alman ırkının özelliklerini koruması, diğer ırklarla karışmaması için çeşitli tedbirler alınmıştı.

Beyaz ırkın üstün ırk olduğu tezi Hitler'den çok önce ortaya atılmakla beraber, ideolojik bir hareket olarak uygulama alanı bulmamıştır. Ancak Avrupalı, çok eski devirlerden beri kendisinin dışındaki dünyaya ve toplumlara karşı sürekli ırkçı bir tavırla

³⁴Uzunçarşılı, Saray Teşkilatı, s. 172 vd

yaklaşmıştır. Bunun temeli dar anlamıyla, Romalı olmayan demek olan "*barbar*" kelimesi ile Roma İmparatorluğu zamanına dayandırılabilir. Roma, kendisinin dışındaki toplumları ve coğrafyayı küçük görmüş, dışlamış ve kendi emperyalist politikaları istikametinde istismar etmiştir. Nitekim emperyalizm kavramı da imparatorluk politikası anlamında Roma'dan gelmektedir.

Avrupalının kendini ve kendi coğrafi mekanını dünyanın merkezi sayma geleneğinin kökeni buralara dayanmaktadır. Avrupalı bilim adamları Avrupa'nın kendisi dışındaki toplumları ve coğrafyaya karşı olan ırkçı tavrını ilmi bir temele oturtmak için gayret göstermişlerse de biyolojik ırkçılığın ilmi esaslara uygun olmadığı, kültür ve medeniyete ait unsurların genlerde intikalinin mümkün olmadığı yine Avrupalılarca ortaya konulmuştur. Bu sebeple bu husus ilmi bir gerçeklik olmaktan ziyade ideolojik bir yaklaşım olarak kalmıştır.

Bugün, Avrupa ve onun uzantısı olan Amerika Birleşik Devletleri'nde hâlâ kendisini dünyanın efendisi görme ve diğer toplumları ve ülkeleri emperyalist gayeleri uğruna istismar etme gayretleri sürmektedir. Ancak temeldeki hassasiyet ırk konusunda değil; kültür hususundadır. Avrupalı veya Amerikalı gibi yaşamak, giyinmek, konuşmak, davranmak, yemek mevzuunda Batılılar taviz vermemekte teknoloji, iletişim ve ekonomik alandaki üstünlüklerini kullanarak bütün dünya toplumlarını istismar etmektedirler. Bu açıdan bakıldığında Hollywood, Amerikan kültürünün üretim ve ihraç merkezi olarak çalışmakta ve bütün dünya toplumlarını film, televizyon vs. gibi iletişim vasıtalarıyla etkilemektedir.

Bütün bunların sonucu olarak özellikle üçüncü dünya, ya da gelişmekte olan ülkeler şeklinde tabir edilen memleketlerdeki toplumlar ve bilhassa aydın kesimler, Amerikan kültürü ile yetişmekte, Amerikalının değerlerini paylaşmakta ve onun gibi düşünmektedir.

Tekrar edelim ki, Batılı insan ve toplumlar kendi kültürü konusunda çok hassastırlar. Yani Batılılar bugün kültür ırkçılığı yapmaktadırlar. Kendi kültürünü bütün dünyaya yaymak için gayret göstermekte, fakat kendileri dışındaki toplumların kültürüne müzeli bir unsur olarak yaklaşmaktadır ve o ölçüde ilgilenmektedir.

Bu ırkçılık ve kültür konusundaki bu mülahazalardan sonra tekrar Osmanlıya, kul sistemine dönebiliriz.

Kul sistemini Osmanlı'nın kendi icad etmediği herkesin malumudur. Sadece devşirme sistemini ilk defa Osmanlı'nın başlattığı ileri sürülürse de, buna karşı çıkanlar da vardır. Ancak devşirme usûlünü en azından daha sistemli hale Osmanlı'nın getirdiği kesindir.

Devşirme ve kul sistemi hakkındaki düşünce ve görüşlerin çoğu XX. yüzyıl patentlidir. Bu yüzden de bugün sahip olduğumuz dünya görüşlerinin doğrultusunda çok defa ön yargılıdır. İnsanların kendi dünya görüşlerini sık sık tarihe taşıdıkları ve hatta bu durumdan bazı profesyonel tarihçilerin bile kurtulamadıkları görülür. Bu meyanda birçok ilim ve fikir adamı ile bazı tarihçiler, kul sistemine asrın başlarında dünyada ve ülkemizde çok revaçta olan ırkçılık cereyanının tesiri altında kalarak yaklaşmışlardır. Bunda Almanya'daki ırkçılık fikrinin etkisi de büyüktür. Ayrıca Balkan savaşları, Müslüman olan toplumların devletten ayrılmak istemeleri gibi Türkçülük cereyanının ortaya çıkmasına yol açan gelişmeler de bu yaklaşıma tesir eden faktörler arasındadır.

En mühim unsur ise, Ermeniler ve Rumlar gibi imparatorluk içerisinde yüzyıllardır beraber yaşadığımız Hristiyan unsurların Türk milletinin zayıf düştüğü XIX ve XX. yüzyıllarda düşmanla işbirliği halinde Türkler'e karşı ihanet ederek ayaklanmaları, müthiş bir kin ve öfke ile vahşiyane bir şekilde katliama kalkışmalarıdır. Bu durum Türk milletini şok eden bir gelişme olmuş, "at'tır teper, cinstir çeker" türünden deyimlerin halk arasında darb-ı mesel haline gelmesine yol açmıştır.

Neticeden hareket eden Türk aydını, imparatorluğun zayıflamasının ve parçalanmasının sebeplerini düşünürken, içinde bulunduğu fikrî atmosferin de tesiriyle bir günah keçisi olarak dönme ve devşirmeleri buluvermiş ve imparatorluğun yıkılmasının sebeplerini onlara yüklemiştir.

Bu görüşü doğrulamak için tarihî olaylar gözden geçirilmiş ve etnik milliyetçilik nokta-i nazarından Osmanlı tarihi yorumlanmaya çalışılmıştır. Sonuçta, Osmanlı tarihinin Türk asıllılarla devşirme

kökenliler arasındaki bir çatışmadan ibaret olduğu, Celali isyanlarının bile Türk kökenli sipahilerin önderliğinde Anadolu Türklüğü tarafından devşirme kökenlileri temsil eden İstanbul'a karşı çıkarıldığı, yeniçerilerin devşirme kökenli oldukları için sık sık ayaklandıkları ve imparatorluğu yıprattıkları, devşirme kökenli vezirlerin devlete sürekli ihanet ettikleri kanaatine varılmıştır. İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihinin Kronolojisi* adlı eserinde devşirme kökenli vezirleri, alçak, aşağılık ve saire gibi sıfatlarla tahkir ederken Türk asıllı olanlar için son derece hürmetkâr ifadeler kullanmıştır.

Maalesef günümüz tarihçilerinden bazıları da adı geçen tarihçilerin tesirinde kalarak sırf kul sistemi içerisinde yetiştikleri için Sokollu Mehmed Paşa başta olmak üzere birçok kıymetli Osmanlı devlet adamı hakkında objektif ölçülerden uzak değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Kanaatimizce bu meselede göz ardı edilen noktalardan birisi şudur: Osmanlı'da etnik anlamda bir milliyetçilik ve Türklük kimliği yoktur. Osmanlı için Türk, göçebe, vahşi, medeniyetten uzak, kaba saba bir insanı ifade eder. Ancak hemen belirtelim ki, Osmanlı'nın kültürel kimliği Türk'tür. Türkçe konuşur, Türk musıkisi dinler, söyler, besteler. Türk toplumunun Orta Asya'dan beri getirdiği değerler ile sonradan kazandığı kültürel unsurları taşır. Ancak Osmanlı kendisini hiçbir zaman Türk olarak nitelemez. Nâmık Kemâl dahi hep "*Osmanlılar*" demiştir. Türk sözünü ilk defa bugünkü anlamda Mehmed Emin 1897'lerde "*Ben bir Türküm dinim cinsim uludur*" mısraıyla başlayan şiirinde terennüm etmiştir.

Öte yandan devşirme kökenli devlet adamlarımızın kültürel kimlik açısından Türklükleri asla tartışılmaz. Bir Gedik Ahmed Paşa, Makbul İbrahim Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Köprülüler vs. kökenleri ne olursa olsun Türkçe konuşurlar, Türk gibi düşünürler, Türk gibi hareket ederlerdi. Bunların hiç birisinin mensup oldukları etnik grupların lehinde, Arnavutluk, Boşnaklık, Sırpılık, Hırvatlık vs. adına çalıştıkları iddia edilemez. İçlerinde değersiz, alçak, hain, korkak olanları muhakkak ki vardır. Ancak bunların sebebinin etnik kökenle alakası yoktur. Bunlar için çok defa yapılan suçlamalar, akrabalarını korudu, devlet kademesine yerleştirdi, Hristiyanlara

yardım etti vs. gibi hususlardır. Bu tür davranışları Türk asıllı olanlar da yapmışlardır. Akrabasını koruyan devlet adamına her zaman ve her yerde rastlanır.

Hâlâ Mimar Sinan'ın etnik kökeni tartışılmaktadır. halbuki Mimar Sinan Ermeni asıllı olsa ne olur, Rum asıllı olsa ne olur. Ermeniler ve Rumlar onunla övünecekler diye korkuluyorsa bırakın övünsünler. *Selimiye* ve *Süleymaniye* gibi ölümsüz şaheserleri bina etmiş bu dahi mimarın kökeni ne olursa olsun Türk olmadığını söyleyebilirler mi? Müslüman değildir diyebilirler mi?

Bilâkis etnik çeşitliliğin ve kul sisteminin Osmanlı devletinin gücü ve orijinallliği olduğunu, kendine has bir kültür yapısı teşekkül ettiği ve böyle bir ortamda fizikî, ahlâkî ve entelektüel özelliklerin en uygun biçimde bir araya gelmesi fırsatının doğduğu bizzat Osmanlı münevverlerince ileri sürülmüştür³⁵.

Osmanlı dünyaya ve kendisinin dışındaki toplumlara karşı adâletle yaklaşmıştır. Batılı'nın yaptığına benzer bir istismar anlayışı Osmanlı'da görülmez. Bu, kültür alanında da böyledir. Osmanlı hiçbir toplumun kültürünü kendi kültürü lehinde istismar etmeye kalkışmamıştır. Bilakis cemaatleşmeyi teşvik ederek, özellikle Hristiyan toplumların kültürlerini yaşatmalarına dolaylı olarak yardımcı olmuştur. Yani bir kültür ırkçılığı da söz konusu değildir. Eğer tersi olsaydı Balkanlardaki toplumların Müslüman olmaya zorlanması gerekirdi. Hristiyanların Müslüman olmasına sıcak bakılmakla beraber, bu hususta bir politika takip edilmiş değildi. Zira İslam dininin temel prensipleri buna mâni idi.

Devşirme usûlü hususunda Batılılar, roman ve hikâyelerinde olayı saptırarak, bunun Hristiyan toplumların tepkisine yol açtığı tezini işlemişlerdir. Halbuki bunun böyle olmadığı, devşirilen çocuğun istikbalinin parlak olması sebebiyle, ailelerin kendi çocuklarının devşirilmesi için devşirme memurlarına rüşvet bile verdikleri ortaya çıkmıştır.

³⁵Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, İstanbul 1996, s.264-65.

Günümüzde hangi aile, çocuğunu Amerika'da, Avrupa'da okutmak istemez. Herkes Anadolu Liselerine çocuğunu sokabilmek için bir yarış içerisinde değil midir? Klâsik dönemde saraylar da son derece iyi bir eğitimin verildiği kolejler gibiydi. Mezunları, subaşı, sancakbeyi, beylerbeyi, vezir vs. gibi önemli makamlara geliyorlardı.

Diğer taraftan klâsik çağda Osmanlı İmparatorluğunun ve bilhassa İstanbul'un nüfusu ve sosyal hayatın canlılığı ile dünyanın önde gelen bir cazibe merkezi olduğunu unutmamak lazım gelir. Dolayısıyla herkesin bir yolunu bularak İstanbul'a gelmek istemesi kadar tabii bir şey olamaz.

Nitece itibariyle kul sisteminin en azından uzun bir dönem için Osmanlı'nın zaafı değil, gücü olduğunu, bu sistem sayesinde yüzlerce yıl geniş bir coğrafya üzerinde farklı inanç ve kökenlere mensup toplumları bir arada tutabildiğini, Türk kültürünün bu bileşimin çimentosu olduğunu söyleyebiliriz.

2. Bîrûn

Bîrûn, Farsça bir kelime olup dışarı demektir. *Enderûn*'un zıddı olarak kullanılmıştır. *Bîrûn*, *bâbü's-sa'âde*'de başlar. Bu kapının hemen gerisine Fâtih Sultan Mehmed tarafından *arz odası* yaptırılmıştı. Bayram tebriki, elçi kabulü gibi merasimlerde ve *ayak dîvânı* ya da *galebe dîvânı* gibi olağandışı toplantılarda *bâbü's-sa'âde* önünde padişah için bir taht kurulurdu. Adı geçen bu kapıda, padişahın taşra hizmetlerine bakan teşkilat yer alırdı. Bunlar:

- Yaya hassa ordusu ve en kalabalık sınıf olan *yeniçeriler*,
- Altı bölükten müteşekkildi atlı hassa ordusu *kapıkulu süvarileri*,
- Osmanlı ordusunun en önemli unsurlarından olan *topçular*,
- Padişahın hâkimiyet sembolleri olan bayrak, tuğ ve askerî bandosu demek olan ve çadır ve otağ hizmetlerine bakan *mîr-i alem*'in âmirliğindeki *mehterler*,
- Padişah saray dışına çıktığı zaman göz alıcı kıyafetleriyle

etrafında parlak bir maiyet teşkil eden *müteferrikalar*. Bunlar ekâbir çocuklarından, beyzâdelerden ve *enderûn*'dan çıkmış iç oğlanları'ndan meydana gelirdi.

-*Bîrûn*'daki ziyafet işlerine bakan *çaşnığırbaşı* idaresindeki *çaşnığırler*,

-Padişahın emrini gereken yerlere ulaştıran ve emrin uygulanmasına nezaret eden *çavuşlar* ve *kapıcılar*. Bunların âmirlerine de *çavuşbaşı*, *kapıcıbaşı* ve *kapıcılar kethüdası* denirdi. Bunlar yabancı ülkelere elçi olarak da gönderilirlerdi.

Mirahur idaresindeki padişaha ait çok sayıda at da *bîrûn*'un önemli bir bölümünü teşkil ediyordu. Seferde kullanılmak ve ya hediye vermek için beslenen bu hayvanlar en iyi cinsten ve çok iyi terbiye edilmişlerdi.

Çakırcıbaşı denilen bir komutanın emrindeki bölükler de padişahın av işlerinden sorumlu idi. Osmanlı padişahlarının çoğu avlanmayı severdi. Bunun için sarayda çeşitli av köpekleri ile doğan, şahin, balaban vs. türünden yırtıcı av kuşları beslenirdi. XV. yüzyılın ortalarında binden fazla av köpeği ve iki binden fazla av kuşu bulunduğu bildirilmektedir.

XV. Yüzyılda bu grupların âmirleri rütbe ve derecelerine göre şu şekilde sıralanıyordu:

Yeniçeri ağası, *mîr-alem*, *kapıcıbaşı*, *mîrahur*, *çakırcıbaşı*, *çaşnığırbaşı*, *süvari bölük ağaları*, *çavuşbaşı* ve *kapıcılar kethüdası*. Bunlara *rikâb* veya *özengi ağası* denirdi. *Rikâb ağaları* *enderûn*'daki odalardaki yüksek rütbeli ağalardan tayin olunur, terfi ettiklerinde sancakbeyi olarak eyaletlere gönderilirdi. *Rikâb ağalarını* derece sırasına göre *cebecibaşı* ve *topçubaşı* takip ederdi.

Bahsedilen bu bölüklere giren erler de kul sistemi içerisinde daha üst kademeye geçememiş olanlar idiler. Yeniçeriler Anadolu'daki Türk çiftçi ailelerinin yanında yetişmiş, sonra Gelibolu ya da İstanbul'daki *acemi ocağı*'nda eğitim görmüş olanlardan, yahut padişaha ait bahçelere bakan *bostancılar* arasından gelirlerdi.

Çavuşlar ve *kapıcılar*, genellikle *bostancılar* veya saray mutfagında ve fırınlarda çalışanlar arasından seçilirlerdi.

Kapıkulu süvari bölükleri neferleri ise umumiyetle devlete ait diğer saraylarda eğitim görmüş iç oğlanlarından idiler.

Yeniçeriler, *süvariler*, *çavuşlar*, *kapıcılar*, *müteferrikalar* saray dışında görev almak istediklerinde geliri yüksek zeamet ve timarlar alırlardı. Dirliklerinin geliri aldıkları ulufeye göre hesap edilirdi. Yevmiyelerinin her akçası için bin akçelik timar verilirdi. Mesela günde 10 akçe yevmiye alan 10 bin akçalık timara müstahak olurdu.

XVI. yüzyıldan sonra özengi ağaları taşrada beylerbeyilik ve vezirlik gibi daha yüksek makamlara atanır olmuşlardır. *Bîrûn*'daki ağalar da padişahın şahsi hizmetini görenler arasından seçildiği nazar-ı itibara alınır, taşrada görev alan sancakbeyi ve beylerbeyilerin çoğunluğunun padişahın hizmetinde bulunmuş, onun bizzat tanıdığı kişiler olduğu anlaşılır.

Bîrûn'da bu sayılanların dışında daha birçok hizmet ve görev erbabı vardır. Mesela sarayın giyim kuşam işlerine bakan, hil'at ve kürk gibi özel elbiseleri hazırlayan yüzlerce terzi ve sanatkâr zikre değer. Saraydaki tezgahlarda ve kumaş atölyelerinde devrin en güzel ve en kaliteli kumaşları, kadifeleri, kemha ve atlasları dokunmakta idi.

Ayrıca altın ve gümüş para basımı ile uğraşan *darphâne eminliği* de sarayda idi. Saray, cami, köprü, yol vs.nin inşa ve tamirine bakan şehremini, mimarbaşı, hekimbaşının maiyetindeki hekimler, müneccimbaşı ve müneccimler, saray imam ve müezzinleri, aşçılar, oduncular, arabacılar vs. gibi daha bir sürü hizmetkâr ve sanatkârlar saray halkını oluşturuyordu.

Kısacası *saray*, yalnız idare ve ordu için değil, Osmanlı ekonomik, sosyal ve kültür hayatı gibi çok çeşitli faaliyet sahaları için de kaliteli bir üretim merkezi durumundaydı. Kendi mesleğinde zirveye çıkmış insanlar, burada toplanmıştı.

Kapı kullarının mevcudu 1432'de 5 bin, 1475'de 12.800 idi. 1566'da bu sayı 50 bine yakındı. 1609'da ise 90 bini aşmıştır. Bu artışın temel sebebi yeniçeri ve sipahilerin artmasından kaynaklanmaktadır³⁶.

³⁶İnalcık, *Ders Notları*, s.83 vd.

etrafında parlak bir maiyet teşkil eden *müteferrikalar*. Bunlar ekâbir çocuklarından, beyzâdelerden ve *enderûn*'dan çıkmış *iç oğlanları*'ndan meydana gelirdi.

-*Bîrûn*'daki ziyafet işlerine bakan *çaşnığîrbaşı* idaresindeki *çaşnığîrler*,

-Padişahın emrini gereken yerlere ulaştıran ve emrin uygulanmasına nezaret eden *çavuşlar* ve *kapıcılar*. Bunların âmirlerine de *çavuşbaşı*, *kapıcıbaşı* ve *kapıcılar kethüdası* denirdi. Bunlar yabancı ülkelere elçi olarak da gönderilirlerdi.

Mîrahur idaresindeki padişaha ait çok sayıda at da *bîrûn*'un önemli bir bölümünü teşkil ediyordu. Seferde kullanılmak ve ya hediye vermek için beslenen bu hayvanlar en iyi cinsten ve çok iyi terbiye edilmişlerdi.

Çakırcıbaşı denilen bir komutanın emrindeki bölükler de padişahın av işlerinden sorumlu idi. Osmanlı padişahlarının çoğu avlanmayı severdi. Bunun için sarayda çeşitli av köpekleri ile doğan, şahin, balaban vs. türünden yırtıcı av kuşları beslenirdi. XV. yüzyılın ortalarında binden fazla av köpeği ve iki binden fazla av kuşu bulunduğu bildirilmektedir.

XV. Yüzyılda bu grupların âmirleri rütbe ve derecelerine göre şu şekilde sıralanıyordu:

Yeniçeri ağası, *mîr-alem*, *kapıcıbaşı*, *mîrahur*, *çakırcıbaşı*, *çaşnığîrbaşı*, *süvari bölük ağaları*, *çavuşbaşı* ve *kapıcılar kethüdası*. Bunlara *rikâb* veya *özengi ağası* denirdi. *Rikâb ağaları* *enderûn*'daki odalardaki yüksek rütbeli ağalardan tayin olunur, terfi ettiklerinde sancakbeyi olarak eyaletlere gönderilirdi. *Rikâb ağalarını* derece sırasına göre *cebecibaşı* ve *topçubaşı* takip ederdi.

Bahsedilen bu bölüklere giren erler de kul sistemi içerisinde daha üst kademeye geçememiş olanlar idiler. Yeniçeriler Anadolu'daki Türk çiftçi ailelerinin yanında yetişmiş, sonra Gelibolu ya da İstanbul'daki *acemi ocağı*'nda eğitim görmüş olanlardan, yahut padişaha ait bahçelere bakan *bostancılar* arasından gelirlerdi.

Çavuşlar ve *kapıcılar*, genellikle *bostancılar* veya saray mutfağında ve fırınlarda çalışanlar arasından seçilirlerdi.

Kapıkulu süvari bölükleri neferleri ise umumiyetle devlete ait diğer saraylarda eğitim görmüş *iç oğlanları*ndan idiler.

Yeniçeriler, *süvariler*, *çavuşlar*, *kapıcılar*, *müteferrikalar* saray dışında görev almak istediklerinde geliri yüksek zeamet ve timarlar ahlardı. Dirliklerinin geliri aldıkları ulufeye göre hesap edilirdi. Yevmiyelerinin her akçası için bin akçelik timar verilirdi. Mesela günde 10 akçe yevmiye alan 10 bin akçalık timara müstahak olurdu.

XVI. yüzyıldan sonra özengi ağaları taşrada beylerbeyilik ve vezirlik gibi daha yüksek makamlara atanır olmuşlardır. *Bîrûn*'daki ağalar da padişahın şahsi hizmetini görenler arasından seçildiği nazar-ı itibara alınır, taşrada görev alan sancakbeyi ve beylerbeyilerin çoğunluğunun padişahın hizmetinde bulunmuş, onun bizzat tanıdığı kişiler olduğu anlaşılır.

Bîrûn'da bu sayılanların dışında daha birçok hizmet ve görev erbabı vardır. Mesela sarayın giyim kuşam işlerine bakan, hil'at ve kürk gibi özel elbiseleri hazırlayan yüzlerce terzi ve sanatkâr zikre değer. Saraydaki tezgahlarda ve kumaş atölyelerinde devrin en güzel ve en kaliteli kumaşları, kadifeleri, kemha ve atlasları dokunmakta idi.

Ayrıca altın ve gümüş para basımı ile uğraşan *darphâne eminliği* de sarayda idi. Saray, cami, köprü, yol vs.nin inşa ve tamirine bakan şehremini, mimarbaşı, hekimbaşının maiyetindeki hekimler, müneccimbaşı ve müneccimler, saray imam ve müezzinleri, aşçılar, oduncular, arabacılar vs. gibi daha bir sürü hizmetkâr ve sanatkârlar saray halkını oluşturuyordu.

Kısacası *saray*, yalnız idare ve ordu için değil, Osmanlı ekonomik, sosyal ve kültür hayatı gibi çok çeşitli faaliyet sahaları için de kaliteli bir üretim merkezi durumundaydı. Kendi mesleğinde zirveye çıkmış insanlar, burada toplanmıştı.

Kapı kullarının mevcudu 1432'de 5 bin, 1475'de 12.800 idi. 1566'da bu sayı 50 bine yakındı. 1609'da ise 90 bini aşmıştır. Bu artışın temel sebebi yeniçeri ve sipahilerin artmasından kaynaklanmaktadır³⁶.

³⁶İnalcık, *Ders Notları*, s.83 vd.

3. Hükûmet (*Dîvân-ı hümayûn*)

Dîvân-ı hümayûn, padişahın hükûmeti demek olup, bu da saraya dahil bir müessesedir. *Birûn*'da, padişahın kapısı önünde *Dîvânihâne*³⁷ denilen solanda toplanırdı. Kubbealtı denilen bu salon esasen 3 kubbeli 3 bölümden meydana geliyordu. Birinci kubbenin altı asıl dîvân toplantılarının yapıldığı ve pâdişahın toplantıları takip etmesine imkan veren *kasr-ı adl* denilen kafes pencerenin bulunduğu odadır. Bunun bitişiğindeki oda ise, dîvân kâtiplerinin bulunduğu büro idi. Onun da yanındaki oda da devletin her türlü idarî mâlî kayıtlarının bulunduğu *defterhâne* idi.

Anadolu Selçukluları'nın hükûmet teşkilatı örnek alınarak oluşturulan *dîvân-ı hümayûn*'un Fâtih'ten sonra önemi ve fonksiyonu artmıştır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı hükûmet teşkilatında bir değişiklik olmadı. Fakat XVI. yüzyıla nazaran *sadrazamlık* makamındaki istikrar bozuldu. Sadece XVII. yüzyılda 60'ın üzerinde sadrazam işbaşına geldi. Bu da ortalama 1,6 yıllık bir hükûmet süresi demektir. Oysa XVI. yüzyılda bu rakam yaklaşık 4 yıldır. Devletin en yüksek makamındaki bu istikrarsızlık diğer kurumlara da yansdı ve devlet teşkilatındaki nizam ve intizam bozuldu.

XVII. yüzyılın ortalarından itibaren hükûmet için ayrı bir saray yapıldı. Buna *paşa kapısı* veya *bâb-ı âsâfî* denirdi. Daha sonra *bâb-ı âlî* denilmeye başlandı. XVIII. yüzyılda *bâb-ı âlî*'nin ağırlığı arttı ve devlet ve hükûmet meseleleri oradan yürütülür hâle geldi.

XIX. yüzyılda hükûmet teşkilatı önceki dönemlere göre esaslı değişikliklere uğradı. II. Mahmud zamanında *dîvân-ı hümayûn* kaldırılarak Avrupaî tarzda *meclis-i hass-ı vükelâ* (Bakanlar Kurulu) teşkil edildi. Buna paralel olarak bugünküne benzer şekilde *nezâretler* (bakanlıklar) kuruldu. *Nâzırlar*'ın yetkileri belirlendi. *Bâb-ı âlî* adı

³⁷İlk dîvânihâne Fâtih tarafından yaptırılmıştır. XVI. Yüzyılda Kanunî'nin veziriazamı Makbul İbrahim Paşa tarafından bugünkü dîvânihâne inşa ettirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s.8.

verilen hükûmete, çalışmalarında yardımcı olması için çeşitli meclisler oluşturuldu.

Mustafa Reşid Paşa, Âlî Paşa, Fuâd Paşa ve Mithat Paşa gibi sadrazamlar, padişahın yetki ve otoritesini sınırlandırıp, devleti *bâb-ı âlî*'den yönetme fikrinde idiler ve bunun için çalıştılar. İlk üçü bu konuda oldukça başarılı oldular. *II. Meşrutiyet*'ten sonra ise hükûmet çok güçlendi ve padişahın bütün yetkilerini eline aldı.

a) *Dîvân Toplantıları*

1475'e kadar *dîvân*'a bizzat padişah başkanlık ederdi. Toplantı her gün sabah namazından sonra başlar ve öğleye kadar devam ederdi. Fâtih'ten önce *dîvân* üyeleri toplantıdan sonra padişahla birlikte yemek yerlerdi. Fâtih bu âdeti kaldırmıştır³⁸.

Fâtih, 1475 tarihinden itibaren dîvân toplantılarına başkanlık etmekten vaz geçti. Toplantılara veziriazamlar riyaset etmeye başladı. *Dîvân*'ın toplandığı salonun üstünde kafes denilen bir pencere vardı ve padişah bu pencerenin arkasından arzu ettiği takdirde *dîvân*'dakilerin haberi olmadan toplantıları takip edebilirdi³⁹. Böylece dîvân üyeleri toplantı esnasında kendilerini daima padişahın kontrolünde hissederdiler. Fâtih, *bâbü's-sa'âde*'nin hemen gerisinde yaptırdığı *arz odası*'nda, *dîvân* üyelerini her gün toplantılardan sonra kabul etmeye başladı. Padişahın huzuruna arz için önce *yeniçeri ağası*, sonra *kadıaskerler* girerdi. Bunlardan sonra *veziriazam* ve *vezirler* ve *defterdâr* girerlerdi. Vezir rütbesinde değilse *nişancı* arza giremezdi.

³⁸Fâtih Kanunnâmesinde bu hususta "ve cenâb-ı şerîfimle kimesne ta'am yemek kanunum değildir, meğer ehl-i iyâlden ola, ecdâd-ı izâmım vüzerâsıyla yermiş, ben ref' etmişimdi", *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, cüz 14, s.27.

³⁹Bu konuda Solakzâde Tarihi'nde anlatılan rivayetin aslı yoktur. Bu rivayete göre, güya, Fâtih'in riyasetinde dîvân toplantısı yapıldığı bir gün, bir Türk köylüsü içeri girerek "devletlî hünkâr kangınızdır şikâyetim var", demiş. Buna canı sıkılan padişah, *Gedik Ahmed Paşa*'nın tavsiyesiyle dîvân toplantılarını bir perde arkasından dinlemeye karar vermiş ve mühür-i hümayûnun veziriazama verilmesi usulü kabul edilmiştir. (Bkz. Uzunçarşılı, *Merkez*

1454 tarihine kadar *dîvân* toplantıları her gün yapılırdı. Bu tarihten sonra Fâtih bunu haftada 4 güne indirmiştir. Veziriazam başkanlık etmeye başladıktan sonra da *dîvân* haftada 4 gün toplanmaya devam etti. XVII. yüzyılda *dîvân* toplantıları haftada 2 güne düştü. XVIII. yüzyılda ise *dîvân* idarî bir kurum olarak işlevini kaybetmeye başladı ve sadece bazı tören merâsimlerde toplanır hale geldi. Bunun sebebi *dîvân* üyelerinin başlarında bulundukları bürokrasinin ihtisaslaşmasıdır. Bu ihtisaslaşan bürolar sadrazama bağlı oldular.

(1) İkinci Dîvânı

Bundan başka, veziriazam, her gün kendi konağında ikinci vakti *dîvân* toplardı ki, buna da *İkinci Dîvânı* denirdi. Burada hükûmet işleriyle meşgul olunur, saraydaki *dîvân*'da bitmeyen işler görüşülür, şikayetler dinlenirdi. Mühim siyasî ve idarî meseleler ise saraydaki *dîvân*'da görüşülürdü. Padişaha arza gerek görülme- yen hususlarda burada karara varılırdı. Kadiaskerler, nişancı ve defterdâr da *dîvân* toplantılarından sonra kendi konaklarına dönerek görevleriyle ilgili işlerle uğraşırlardı.

Savaş ilanı veya devletin emniyetini tehdit eden olağanüstü hallerde, padişahın başkanlığında normal *dîvân üyeleri*'nin dışında önde gelen *ulemâ* ve *ümerâ*'nın da katılmasıyla geniş katılımlı *dîvân* toplantıları yapılırdı.

XVII. Yüzyıldan itibaren *ikinci dîvânı*'nın önemi artmış ve önemli birçok konu burada tartışılır ve görüşülür hale gelmiştir.

(2) Galebe Dîvânı

Kapıkulu ocaklarına maaş verilmesi ve elçilerin kabulü

Teşkilatı, s.3; Solak-zâde Tarihi, (Hz. Vahid Çabuk), c. I, Ankara 1989, s.364) Kanunnâmede bu durum "*cenâb-ı şerîfim pes-i perdede oturup*" şeklinde belirtilmektedir, (Kanunnâme-i Âl-i Osman, s.23). Hükûmet toplantılarının kafes arkasından hükümdar tarafından takip edilmesinin İspanya'da da mevcut olduğu konusunda bkz. İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, Ankara 1979, s.146.

münasebetiyle toplanan *dîvâna galebe dîvânı* adı verilirdi. *Galebe dîvânı*'na yeniçeri ağası kalabalık bir yeniçeri maiyetiyle gelir ve törenle yemek yenilirdi. Yeniçerileri'n herhangi bir sebeple yemek yemeği reddetmeleri herkesi telaşlandırır, bir isyândan korkulurdu.

(3) Ayak Dîvânı

Olağanüstü zamanlarda önemli ve acele işlerin görüşülmesi için toplanan *dîvâna ayak dîvânı* denilmiştir. Padişah gerek gördüğü zaman saray dışında da olsa *ayak dîvânı* akd edebilirdi. Ayak *dîvânı* sırasında Padişah'tan başka herkes; veziriazam ve diğer rical ayakta dururlardı. Bundan dolayı *ayak dîvânı* adı verilmiştir. Seferde padişah olmadığı zaman *serdâr-ı ekrem* unvanını taşıyan veziriazamlar da muharebe zamanında ordugâhta *ayak dîvânı* kurarlardı. Ordu erkânı ve ocak subaylarının katıldığı bu *dîvânda* meseleler serbestçe müzakere edilir ve süratle karar alınır.

Ayak dîvânı'nın en önemlileri ise, padişahların mecbur edildikleri ayak *dîvânlarıdır*. Kapıkulu ordusunun çıkardığı ayaklanmalar sırasında padişahlar *bâbü's-sa'âde* önünde *ayak dîvânı*'na çağırılırdı. Meselâ 1602 yılında kapıkulu süvarileri III. Mehmed'i *ayak dîvânı*'na çağırılmışlar, o da *ak ağalar kapısı* denilen *harem-i hümayûn* kapısına çıkarak askerlerin isteklerini dinlemiştir.

IV. Murad iki defa *ayak dîvânı*'na çağırılmıştır. Oldukça gergin geçen bu *dîvânlardan* ilkinde Hafız Ahmed Paşa yeniçerilerin tarafından öldürülmüş, ikincisinde ise defterdâr, yeniçeri ağası ve padişahın musahiplerinden bazıları katl olunduğu gibi, âsiler IV. Murad'ı açıkça tehdit etmişlerdir⁴⁰.

b) Dîvân'ın Gündemi

Dîvân-ı hümayûn'da, idarî, mâlî, askerî, örfî ve şer'î, ülke ve toplumu ilgilendiren ve yöneticilerin kendi başlarına karar

⁴⁰Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, Saray Teşkilâtı, s.225 vd.

veremeyecekleri her türlü meseleler müzakere edilip karara bağlanırdı.

Dış siyaset, harp açma, her türlü tayin terfi, teftiş hususu da *divân*'da görüşülüp bir karara varılırdı.

Dîvân aynı zamanda en üst temyiz kurumu idi. Kazâ mahkemelerinde hükme bağlanmış kararlara itiraz edildiği takdirde konu *divân*'da görüşülürdü. *Dîvân*'ın verdiği kararlar kesindi ve derhal icra edilirdi. *Dîvân*'da kazâî ve adlî meseleler kadîaskerlerin yetkisine dahildi.

Ayrıca ülkenin her yerinden herkes kendi meselesini doğrudan *divân*'da görüşülmesini isteyebilirdi. *Dîvân* bunları ele alır ve ilgili birimlere çözümlenmesi için emir verilirdi.

c) *Dîvân Üyeleri*

Kuruluş ve Yükseliş döneminde, *divân üyeleri* şunlardı: *Veziriazam*, diğer *vezirler*, *Anadolu ve Rumeli kadîaskerleri*, *defterdâr* ve *nişancı*. Bunların dışında *reisülküttâp*, *kapıcılar*, *tezkireciler*, *çavuşbaşı* ve *kapıcılar kethüdası* gibi görevliler de *divân* toplantılarına iştirak ederlerdi. Fakat bunlar *divân* bürokrasini teşkil eden memurlar olup ayakta dururlar ve kendileriyle ilgili işleri yerine getirirlerdi. *Dîvân*'daki kararlar konusunda rey hakları yoktu.

Kuruluş döneminde *divân* üyelerinden *vezirler* umumiyetle *ulemâ* kökenli iken Fâtih'ten sonra çok defa *kul sistemi* içerisinde yetişmiş *ümerâ* kökenli kişiler *vezir* olmuşlardır. Buna karşılık *defterdâr* ve *kadîaskerler* ile *nişancı*, *ulemâ* kökenlidir.

(1) *Veziriazam*

Devlet işlerinde padişahın mutlak vekili *veziriazam*'dır ve padişahın mührünü taşır. Mührün geri alınması vekâletin sona erdiğini işaret ederdi.

Veziriazam, siyasî ve askerî konularda geniş yetkilere sahiptir. Devletin iç ve dış siyasetini yürütmek ve bununla ilgili politikanın belirlenmesi *veziriazam*'ın yetkisindedir. Ancak padişah, devlet

kuvvet ve kaynaklarını tamamen *veziriazama* bırakmamıştır. *Veziriazam*, mâliye ve adliye ait meselelerde yetkilerini *defterdâr* ve *kadîaskerlerle* paylaşmak zorundadır.

Veziriazam'ın *kapıkulu ordusu* üzerindeki yetkileri ise daha da azdır. Nitekim arz günlerinde *yeniçeri ağası*, *veziriazam*'dan önce padişah huzuruna girmek hakkına sahiptir. Buradan da anlaşılıyor ki, *veziriazam*'ın yetkileri sınırlandırılmıştır. Yukarıda bahs edildiğine üzere mâlî, adlî ve *kapıkulu ordusuna* ait meselelerde dilediğini yapamazdı. Fâtih *Kanunnâmesi*'nde *veziriazam*'ın salâhiyetleri şu şekilde açıklanmaktadır: "*vüzerâ ve ümerânın veziriazam başıdır, cümlesinin ulusudur, cümle umurun vekil-i mutlakıdır*". XVII. asırda *Tevkii Abdurrahman Paşa*'ya göre *veziriazam*, padişahın mutlak vekili olarak bütün devlet ve din işlerine bakmak ve karar vermek ve yürütmek, şer'î ve örfî davaları dinlemek ve hükümleri tatbik etmek, yetkisine sahiptir. O, bütün memurlar ve halk üzerinde padişahın vekili olarak emir sahibidir. Herkes onun sözüne padişahın ağzından çıkmış gibi itaate mecburdur. Bütün memuriyetleri yâni *seyfiye* ve *ilmiye* mansıplarını tevcih etmek ve azletmek salâhiyeti dahilindedir. Ancak o, padişahın reyini almalıdır. Seferde serdarlıkla bulunduğu zaman buna da hacet yoktur⁴¹.

I. Murad'ın son zamanlarına kadar askerî ve sivil idare birbirinden ayrılmış durumda idi. Mülkî, malî ve hukukî işler *ulemâ* kökenli olan *veziriazam*'ın elinde idi. Askerî işler ise *beylerbeyinin* kontrolünde idi. Bu sistem *Anadolu Selçukluları*'nda ve *İlhanlılarda* mevcuttu. I. Murad'ın saltanatının sonlarına doğru *veziriazam* Çandarlı Halil Paşa ordu kumandanlığını da kendi üzerine aldı. Böylece Osmanlı *veziriazam* tipi ortaya çıkmış oldu. Fakat Fâtih, yukarıda bahsedildiği üzere *veziriazam*'ın mâlî ve hukukî alandaki yetkilerini *defterdâr* ve *kadîaskerlere* dağıtarak sınırlandırma yoluna gitti. Ayrıca *veziriazamlar* büyük *timarları*, *zeâmetleri* ve *beylerbeyi* ve *sancakbeyilerini* padişaha danışmadan tayin ve tevcih edemezdi.

Buna rağmen *Gedik Ahmed Paşa*, *Makbul İbrahim Paşa*, *Sokollu Mehmed Paşa* ve *Köprülüler* gibi son derece kudretli

⁴¹ Millî Tetebbular Mecmuası, İstanbul 1331, c. I, sayı 3, s.498 vd.

veziriazamlar yetişti.

Padişah sefere gitmediği zaman veziriazam, *serdâr-ı ekrem*⁴² unvanını alır ve kendisine padişahın yetkileri verilir. Veziriazam padişah adına fermân yazabilir ve gereğini icra eder. Belgelere *pençe* denilen imzasını atar. Padişaha bir meseleyi arz edeceği zaman meseleyi özetleyerek yazar ki, buna *telhis*⁴³ ve *takrîr* denir.

Veziriazamlığa İstanbul'un fethine kadar umumiyetle ilmiye sınıfına mensup şahıslar tayin edildi⁴⁴. Uzun süre bu makamı Çandarlı ailesi⁴⁵ elinde tuttu. Fâtih, İstanbul'un fethinden sonra Çandarlı Halil Paşa'yı görevden aldı ve yerine *enderûn*'dan yetişmiş kişileri getirdi. Bundan sonra nadiren ulemâ kökenli kişiler veziriazam oldular. Bunlar arasında Fâtih zamanında Nişancı Karamanî Mehmed Paşa, II. Bayezid döneminde Çandarlı İbrahim Paşa, Yavuz ve Kanunî zamanında Pîrî Mehmed Paşa sayılabilir.

Veziriazamlar'ın 1.200 bin akçalık hasları vardı. Bir nevi makam maaşı olan bu gelirden başka *harâc*, *pişkeş* ve *âdet-i ağnâm* vs.den de hayli yekun tutan gelirlere sahiptiler. Kanunî devri veziriazamlarından Lütî Paşa, *Âsâfnâme* adlı eserinde veziriazamın gelirlerinin hediye ve pişkeşlerle birlikte 24 yük, yani 2.400 bin akçaya ulaştığını kaydetmektedir⁴⁶.

XV. ve XVI. yüzyıllarda veziriazamlar uzun süre görevlerinde kalabiliyorlardı. Çandarlı Halil Paşa, Makbul İbrahim Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Rüstem Paşa gibi 10-15 yıl veziriazamlık yapanlar

⁴²Serdâr ve Serdâr-ı Ekrem için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. III, s.178-181.

⁴³Telhis konusunda bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhîsler*, İstanbul 1970.

⁴⁴Kuruluş döneminde veziriazamlık için bkz. Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Veziriazamlık*, Ankara 1974.

⁴⁵Çandarlılar için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1974.

⁴⁶Mübahat Kütükoğlu, "Lütî Paşa Âsâfnâmesi (Yeni Bir metin denemesi)", Prof. Dr. Bekir kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s.71.

vardır. XVII. yüzyılda ise idarî alanda büyük bir istikrarsızlık görülmektedir. Köprülüler hariç, bu yüzyılda 3-5 sene görevde kalan pek azdır.

(2) Vezirler

İlk Osmanlı *dîvân*ında tek bir *vezir* vardı. XV. yüzyıldan sonra vezir sayısı artınca birinci vezire *veziriazam* denmiştir. XV. yüzyılda vezir sayısı bir ara 5'e çıkmışsa da sonradan 3'e indirilmişti. Kanunî zamanından itibaren vezir sayısında artış olmuş ve XVI. yüzyılın sonlarına doğru 7'ye yükselmiştir. XVII. yüzyılda vezir sayısı arttıkça bu makama gittikçe vasıfsız ve değersiz kişiler atanmaya başlanmıştır. Köprülüler zamanında vezir sayısında azaltmaya gidilmiştir.

Vezirler, *dîvân* üyesi idiler ve devlet işlerinde veziriazama yardım olurlardı. Veziriazam sefere gidince ikinci vezir onun vekili olur ve *kâimimakâm* sıfatıyla başkentte kalırdı. Başkent dışında vezirlere görev verildiği zaman *serdâr* unvanı ile geniş yetkiler verilirdi. Ayrıca bazı mühim eyaletlere vezir rütbesinde beylerbeyileri atanırdı. Bunlar İstanbul'da olurlarsa kubbe veziri yani *Dîvân-ı hümâyûn* üyesi olurlardı.

Vezirler yargılama yetkisine sahiptiler ve idam cezası dahil olmak üzere cezalar vermeğe ve yerine getirmeğe yetkili idiler. Halkın şikayetlerini dinler ve hüküm verirlerdi.

(3) Kadiaskerler

Kadiaskerlik, Orhan Gâzi zamanına kadar geriye götürülebilmektedir. Osmanlılar bu kurumu Anadolu Selçukluları'ndan almışlardır. Çünkü Selçuklularda *kadı-ül-leşker* adı altında bu makam mevcuttu. Selçuklulardan önce Abbasîlerde de kadiaskerlik mevcuttu.

Bu makama ilk atanan kişi Bursa kadısı Çandarlı Halil'dir. XV. yüzyılın sonlarına kadar tek bir kadiasker varken 1480 yılından sonra ikiye çıkarılmıştır. *Anadolu ve Rumeli kadiaskerlikleri*.

Anadolu kadiaskeri boğazlardan itibaren devletin bütün doğu ve güney, Rumeli kadiaskeri ise Avrupa yakasındaki eyaletlerde bulunan kadıların işlerine bakardı. Rumeli kadiaskeri rütbece Anadolu kadiaskerinden önde idi. *Dîvân*'daki mevkileri vezirlerden sonra gelirdi.

Dîvân'a gelen adlî ve hukukî meseleler kadiaskerlerin sorumluluk alanına girerdi. *Dîvân-ı hümayûn*, aynı zamanda yargıtay hükmünde olduğu için, kazâ mahkemelerinde halledilemeyen konular *dîvân*'da karara bağlanırdı. *Dîvân*'ın kararları kesindi. Bu yüzden kadiaskerler *şer'î ve örfî* hukuku iyi bilen, ihtisas sahibi ve tecrübeli kişiler arasından seçilirdi. Bu makama gelebilmek için devletin en büyük kazâsı olan İstanbul'un kadılığını yapmış olmak gerekirdi.

(4) Defterdârlar⁴⁷

Defterdâr, devletin mâlî işlerinden sorumlu idi ve padişah adına hüküm yazmak yetkisine sahipti. *Dîvân*'da mâlî meseleler müzakere edilirken onun görüşü esas alınırdı. Arza veziriazam ve vezirlerle birlikte girerdi. Defterdâr *Fâtih kanunnâmesine* göre tuğra ile hüküm yazdırmak ve göndermek yetkisine sahipti⁴⁸. Defterdârın divandaki mevkii kadiaskerlerin alt tarafında idi. *Dîvân-ı hümayûn*'da başdefterdâr üstte, diğer iki defterdâr onun alt tarafında otururlardı.

Defterdâr, devletin mâliye bakanı durumundaydı. *Topkapı Sarayı*'ndaki *defterdâr kapısı* denilen mahalde toplanan *dîvân*'da devletin mâlî işlerini görür ve meseleleri hallederdi. Emrinde oldukça geniş bir memur kadrosu bulunuyordu.

⁴⁷Defterdâr ve defterhâne Maliye teşkilatı bahsinde geniş biçimde ele alınmıştır.

⁴⁸Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, sayı 33 (1982), s. 36.

(5) Nişancı

Dîvân'daki yazışmalar, 'tahrir işleri ve tuğra çekme işi nişancı'ya aitti. *Dîvân*'dan çıkan kararların *fermân*, *berât*, *hüküm*, *nâme-i hümayûn* vs. şekline getirilmesi nişancı'nın maiyetindeki bürokrasinin görevi idi.

Nişancı başlangıçta padişahın tuğrasını *fermân*, *berât*, *nâme-i hümayûn* türü belgelere işlemekle görevli iken zamanla örfî hukukun en yüksek otoritesi haline gelmiştir. XVI. yüzyılın ünlü siması Gelibolulu Mustafa Âli, nişancının "*müftiyân-ı kavânîn-i pâdişâhân*" olduğunu kaydeder. Şeyhülislam nasıl *şer'î* hukuk konusunda fetvâ veriyorsa, örfî hukuk konusunda da nişancı son sözü söylerdi⁴⁹.

d) *Dîvân Bürokrasisi*

Dîvân'da *dîvân* üyelerinin dışında aklâm ve muâmelâtı yürüten, kararların ilgili yerlere kaydedilmesi ve tatbiki konularında faaliyet gösteren ve teşrifât işlerine bakan geniş bir bürokrasi kadrosu vardı. Bunlar *Reisü'l-küttâp*, *tezkireci*, *çavuşlar*, *kapıcılar*, *kâtipler* vs.dir. Bu kadro Nişancı'ya bağlıdır. Ancak Nişancı, *dîvân* üyesi olması hasebiyle rey sahibidir. Bundan dolayı *dîvân* bürokrasisinin gerçek şefi *Reisü'l-küttâp*'tır.

(1) Reisü'l-küttâp⁵⁰

Nişancı'ya bağlı olan *reisü'l-küttâp*'ın asıl vazifesi kavramın kendisinden de anlaşılacağı üzere *dîvân*'daki kâtiplerin reisliğidir. *Fâtih kanunnâmesinde* *reisü'l-küttâp* adı geçmekle beraber⁵¹, esas itibarıyla bu görevin önemi XVI. yüzyıldan itibaren artmıştır.

⁴⁹Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli*, İstanbul 1996, s.96.

⁵⁰Geniş bilgi için bkz. İnalçık, "*Reisü'l-küttâp*", İA, IX, s.671-83; Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, s.242-248.

⁵¹*Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s.22.

Reisü'l-küttâp'ın görevi, dîvân toplantılarının muayyen bir düzen içerisinde yapılması, toplantılardan önce gereken evrâkın hazırlanması ve alınan kararların uygulanması için icap eden işlerin yapılmasıdır.

XVII. yüzyılın ortalarında dîvân'ın işlevi *paşa kapısı*'na kayınca *reisü'l-küttâp*'ın yetkileri artmış ve siyasî meselelerde, murahhaslıklarda ve yabancı elçilerle müzakerelerde bulunmak onun aslî görevi olup çıkmıştır. Kısacası devletin haricî işleri *reisü'l-küttâp* tarafından yürütölmeye başlayınca zamanla *hâriciye nâzırı* (Dış İşleri Bakanı) haline gelmiş, her türlü diplomatik faaliyet ve yazışmalar onun tarafından yürütölmeye başlanmıştır.

(2) Tezkireciler

Dîvân'da *büyük tezkireci* ve *küçük tezkireci* olmak üzere iki tezkireci vardı. Bunlar da doğrudan Nişancı'ya bağlı olarak görev yaparlardı. Nişancı'nın özel sekreteri konumundadırlardı. *Reisü'l-küttâp*'a bağlı kalemler arasında tezkireciler zikr edilmez. Rütbe bakımından *çavuşbaşı*'nın da altında olmakla beraber dîvân toplantılarında çok mühim vazifeleri vardır. Dîvân toplantılarında veziriazamın sağında ve solunda duran tezkireciler, görüşölecek konuları okurlardı. Tezkireciler olmadığı takdirde bu işi *reisü'l-küttâp* yapardı⁵².

(3) Çavuşbaşı ve Çavuşlar

Çavuşbaşı ve onun emrindeki çavuşlar, *dîvân*'ın kararlarının uygulanmasından sorumludurlardı. Çavuşbaşı'nın maiyetindeki çavuşların sayısı 100'den fazladır. Fermânların yerlerine ulaştırılması, fermânın gereğinin yerine getirilmesi ve cezaların infazı hususlarında geniş yetki sahibi ve görevlidirler.

Ayrıca *dîvân-ı hümayûn*'un toplantılarında düzeni sağlamak ve toplantıların başlaması ve bitmesi ile ilgili protokolün tatbiki de

⁵²Uzunçarşılı, Merkez Teşkilâtı, s.243.

yine çavuşbaşı ve çavuşların görev ve sorumlulukları arasındadır.

Çavuşbaşılık devletin kuruluşundan itibaren vardır. Fâtih kanunnâmesine göre çavuşbaşı rütbece bölük ağalarından aşağıda fakat, *kapıcılar kethüdâsı*, *cebecibaşı* ve *topçubaşı*'dan üsttedir. Çavuşbaşılar veziriazama bağlı olduklarından dolayı, hükûmet toplantıları XVII. yüzyıldan itibaren *paşa kapısı*'na intikal edince, onlar da görevlerini orada sürdürmüşlerdir.

(4) Kâtipler

Dîvân'da 50-100 arasında değişen *dîvân kâtibi* denilen memurlar çalışırdı. Bunlar *dîvân* kararlarını ilgili defterlere kayd ederler ve *fermân*, *berât*, *nâme-i hümayûn* gibi belgeleri hazırlarlardı. Yeminli olan bu kâtipler, dîvân toplantılarını kendilerine ayrılan yerden takip ederlerdi. *Dîvân*'da görüşölen meseleleri dışarıya sızdıramazlardı. Aksi halde idam edilirdilerdi.

Başlıca iki grup kâtip vardı: *Dîvân kâtipleri* ve *hazîne kâtipleri*.

Kâtipler, medrese kökenli kişiler arasından kabiliyetli olanların seçilmesiyle olabileceği gibi, usta çırak ilişkisi çerçevesinde doğrudan *kalemiye* denilen bürokrasi içerisinde de yetişebilirdi. Çünkü kâtiplik mesleği büyük maharet ve gayret isteyen bir işti. Bunlar sarf, nahiv, lügat gramer bilgilerinin yanında şiir, edebiyat ve inşâ gibi edebî bilimler ile Kur'an, hadis, tarih, coğrafya ve hukuk alanındaki bilgileriyle temayüz etmiş, derin bir kültüre sahip kişilerdi.

Dîvân kâtiplerinin istifade etmeleri için muhtelif dönemlerdeki yazışmaları ihtiva eden münşeat mecmuaları kaleme alınmıştır. Bu mecmualarda *fermân*, *berât*, *nâme-i hümayûn*, *ahidnâme*, *hatt-ı hümayûn* vs. gibi belgelere ait örnekler bulunmaktadır.

Mâliye ve hazine kâtipleri ise yazışmalarda siyakat denilen bir yazı türünü kullanırlardı. Bu yazı malî kayıtları tutmak için özel olarak geliştirilmişti. Bu konuda eğitim almayanlar siyakat yazısını okuyamaz ve yazamazlardı.

(5) Dîvân Tercümanları

Dîvân'da Türkçe bilmeyen kişilerin sözlerini çevirmek ve yabancı devletlerle olan yazışmaları yürütmek; onlardan gelen yazıları Türkçe'ye çevirmek için istihdam edilmiş birçok tercüman bulunuyordu. Osmanlı devleti klâsik dönemde dünyanın en kudretli devletlerinden biri olması hasebiyle, doğudan ve batıdan birçok elçi gelip gidiyor ve birçok yabancı ülkeye elçiler gönderiliyordu. Bu yüzden *dîvân*'da değişik bir çok dili bilen çok sayıda tercüman bulunması zaruri idi.

Bu vazifenin XVI. yüzyılın başlarından itibaren ihdas edildiği anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyıla kadar *dîvân tercümanları* umumiyetle ihtida etmiş kişiler arasından seçilmiştir⁵³.

Bu tarihten sonra İstanbul'da Fenerli tanınmış Rum aileleri arasından seçilmeye başlanmıştır. *Dîvân tercümanları* arasından terfi ederek Eflâk ve Boğdan voyvodalıklarına tayin edilenler vardır⁵⁴.

Tercümanlar arasından en çok dil bilen birisi baş tercüman olmaktadır. Baş tercüman veziriazamın yabancı elçilerle olan görüşmesinde bulunup, konuşulanları Türkçe'ye çevirmektedir. Bu bakımdan tercümanlar devletin takip ettiği siyasetin en gizli teferruatına bile vâkıftılar. Bundan dolayı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında tercümanların bir kısmı sahip oldukları bilgileri İngiliz, Fransız ve Rus elçilerine aktarma yoluna giderek Osmanlı'ya ihanet yolunu tuttular. Bu sebeple bazı tercümanlar ihanetlerinden dolayı idam edildiler. Sonunda *bâb-ı âlî* çareyi bu vazifeye müslümanlar ve Türkler arasından tayin yapmakta buldu. Daha sonra, sultan II. Mahmud zamanında da tercüme odası kurularak burudan yetişenler tercümanlık makamına atanmaya başlandı⁵⁵.

⁵³Cengiz Orhonlu, "Tercüman", İA, c. XII, s. 176 vd.

⁵⁴Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, s.73; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, s.65.

⁵⁵Orhonlu, s.177-78.

e) Dîvân Kalemleri

Dîvân-ı hümayûn'da alınan kararların uygulanmasında ve kayıtlarının tutulmasında mühim vazifeler ifa eden bir takım bürokrat kadro vardır. Bunlar Osmanlı hükûmeti demek olan *bâb-ı âlî*'ye nakl olunmuşlardır.

(1) Beylikçi Kalemi (dîvân kalemi)

Dîvân-ı hümayûn'da alınan kararları tutan, dîvân'da müzakere edilen evrâkı gereken yerlere havale eden büroya *beylikçi kalemi* ya da *dîvân kalemi* denilirdi. *Dîvân-ı hümayûn*'da alınan kararların suretlerinin yazıldığı *mühimme defterlerinin* tutulması, düzenlenmesi ve bunların beyaza çekilmesi işlerine de beylikçi kalemi bakardı. Ayrıca yabancı devletlerle yapılan sulh antlaşmalarıyla ilgili bürokratik işler, *müşalahanâme* denilen antlaşma metinleri, *hatt-ı hümayûn* ve sair resmi emirler de bu kalemce hazırlanırdı⁵⁶.

(2) Tahvil kalemi

Nişan kalemi ya da *kese kalemi* de denilen *tahvil kalemi* vezir, beylerbeyi, mevâlî denilen büyük şehir kadıları, sancakbeyi vs. gibi yüksek dereceli memurların tayin ve terfi işlemleriyle ilgili evrâkı muhafaza ederdi. Bunlarla ilgili tevcih fermânı ve berâtların hazırlanması bu büronun görevi idi. Bu kalemin âmirine *tahvil kesedârı* denirdi.

(3) Rüûs Kalemi

Tahvil kaleminin çalışma alanının dışında kalan bütün atama ve tevcih işleri rüûs kalemince yürütülürdü⁵⁷. Bu durumda yukarıda sayılan yüksek dereceli memurların haricinde kalan bütün devlet

⁵⁶Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, s.40-41.

⁵⁷Mumcu, *Divan-ı hümayun*, s.68-69.

memurlarının ve vakıf görevlilerinin berâtlarının burada hazırlandığı ve kayıtlarının tutulduğu anlaşılır.

Rüûs kaleminden verilen rüûslar, savaş sırasında orduca verilen rüûslar ve sadrazam cephede iken padişahın merkezde verdiği *rikâb-ı hümâyûn rüûsu* olmak üzere 3 türlü rüûs vardı⁵⁸.

C. ASKERİ TEŞKİLÂT

Osmanlı devleti *gazâ ve cihâd* esası üzerine kurulmuştu. Devlet müesseseleri âdeta, devamlı harp halinde olan bir ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için teşkilatlanmıştı. Bu yüzden devlet, daima güçlü bir orduya sahip olmak prensibini elden bırakmamıştır. Nitekim tarih boyunca kurulan Türk devletlerinin hepsi güçlü ve kudretli ordu temeline dayanmışlardır. Bu durumu Hunlardan başlayarak bugünkü devletimiz Türkiye Cumhuriyeti'ne kadar teşmil edebiliriz. Zaten dünya üzerinde güçlü ordu temeline dayanmayan büyük devlet görülmemiştir. Esasen *cihân devleti* haline gelmek ve dünya çapında bir politika takip etmek ancak böyle güçlü bir orduyla mümkün olabilmektedir.

XVI. yüzyılda imparatorluğun bir dünya devleti olarak yükselmesi, dünyanın birçok yöresine Osmanlı Kuvvetlerinin gönderilmesini zaruri kılmıştır. Bu da, ordu ve donanma kadrosunun genişlemesine yol açmış ve müessese o çağda en gelişmiş şeklini almıştır. Devleti ayakta tutan ordu kudretini kaybedince diğer müesseselerdeki yozlaşma daha da belirgin hale gelmiştir.

Şimdi ordu müessesesini ana hatlarıyla ele alabiliriz. Osmanlı ordusu, genel olarak iki kısımda incelenebilir. *Merkez kuvvetleri* ve *eyalet kuvvetleri*. Yani kapıkulu ordusu ve timarlı sipahiler. Bu arada ilk askerî teşkilat olan yaya ve müsellemleri de zikr etmek gerekir.

1. Merkez Kuvvetleri

a) Yaya ve Müsellemler

Başlangıçta seferler ve ilk fetihler, beyliğe tabi aşiret kuvvetleri ile yapılmıştır. Ayrıca kaynaklarda Ertuğrul Gâzi ve Osman Gâzi'nin silah arkadaşları olarak geçen Akça Koca, Konur Alp, Abdurrahman Gâzi, Samsa Çavuş vs. gibi şahsiyetlerin kendilerine bağlı küçük

⁵⁸Uzunçarşılı, *Merkez Teşkilâtı*, s.46.

çaplı kuvvetleri olduğu anlaşılmaktadır.

Zamanla fetihlerin genişlemesi sefere çıkacak asker ihtiyacını arttırdığından düzenli bir ordu teşkili zaruri hale gelmiştir. Osmanlı devletinin ilk askerî teşkilatı *yaya ve müsellemler* kuvvetleridir. Kaynakların ifadesine göre Çandarlı Halil Paşa'nın tavsiyesiyle kurulmuştur. Alaeddin Ali Paşa'nın da emeği geçen bu teşkilatlanma ile biner kişilik bir atlı ve bir de yaya kuvvetler teşkil edilmiştir. Aslında bu teşkilatın kökü de Anadolu Selçukluları'na uzanmaktadır. Selçuklularda sefer zamanında görev yapan ve ücret alan *haşer ve kaser* denilen bir sınıf asker vardı. Bunlar sefer olmadığı zaman taşrada, çiftliklerinde oturur, ziraatla meşgul olurlardı⁵⁹.

Osmanlı yaya ve müsellemler teşkilâtı da Selçuklulardaki bu uygulamanın devamı niteliğindedir. Girişte bahsedildiği üzere Osmanlı müesseselerinin çoğu Anadolu Selçukluları'ndan iktibas edilmişti. Buna sebep de, Osmanlılar'ın Selçuklular'ın bir *uç beyleri* olmaları ve Selçuklu ümerâsının Osmanlı hizmetine geçmiş olmasıdır. Nitekim Çandarlı Halil de, Molla Rüstem de Karaman kökenlidir. Yani esasta Selçuklu geleneği içerisinde yetişmiş devlet adamlarıdır.

Yaya ve müsellemler Selçuklularda olduğu gibi sefer zamanında günde 2 akça yevmiye alırlar, sefer olmadığı zamanlarda da kendilerine tahsis edilen ve adına yaya ve müsellemler çiftlikleri denilen çiftliklerde ziraatla meşgul olurlardı.

Yaya ve müsellemler, timarlı sipahilerin dışında, ayrı sancak teşkilâtına sahip idiler. Timarlı sancakbeyilerine karşılık yaya ve müsellemler sancakbeyileri mevcuttu. *Yayabaşı*, *çeribaşı* gibi subayları vardı. Timarlı sipahilerin *cebelü'süne* karşılık yaya ve müsellemlerin de *yamakları* vardı⁶⁰.

Kapıkulu ve timarlı sipahi ordusunun teşkilatlanmasına kadar görev yapan yaya ve müsellemler teşkilatı bundan sonra da lağv

⁵⁹Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilâtı*, İstanbul 1990.

⁶⁰Muzaffer Arıkan, "Yaya ve Müsellemlerde Toprak Tasarrufu", *Atatürk Konferansları VIII*, (1975-1976), Ankara 1983, s.178.

edilmedi. Geri hizmet erbabı olarak yol yapımı ve tamiri, köprü kurulması, kale inşaatı, hendek kazılması ve maden işletmeleri vs. gibi işlerde vazife gördüler.

b) *Kapıkulu Ordusu*

Fetihler genişledikçe devamlı silah altında bulunan bir kuvvete ihtiyaç duyuldu. Yaya ve müsellemler, geniş bir alanda yapılan fetihler için yeterli sayıda değildi ve devamlı silah altında bulunmuyorlardı. Bu sebeple devamlı silah altında olan bir merkezi kuvvet teşkiline gidildi. Yeniçeri ocağı I. Murad zamanında Anadolu Selçukluları'ndaki *hassa ordusu* örnek alınarak kurulmuştu. Çandarlı Kara Halil Paşa'nın teklifi ve Molla Rüstem'in yardımıyla teşkil edilen bu ordunun asker kaynağı Hristiyan asıllı esirlerdi. Neşri'nin ifadesine göre Halil Paşa, "*bunları Türk'e verelim. Hem Müslüman olsunlar, hem Türkçe öğrensinler, sonra getirelim yeniçeri olsunlar*" demiştir⁶¹.

(1) *Acemi Ocağı*

Acemi ocağı, yeniçeri ocağına asker yetiştirmek üzere kurulmuştur. Bu da Çandarlı Halil Paşa ile ulemâdan Karamanlı Rüstem'in fikri idi. Gelibolu'da kurulan ilk acemi ocağı, Şehzade Süleyman tarafından teşkilatlandırılmışlardır. Seferlerde esir alınan Hristiyan gençleri belli bir eğitimden geçtikten ve bir müddet donanma hizmetinde at gemilerinde çalıştıktan sonra yeniçeri ocağına alınmaya başlanmıştır. Sonradan donanma hizmeti kaldırılarak Anadolu'daki Türk çiftçi ailelerine verilip burada 3 ila 8 yıl arasında değişen bir müddet kalıp, Türkçe öğrenip, Müslüman olduktan sonra 1 akçe yevmiye ile Gelibolu acemi ocağına geçmeye başlamışlardır. Burada da muayyen bir eğitim alan acemiler daha sonra yeniçeri ocağına kaydolunurlardı. İstanbul'un fethinden sonra burada da bir acemi ocağı kurulmuştur.

⁶¹Neşri, *Kitâb-ı Cihannümâ*, I, (F. Reşid Unat-M. Altay Köymen neşri), Ankara 1987, s.198 vd.

Acemi ocağındaki yeniçeri adayları çeşitli imâlathânelerde, mîrî gemilerde, odun ambarları ve hasta odalarında çeşitli hizmetler gördükleri gibi, saray, câmi, çeşme, köprü, hastane, medrese gibi hanedan ve yeniçeri ağası ile vezirlerin inşaatlarında çalışırlardı⁶². Acemi ocağının âmiri *acemi ocağı ağası* idi⁶³.

Acemi ocağını besleyen üç kaynak vardı. Biri savaş esirlerinin beşte biri, birisi devşirme yoluyla alınan Hristiyan çocukları, diğeri de kapıkulu mensuplarının çocukları yani *kul oğulları*.

(a) *Pençik Kanunu*

Savaşlarda alınan esirlerle ilgili *pençik kanunu* denilen bir kanun tanzim edilmişti. Buna göre seferlerde alınan her beş esirden biri devlete aitti. Bunlara *pençik oğlanı*, denirdi. Her esir için 125 akça bir meblağ konulmuştu ki, esir sahibi esir yerine bunun beşte biri olan 25 akça vergi de ödeyebilirdi. Buna da *pençik akçesi* denmişti. Seferlerde ve akınlarda çok sayıda esir alındığından *pençik oğlanları acemi ocağı* için mühim bir kaynak teşkil ediyordu⁶⁴.

(b) *Devşirme Usûlü*

Savaş esirleri kapıkulu ordusunun ihtiyacını karşılamaya kifayet etmediğinden *devşirme* yoluna gidildi.

Devşirme usûlünün Yıldırım Bayezid zamanında ihdas edildiği iddia edilmektedir. Bu usûlün, Osmanlılardan evvelki Türk ve İslam devletlerinde tatbik edilmediği ileri sürülürse de⁶⁵, Selçuklulardaki hassa ordusunun da Hristiyan teb'a arasından devşirildiği bilinmektedir. Ancak Osmanlılar devşirme usûlünü daha sistemli hale getirmişler ve geniş çapta uygulamışlardır.

⁶²Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s.40 vd.

⁶³Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî...*, I, s.420.

⁶⁴Mücteba İlgürel, "Yeniçeriler", İA, c. XIII, s.387.

⁶⁵Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s.13.

Devşirme hususunda yeniçeri ağası yetkiliydi. İhtiyaç hasıl olduğu zaman yeniçeri ağası dîvân'a müracaat ederek ihtiyaç miktarını bildirir ve devşirme yapılması için devşirme memurları görevlendirilirdi. *Devşirme kanununda* bu işlemin nasıl ve ne şekilde yapılacağı, hangi kazâdan ne miktarda çocukların devşirilebileceği tek tek belirtilmişti. Devşirme memuru Hristiyan çocuklarını devşirirken o mahallin kadısı, sipahisi ve köy kethüdası vs. hazır bulunurdu. Çocuklar arasından 14-18 yaş arasındakiler tercih edilirdi. Evli ve ailenin tek erkek çocuğu olanlar alınmazdı. Kanun gereğince asil ailelerin çocukları tercih edilirdi. Yahudilerden devşirme alınmazdı⁶⁶.

Pençik kanunu ya da *devşirme usûlü*yle toplananlar arasından genç ve askerliğe elverişli olanlar, önce Türk ailelerinin yanına verilerek Türkçe'yi ve Türk örf ve âdetlerini öğrenmeleri sağlandıktan sonra, *acemi ocağı*'na alınıyordu. Burada belli bir süre eğitim gördükten sonra *yeniçeri ocağı*'na kayd olunuyordu. Zamanla yeniçeriye olan ihtiyaç artınca *devşirme usûlü* yaygınlaştı. *Kul sisteminin* esasını oluşturan bu uygulama XIX. yüzyıla kadar yürürlükte kaldı.

(c) *Kul Oğulları*

Kapıkulu ordusu mensuplarının oğulları da acemi ocağının insan kaynaklarından birisini teşkil ediyordu. Kapıkulu askerleri kul sayıldığından bunların oğullarına da kul oğulları denirdi.

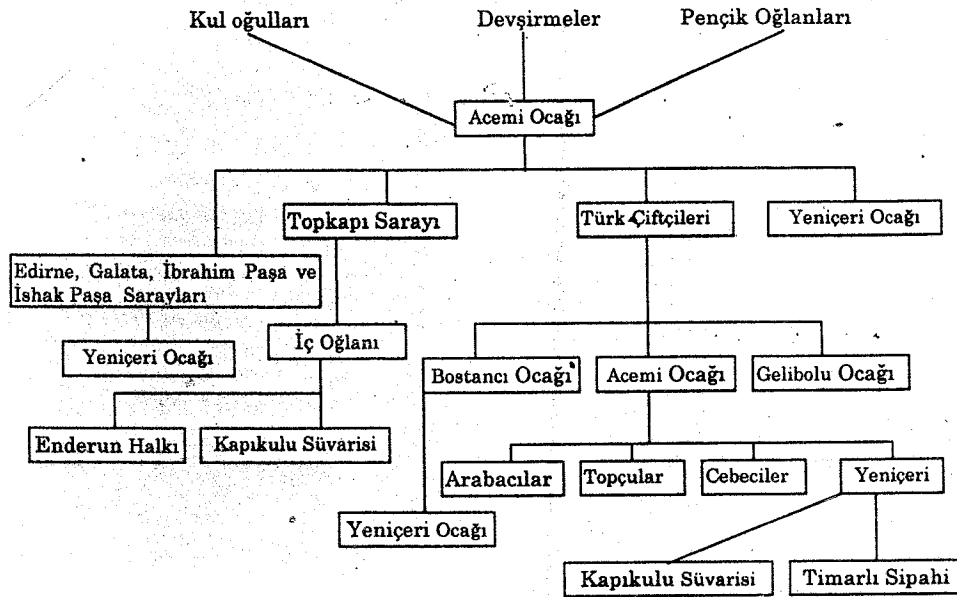
Babaları vefat etmiş olan kul oğulları şayet küçük yaşta iseler yetişinceye kadar kendilerine üç ayda bir sekbanlar fırınından ikişer buçuk kile un veya bunun bedeli para verilir. Ayrıca her yetime üç ayda bir muayyen bir miktar para ile elbiselik kumaş verilir.

Yeniçeri hayatta iken yetişmiş oğlu var ise acemi ocağına kayd olunurlardı. Acemi ocağında 23 yaşına kadar eğitim gören kul

⁶⁶Geniş bilgi için Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, I, s.16 vd.

oğulları *bedergâh* olurlar, yani yeniçeri ocağına kayd olunurlardı⁶⁷.

Kul Sisteminin İşleyiş Şeması⁶⁸



(2) Yeniçeri Ocağı

Yeniçeri ocağı yukarıda zikr edildiği üzere I. Murad zamanında ilk defa 1000 kişilik bir birlik olarak kurulmuştu. Sonradan Yıldırım Bayezid döneminde bu sayı artmıştır. II. Murad devrinde 3-4 bin, Fâtih zamanında 8-12 bin ve Kanunî zamanında da 12-14 bin yeniçeri vardı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru da savaşların uzun sürmesi ve savaş tekniğindeki değişimler üzerine yeniçeri miktarı 40 bini aştı. Kalabalıklaştınca da siyasi ağırlığı arttı ve iktidar

⁶⁷Uzunçarşılı, aynı eser, s.31 vd.

⁶⁸Bu şema Uzunçarşılı'nın *Kapıkulu Ocakları*, I, adlı eserinden alınmıştır, bkz. s. 138.

mücadelelerine karıştılar.

Kapıkulu ordusunun en kalabalık grubunu oluşturan yeniçeriler, padişahın merkezî otoritesinin temelini teşkil etmiştir. Yeniçeri sayesinde padişah, *uç beylerinin* nüfuz ve otoritesini dengelemiştir. Ayrıca Avrupa'nın ilk daimî ordusu da yeniçerilerdir.

Yeniçeriler sıkı bir eğitim görürler, ok, yay, kılıç, balta ve gürz gibi çağın silahlarını en iyi şekilde kullanırlardı. XV. yüzyılın ortalarından itibaren tüfek de kullanmaya başladılar. Bu konuda bilhassa II. Bayezid büyük gayret gösterdi ve yeniçerileri ateşli silahlarla donattı. Yeniçeriler, piyade olarak savaşır ve savaş sırasında merkezde, padişahın yanında bulunurlardı. Padişah sefere gitmeyip veziriazam veya vezirlerden birisi sefere gönderildiğinde yeniçerilerin bir kısmı buna katılırdı.

İlk kurulduğu sıralarda 1000 kişilik bir kuvvet olan yeniçeriler 100'er kişilik birliklere ayrılmış ve bu birliklere *yayabaşı* denilen subaylar atanmıştır. Bu durumda ocak ilk kurulduğunda 10 ortadan (bölük) ibaretti. Daha sonra, *cemâat* de denilen bu yaya bölüklerinin sayısı 101'e çıkmıştır.

I. Murad zamanında sekban bölükleri teşkil olunmuştur. Fâtih devrine kadar yeniçeri ocağından ayrı bir teşkilata sahip olan sekbanlar, 1451'den sonra ocağın cemaat ortalarına dahil edilmişlerdir. Bu sebeple cemaat ortalarının 65. ortasına *sekbanlar ortası* adı verilmişti. 34 bölük olan sekbanların komutanına *sekbanbaşı* deniyordu. Sekbanların asıl görevi av için tazılar beslemek, padişah ava gittiğinde ona eşlik etmektir. Ekseriyeti yaya olan sekbanların bir kısmı da süvari idi.

XV. asrın sonlarında ise bölükler ve *ağa bölükleri* ihdas olunmuştur. Her bölükde 50 kişi mevcut olup, toplam 61 orta teşkil edilmişti. *Bölüklüler* denen bu zümrenin kumandanı *baş bölükbaşı* idi.

Böylece 101 cemaat, 34 sekban ve 61 ağa bölükleri olmak üzere toplam yeniçeri orta ve bölüklerinin sayısı 196 idi⁶⁹.

⁶⁹Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları* I, s.155 vd.

Yeniçeri ocağı'nın komutanına *yeniçeri ağası* denirdi. Protokolde veziriazamın da önünde olan *yeniçeri ağası* arza ondan önce girerdi. Çünkü yeniçeri veziriazama değil, doğrudan padişaha bağlıydı. 1451'e kadar ocaktan yetişenler arasından çıkan yeniçeri ağaları sonraları sekbanbaşılardan tayin edilmeye başlanmıştır⁷⁰. XVI. ve XVII. yüzyıllarda yeniçeri ağalarından bir çoğu sonradan veziriazam olmuştur.

Veziriazam ancak *yeniçeri kâtibinin* tayininde rol oynardı. Yeniçeri kâtibinin görevi, bütün yeniçerilerin tayin ve terfileri ile uğraşmaktı. Böylece veziriazam mâlî yönden yeniçerileri denetlemiş olurdu.

Yeniçeri ağasından sonra *sekbanbaşı* ocağın en büyük subayı idi. Üçüncü büyük âmir ise *kul kethüdası* idi. Onu *zağarcıbaşı*, *seksuncubaşı*, *turnacıbaşı* ve 4 adet *hasekiler* takip ediyordu.

Yeniçeri taburlarına *orta* denirdi. Binbaşı rütbesindeki *ortalar*'ın komutanına ise *çorbacı* denilirdi. Bundan başka *kethüda*, *odabaşı*, *vekilharç* ve *bayrakdar* denilen subaylar vardı.

Yılda bir elbise ve üç ayda bir yevmiye hesabı üzerinden *ulûfe* denen maaş alan yeniçeriler, kapıkulu ordusunun en itibarlı birlikleri arasında idi. Padişahın kendisi de 1 numaralı yeniçeri idi.

1560 yılından sonra *İstanbul* dışında, sancaklarda da *yeniçeri garnizonları* kuruldu. Böylece kapıkulu ordusunun nüfuz ve tesiri Anadolu'ya da yayılmış oldu. Dolayısıyla kapıkulları eyaletlerde merkezî otoritenin ve asayişin sağlanmasında mühim bir fonksiyon ifa etti. Öte yandan yeniçeriler başkentte iktidarı tayin eden en başta gelen unsurdu. Fâtih'in ölümünden sonra II. Bayezid'in tahta çıkmasında önemli rol oynadılar ve kullardan başkasını devlet yönetimine getirmemesi konusunda ondan söz aldılar. Yavuz'un başa geçmesini de yeniçeriler sağladı. Başlangıçta şartlar Yavuz'un tamamen aleyhinde görünüyordu fakat yeniçerilerin ısrarı sonucu tayin etti.

Her saltanat değişikliğinde yeniçerilere dağıtılan *cülûs bahşişi* de zamanla yozlaştı ve padişahlarla yeniçeriler arasında adetâ bir pazarlık konusu haline geldi.

⁷⁰İlgürel, "Yeniçeriler", İA, c. XIII, s.388.

Osmanlı Ordusu

1-Merkez Kuvvetleri

- * Yeniçeriler
- * Cebeciler
- * Topçular
- * Top Arabacıları

*Diğerleri (Humbaracı,
Lağımıcı vs.)

Süvariler (Altı Bölük halkı)

- * Silahdârlar
- * Sipah Oğlanları
- * Sağ Ulufeciler
- * Sol Ulufeciler
- * Sağ Garipler
- * Sol Garipler

2-Eyalet Kuvvetleri

- * Yaya ve müsellemler
- * Timarlı sipahiler
- * Akıncılar
- * Tâbi devlet askerleri
- * Kale muhafızları
- * Yardımcı Kuvvetler
- * Geri Hizmet Erbabı

(a) Yeniçeri İsyanları

İstanbul'daki isyanların tamamı kapıkulu ordusu tarafından çıkarılmıştır. Bu isyanların sebebi iki madde halinde özetlenebilir:

- Devlet adamları arasındaki iktidar mücadeleleri,
- Ekonomik ve mâlî sebepler.

Birinci sebep ikincisinden daha önemlidir. Hatta ekonomik ve mâlî sebepler birinci için bahanedir. Osmanlı devlet merkezinde iktidar başlıca üç gruba dayanıyordu. *Saray* (padişah), *ümerâ* (vezirler, kapıkulu ordusu) ve *ulemâ* (şeyhülislam, kadıaskerler, ilmiye sınıf).

Yeniçeri ihtilallerine yol açan iktidar mücadeleleri esas itibariyle bu gruplar arasında cereyan etmiştir. Bunlardan *kapıkulu ordusu* ile ittifak eden iktidar mücadelesini kazanmıştır.

Yeniçeriler'in ilk isyanları Fâtih zamanına kadar uzanır. Bu isyanın sebebi padişah ile veziriazam arasındaki nüfuz mücadelesi idi. Fakat genç padişah bu isyanı bastırdığı gibi, Çandarlı Halil Paşa'yı bertaraf ettikten sonra kapıkulu ordusunu devleti genişletmek ve merkezileştirmek için müessir bir şekilde kullandı. XV. ve XVI. yüzyılda umumiyetle dirayetli padişahlar tahta geçtiğinden *yeniçeriler* isyan edemediler.

III. Murad zamanında, akçanın değerinin düşürülmesi üzerine, düşük ayarlı akça ile *ulûfe* almak istemeyen kapıkulu askerleri isyan ettiler ve *defterdâr* ile *veziriazam*'ın kellesini istediler (1584). Ayaklanmayı bastırmak için istekleri yerine getirildi. Bundan sonra *yeniçeriler*, XVII. yüzyıl boyunca veziriazamlığa ve hatta padişahlığa istediklerini getirmeye başladılar. Saraydaki çeşitli gruplar arasındaki iktidar mücadelesine âlet oldular.

Kapıkulları'nın hâkimiyeti sadece başkentle sınırlı kalmadı. Vergi toplamak ve devlet işlerini yürütmek gibi görevlerle memleketin dört bir yanına yayılarak eyaletlerde çiftlikler kurdular ve sürüler beslediler. Vergiden muâf olduklarından ticarete başladılar. Zamanla eyaletlerdeki gelir kaynaklarına da el attılar ve iltizâm işleriyle uğraşmaya başladılar. XVII. yüzyılda taşradaki *yeniçerilerin* zulmünden bıkan halk onlara karşı yer yer isyan etti. Erzurum beylerbeyisi Abaza Mehmed Paşa (1623-28) yakaladığı *yeniçeri*yi öldürttü.

Böylece devletin kuruluşu ve gelişmesinde büyük rolü olan *kul sistemi* zamanla yozlaştı ve devlete hâkim olarak onu yıkıma götürdü.

Yeniçeri isyanlarının en korkuncu II. Osman (Genç Osman) zamanında çıktı. Genç Osman, Lehistan seferinde *yeniçerilerin* gayretsizliği yüzünden *Hotin* kalesini alamamıştı. Bu yüzden *yeniçeri ocağı*'nı kaldırarak düzenli bir ordu kurmak ve devlete çeki düzen vermek niyetinde idi. Fakat fikirlerinin duyulması *yeniçerilerin* isyanına sebep oldu.

Yeniçeriler saraya girerek aklî dengesi bozuk olan I. Mustafa'yı padişah ilan ettiler. Genç Osman, *yeniçerilere* sığınmak zorunda kaldı. *Yeniçeriler*, kışlalarındaki *orta câmiî*'ne götürdükleri Genç Osman'ın hayatına dokunmayacaklarına dair söz verdiler. Fakat yeni sadrazam Kara Davud Paşa'nın entrikaları sonucu *Yedikule* zindanlarına götürülen II. Osman, orada öldürüldü.

IV. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında da *yeniçeriler* iki defa ayaklandılar. Saraya girerek padişahı *ayak dîvânı*'na çağırıldılar ve tahttan indirmekle tehdit ettiler. İkinci ayaklanmalarında, değerli vezir Hâfız Ahmed Paşa'yı padişahın gözleri önünde öldürdüler.

Daha sonra iktidarı ele alan IV. Murad, *yeniçerilerin* kışkırtan sadrazam Topal Recep Paşa'dan başlayarak bütün *yeniçeri* zorbalarını temizledi. İstanbul'da ve ülkede nizam ve intizamı sağladı.

IV. Mehmed zamanında da *yeniçeri* isyanları devam etti. 6,5 yaşında padişah olan IV. Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında iktidar, Kösem sultanın, gerçekte ise, *yeniçeri* subaylarının elinde idi. Bu sırada çıkan bir *sipahi* isyanı *yeniçeriler* tarafından bastırıldı. Fakat bundan sonra *yeniçerilerin* halk üzerindeki baskısı çekilmez oldu. Bir süre sonra iktidar IV. Mehmed'in annesi Turhan Valide Sultan ile *saray ağaları*'nın eline geçti. Kösem Sultan öldürüldü. Bunun üzerine çıkan bir *yeniçeri* isyanı halkın da yardımıyla bastırıldı.

Saray Ağaları'nın saltanatı 1656 yılına kadar sürdü. *Yeniçeriler* isyan ederek IV. Mehmed'den *saray ağaları*'nın öldürülmesini istediler. Padişah âsilerin isteklerini yerine getirdi. İdam edilenlerin cesetleri sultan Ahmed meydanındaki bir çınar ağacının dallarına asıldığı için bu olaya *vak'a-i vakvakiye* denir. *Vakvak*, doğu mitolojisinde meyveleri insan olan bir ağaca verilen addır.

1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa'nın veziriazamlığa getirilmesinden sonra *yeniçeriler* itaat altına alındı. Fakat XVIII. ve XIX. yüzyılda da *yeniçeri* isyanları oldu.

(b) XVIII. ve XIX. Yüzyıldaki Yeniçeri İsyanları

Karlofça antlaşmasıyla kaybedilen yerleri geri almanın kolay olmadığı, Rusya, Venedik ve Avusturya ile yapılan savaşlar sonunda anlaşılmıştı. *Pasarofça* antlaşması ile *Belgrad* ve çevresi de elden gidince Osmanlı devleti barış siyasetine dönmeye mecbur oldu (1718). Böylece tarihçilerin *Lâle devri* dedikleri dönem başladı.

Bu dönemin mimarı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'dır. İbrahim Paşa, Avrupa'yı tanımak ve gelişmeleri takip etmek amacıyla, Fransa, Rusya, Lehistan ve Avusturya'ya sefirler gönderdi. Ayrıca ilim, fikir ve sanat adamları himaye edildi ve edebiyat ve sanat alanında önemli ilerlemeler sağlandı. Bazı Arapça ve Farsça eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmesi için bir heyet kuruldu. Bunlardan önemlisi, bu dönemde ilk defa Türkçe kitap basacak bir matbaanın kurulmuş olmasıdır.

Bunların yanı sıra bir çinî, kağıt ve kumaş fabrikaları yapıldı.

(c) Patrona Halil İsyanı (1730):

Ancak lâle devrinde idareci sınıfın, kaygısız ve ince bir sanat zevkiyle yaşadığı, israfa yönelik eğlence hayatı, fakir ve sefalet içerisindeki halk kitlelerinin tepkisini çekti. Lüks içerisindeki devlet adamları, halkın sıkıntılarına kulak tıkamışlardı. Bu sırada devam eden Osmanlı-İran savaşlarında bir türlü başarı elde edilememişti. Bütün bunlar bir ihtilalin doğmasını çabuklaştırdı.

Patrona Halil adlı bir yeniçeri, etrafına topladığı yeniçeri ve işsiz güçsüz takımını Bayezid câmii önünde ayaklandırdı. Gidişatdan memnun olmayan bir kısım halkın ve esnafın da katılmasıyla kalabalıklaşan grup, saraya yürüdüler. Padişah, veziriazam ile bazı ileri gelenlerin idamını emretti ise de bunlar isyan yatıştırmaya yetmedi. Sonunda isyancılar, III. Ahmed'i tahttan indirerek I. Mahmud'u padişah yaptılar (1730).

İsyancılar, lâle devrini sembolize eden bütün köşk, bahçe ve kasırları tahrip ettiler. Birçok sanat eseri yakılıp yıkıldı.

Yeniçerilerin askerî bir sınıf olarak ehemmiyetini kaybettiği,

buna mukabil disiplinsizlikleri ile emir komuta zincirinde meydana getirdikleri düzen bozucu karakterleri 1768-1774 Rus savaşı sırasında daha belirgin hale geldi. Ruslar karşısında uğranılan bozgunlarda yeniçerilerin birinci derece sorumluluğu vardı. Subaylarına itaatsizliği kabadayılık haline getiren yeniçeriler harp meydanından kaçarak ordunun bozulmasına yol açtıkları gibi İstanbul'da çıkardıkları anarşi ile de devleti yıkıma götürüyorlardı. Mesela Rus savaşının bütün şiddetiyle devam ettiği yıllarda (1772) tersane efradıyla yeniçeriler arasında üç gün üç gece süren çarpışmalar meydana gelmişti⁷¹.

(d) Nizam-ı cedîd Hareketi ve Yeniçeriler

III. Selim, Osmanlı-Rus savaşlarının devam ettiği bir sırada padişah olmuştu. Ruslar karşısında uğranılan mağlubiyetler yüzünden halk ve devlet adamları bir arayış içerisinde idiler. Daha şehzadeliğinde çalışkan ve gayretli tutumuyla dikkati çeken III. Selim'in bir şeyler yapacağı ve kötü gidişe son vereceği umuluyordu.

III. Selim, tahta geçer geçmez, ıslahatlara başladı. Savaşlardaki başarısızlık sebebiyle ıslahat çalışmalarına önce ordudan başlandı. Yeniçerilerle bir şey yapılamayacağı tamamıyla anlaşılmıştı.

Sultan III. Selim, devlet adamlarından, devletin içine düştüğü kötü durumdan çıkarılabilmesi için neler yapılması gerektiği konusunda lâyhalar (raporlar) istedi. Devlet adamları birçok layiha sundular. Bunlardaki ortak düşünce, yeniçerilerin yerine daha düzenli, tertipli ve disiplinli bir ordu kurulmasıydı.

Bu yönde harekete geçen padişah, *nizâm-ı cedîd* adı verilen yeni bir askerî teşkilat kurdu. Bu ocak için yeni kışlalar yapıldı. Eğitimi için İsveç ve Fransa'dan subaylar getirtili. Bu ordunun masraflarını karşılamak için *irâd-ı cedîd* denilen bir hazine kuruldu.

Ayrıca yeniçeriler disiplin altına alınarak, askerlere talim

⁷¹Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, Ankara 1978, s.620.

mecburiyeti getirildi. Ordunun *topçu*, *humbaracı*, *lağımçı* ve *arabacı* sınıfları için yeni düzenlemeler yapıldı. Bu arada timar sistemi de ıslah edilmeye çalışıldı.

Mâlî durum gözden geçirilerek, ordu için yeni silahlar alındı. 1801 yılında *nizâm-ı cedîd* ordusunun mevcudu 10 bine yaklaştı.

Ayrıca bu dönemde askerî alandaki ıslahatlardan başka, *devlet teşkilatı*, *mâlîye*, *ulaşım*, *iaşe* ve *sosyal hayatla* ilgili birçok düzenlemeler yapıldı.

Ne var ki, yapılan ıslahat çalışmaları, menfaatleri sarsılan bazı *ulemâ* çevreleri ve *yenicheriler* tarafından istenmiyordu. Bu çevreler, halkı da yanlarına almakta başarılı oluyorlardı. Sonuçta yenicheriler başka olmak üzere, *nizâm-ı cedîd*'e karşı olanlar büyük bir isyan çıkardılar. III. Selim tahttan indirildi ve öldürüldü. ıslahat çalışmalarına son verildi (1807).

Kısacası 1826 yılındaki kaldırılışına kadar yenicheri ocağı, devlet ve siyasî iktidar için büyük sıkıntılar yarattı. Reformcu padişahların ve devlet adamlarının korkulu rüyası oldu.

(3) Cebeci Ocağı

Cebe, zırh anlamına gelir. *Bölük* ve *cemaat* olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olan cebeciler yenicherilere ait *ok*, *yay*, *tüfenk*, *kılıç*, *kazma*, *kürek*, *barut*, *fitil*, *kurşun*, *zırh*, *tolga* vs. gibi silahların yapımı, tamiri ve korunması ve cepheye taşınmasından sorumlu idi. Cephede yenicherilere verilen bu silahlar, savaş sonrasında yine cebeciler tarafından toplanır, tamir ve bakımı yapılır ve muhafazaya alınırdı. Mevcudu 5-6 yüz kişi olan bu ocağın komutanına *cebecibaşı* denirdi.

Cebeci ocağı'nın ne zaman kurulduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ancak Fâtih kanunnâmesinde *cebecibaşı*'ndan söz edilmektedir. Bu durumda ocağın kuruluşu Fatih'ten önce olmak icap eder⁷².

⁷²Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s. 3-4.

(4) Topçu Ocağı

Ateşli silahlar arasında önemli yeri olan topun kullanılması I. Kosova savaşına kadar uzanır (1389). Yıldırım Bayezid'in Niğbolu savaşında ve İstanbul muhasarasında top kullandığı da bilinmektedir⁷³. Yine *Âşıkpaşa-zâde*'ye göre Semendire muhasarası sırasında II. Murad, kalenin önünde bakır toplar döktürmüştür⁷⁴.

Fakat topçu ocağının ne zaman kurulduğu konusunda bilgi yoktur. Akla gelen ihtimal I. Murad'ın Kosova savaşında top kullandığına bakılırsa, yenicerilerden sonra bir de topçu ocağı tesis etmiş olduğudur.

Ancak esas olarak Fâtih, İstanbul kuşatması sırasında büyük çaplı toplar döktürmüş ve top teknolojisinde büyük bir inkılap yapmıştır. Topun, İstanbul kuşatmasından başka, Avrupa'daki birçok kalenin fethinde ve *Çaldıran*, *Ridaniye*, *Mohaç* gibi meydan savaşlarının kazanılmasında büyük rolü olmuştur.

Top, sadece meydan savaşlarında değil, kale kuşatmalarında ve kale savunmasında ve gemilerde de kullanılıyordu.

İşte *topçu ocağı*, en mühim silahlardan olan topun dökümü ve kullanılmasından sorumlu idi. Bu yüzden ocak, top dökkenler ve topu kullananlar olmak üzere iki kısımdan meydana geliyordu. Ocak komutanına *topçubaşı* denirdi.

(5) Diğer Sınıflar

Kapıkulu ordusu içerisinde yukarıda sayılanlardan başka bazı *yaya* sınıfları daha mevcuttu. Bunlar arasında, çeşitli bombalar yapıp kullanan *humbaracı ocağı*, patlayıcı maddelerle şehir ve kale kuşatmalarında tüneller kazarak hizmet veren *lağımçı ocağı*, Topların seferlerde taşınmasından sorumlu *top arabacıları ocağı* gibi teknik sınıfları sayabiliriz.

⁷³Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s. 35.

⁷⁴Âşıkpaşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s.128.

(6) Kapıkulu Sipahileri (Altı Bölük Halkı)

Bunlar 6 bölükten meydana geldikleri için *altı bölük halkı* adıyla da anılır. Süvari olan bu bölükler, kapıkulu ordusunun en itibarlı birliği idi. Seferlerde padişahın yanında bulunur ve onun tuğ ve silahlarını taşır ve güvenliğini sağlardı. Mevkice yeniçerilerden daha yüksek ve maaşları daha fazlaydı.

Kapıkulu süvari ocağı Rumeli Beylerbeyisi Kara Timurtaş Paşa'nın tavsiyesi üzerine I. Murad tarafından teşkil edilmiştir. İlk önce *sipah* ve *silahdâr* bölükleri kurulmuş daha sonra, muhtemelen XV. yüzyılın ortalarında *ulûfeciler* ve *gurebâ* bölükleri ihdas olunmuştur.

Bunlar *sağ ve sol ulûfeciler*, *sağ ve sol garipler* olmak üzere 4 bölükten meydana geliyordu. *Sipah* ve *silahdâr* bölükleriyle birlikte toplam 6 bölük ediyordu. Bu ocağa yüksek dereceli devlet adamları ile kapıkulu mensuplarının çocukları alınırdı. Terfi eden bir kısım yeniçeri subayları da sipahi ocağına intisap ederdi. Buna *bölüğe çıkmak* denirdi⁷⁵.

XVI. yüzyılın sonlarında İran ve Avusturya cephelerinde başlayan ve uzun süren savaşlar *kapıkulu ordusu*'nun mevcudunun arttırılmasını zaruri kılmıştı. Bu sebeple, XVII. yüzyılın başlarında *kapıkulu* kuvvetleri 100 bini geçmişti. Bu durum, onların başkent *İstanbul*'da büyük bir siyasî güç olarak ortaya çıkmalarına yol açtığı gibi, her üç ayda bir nakit olarak dağıtılan *ulûfe* yüzünden devlet hazinesi büyük sıkıntıya girdi. Sık sık iç politika mücadelelerine katılmaları yüzünden kapıkulu ordusundaki disiplin bozuldu ve esas vazifesi olan düşmanla savaşmak ikinci plana düştü.

IV. Murad ve Köprülüler zamanında *Kapıkulu Ocakları*'na çeki düzen verilip, disiplin sağlandıysa da istenilen ölçüde verim elde edilemedi. XVII. yüzyılın sonlarında, *Viyana* bozgunundan sonra başlayan uzun savaşlar sırasında kapıkulu askerleri disiplinsiz davranışları yüzünden bozgunlara sebep oldular. XVIII. yüzyıldaki

⁷⁵Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, II, s.138 vd.

savaşlarda ise, *kapıkulu* artık ciddi bir kuvve olmaktan çıkmış bulunuyordu.

2. Eyalet Kuvvetleri

a) Timarlı Sipahiler

Bunlar, sancaklarda timar ve zeamet adı verilen dirlikleri tasarruf eden ve sefer zamanında sancakbeylerinin bayrağı altında savaşa giden süvari kuvvetleri idi. Osmanlı devleti, devlet gelirlerinin tamamını merkez hazinesine alıp, sonra bunu maaşlı askerlere dağıtmak yerine, daha pratik bir yol olan timar sistemini geliştirmişti. Osmanlılar bu sistemi Anadolu Selçukluları'ndan almışlardı. Timar sistemi Selçuklulardaki *iktâ* sisteminin geliştirilmiş şekli idi.

Bu sisteme göre, tahrir sonucunda tesbit edilen devlete ait vergi gelirlerinin bir kısmı, *padişah hasları* adı altında merkeze alınır, geri kalanı ise *dirlik* denilen çeşitli büyüklükteki birimlere ayrılırdı.

Dirlikler üç kısımdı:

- * Yıllık geliri 3 bin akçadan 20 bin akçaya kadar olanına *timar*,
- * Yıllık geliri 20 bin akçadan 100 bin akçaya kadar olanına *zeamet*,
- * Yıllık geliri 100 bin akça ve daha fazla olanına *has* denirdi.

Ayrıca timar sahipleri 3 bin akçadan sonraki her 3 bin akça için bir *cebelü*, zeamet ve has sahipleri de her 5 bin akça geliri için 1 *cebelü* yetiştirmek zorundaydı. *Cebelü*, yardımcı ya da *yamak* demektir.

Timarlı sipahiler, dirliğinin bulunduğu yerde oturmak, atını, silahlarını temin etmek ve çağırıldığında derhal sefere gitmek mecburiyetinde idi. Sefere gitmeyen sipahinin dirliği elinden alınır

ve başkasına verilirdi. Hatta bazen seferin önemine göre sadece dirlikleri alınmakla kalmaz, idam cezasına çarptırılabilirlerdi⁷⁶.

XVI. yüzyılın ilk yarısında timarlı sipahilerin mikdarı 37.521 idi. Bunun 9.653'ü kale muhafız timarı, geri kalan 27.868'i ise eşkinci timarı idi. Cebelüleriyle birlikte eşkincilerin sayısı 70-80 bine ulaşıyordu⁷⁷. Bu yüzyılın sonlarına doğru, yeni feth olunan yerlerde de timar ve zeamet ihdas edilmesi ve gelirlerin artması gibi sebepler sonucunda timarlı sipahilerin sayısı 100 bini aştı. Barkan'ın, Ayni Ali Efendi⁷⁸, Evliya Çelebi, Sofyalı Ali Çavuş⁷⁹ gibi Osmanlı müelliflerinin eserlerine dayanarak yaptığı tedkiklere göre XVI. yüzyılın sonlarında timarlı ordusunun 200 bini aşmış olması gerekmektedir. Ancak sistemin bozulmaya başlaması sebebiyle XVI. yüzyıl yazarları Koçi Bey başta olmak üzere timarlı sipahi sayısının 7-8 bine düştüğünden bahsetmektedirler⁸⁰.

⁷⁶"Dulkadriyye beylerbeyiliğinde vâki' olan kâdılara hüküm ki; Dulkadriyye'de sefere me'mûr olanlar Nevruz'dan mukaddem teveccüh idüp rûz-i hazarda Erzurum'a varup vezîr-i a'zâm serdâr Sinân Paşa'ya mülâki olmak için (...) ahkâm-ı şerîfe irsâl olunmuş idi hâlâ sefer zamânı gelüp mu'accelen teveccüh ü azîmetleri lâzım ü mühim olmağın buyurdum ki, () vardukda (...) kasabât u kurâ ve sâ'ir mecma-i nâs olan yerlerde gereği gibi tenbîh ü nidâ itdiyesin ki sefere me'mûr olanlar asla bir an ve bir sâ'at te'hîr ü tevakkuf itmeyüp fermân-ı şerîfim mücebince (...) serdârıma mülâki olalar ba'de't-tenbîh ihmâl ve müsâhele idüp bir gün te'hîr iderler ise ânın gibileri isimleri ve resimleri ve dirlikleri ile yazup bildiyesin ki gereği gibi haklarından gelinüp sâ'irlere mûcib-i ibret ve pend ü nasîhat vâki' ola (...) bu tenbîhden sonra çavuşlar ve kapucılar gönderilüp belîğ ü tahsîn itseler gerekdir ânın gibi gitmeyüp ihmâl idenlerin eşedd-i siyâsetle haklarından gelinmek mukarrerdir" Ünal, Mühimme Defteri 44, İzmir 1995, s.10

⁷⁷Barkan, "H.933-934/M.1527-1528 Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", İÜİFM, XV/1-4 (1953-54), s.251-329; ayrıca "Timar", İA, c. XII, s.287 vd.;

⁷⁸Ayni Ali Efendi, Kavânîn-i Âl-i Osmân der-Hülâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân, İstanbul 1280.

⁷⁹Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, (Hzr. Midhat Sertoğlu), İstanbul 1992.

⁸⁰Barkan, "Timar", s.293.

Timarlı sipahiler sancaklara taksim edilmişlerdi. Sancakbeyi sancağındaki sipahilerin en büyük âmiri idi. Ondan sonraki âmir alaybeyi idi. alaybeyinden sonra çeribaşılar, bayrakdâr ve çavuşlar geliyordu. Sefer zamanında sipahiler sancakbeyinin sancağı altında toplanırlar, sancakbeyi de beylerbeyinin sancağına dahil olurdu. Tayin edilen güzergâhlardan geçen eyalet askerî belirli bir toplanma yerine varır, orada yoklama yapıldı. Yoklamalarda mazeretsiz hazır olmayanların dirliklerine alınır ve başkasına tevcih olunurdu.

Savaşların uzun sürmeye başlaması ve ateşli silahların gelişimi gibi hadiseler timarlı sipahileri ikinci plana itti. Çünkü sürekli savaşlar sebebiyle elde hazır kuvvetler bulundurmamak, kapıkulu ordusunun mevcudunun artmasını zaruri kıldı. Ateşli silahların gelişimi toplu talim yapmayı gerektirdiğinden askerlerin daima bir arada bulunması icap ediyordu. Timarlı sipahiler ise sefer bitince timarlarının başına dönmek zorundalardı. Çünkü onlar, klâsik dönemin savaşçılarıydı. Ok, yay, kılıç, balta, gürz gibi klâsik silahları kullanır ve ancak çağırıldıkları zaman bir araya gelirlerdi.

Öte yandan XVI. yüzyılın sonlarında başlayan enflasyon, sipahilerin gelirlerinin azalmasına sebep olmuş, bu sebepten onlar, eskisi gibi mükemmel silahlarla ve *cebelüler*'le seferlere katılamaz olmuşlardı⁸¹. IV. Murad ve Köprülüler devrinde timarlı sipahilerin durumları düzeltilmeye çalışıldıysa da uzun dönemde bir fayda sağlamadı.

(1) Akıncı Ocağı

Akıncı ocağı, Türk devletlerinin sınır güvenliğini sağlamak için kurdukları askerî teşkilatın Osmanlılar zamanındaki adıdır. Selçuklu devrinde bunlara *uç beyleri* denirdi. Osmanlılar da esas itibariyle Anadolu Selçuklu Devleti'nin *uç beyleri*'nden biri idiler.

Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılar da Hristiyan ülkelerle olan hudutların güvenliğini *akıncı ocağı* denilen bazı ailelerin eline

⁸¹Geniş bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Timar", s.286-333.

bırakmıştı. Akıncıların görevi, düşman ülkesine âni baskınlar (akınlar) düzenleyerek, düşmanın moralini bozmak, askerî ve ekonomik kaynaklarını çökertmek ve ulaşım sistemini felce uğratmaktı. Tecrübeli akıncı beylerinin komutasında düzenlenen akınlarda birçok düşman şehir ve kalesi ele geçirilir, yağmalanır ve binlerce esir ve ganimet alınarak geri dönülürdü.

Meydan savaşlarında akıncılar, düşman ordusunun sarılması, takibi ve imhası vazifesini görürdü. Ordu seferden dönerken de düşmanın herhangi bir baskınını önlemek için tedbirler alır ve düşmanı Türk topraklarına sokmazdı.

Akıncı beyleri, Avrupa dillerinden bir çoğunu bilirlerdi. Avrupa şehir ve kasabalarını yakından tanırırlar, düşman ülkesi ve ordusu hakkında bilgi toplarlar kısacası istihbarat işlerini de görürlerdi.

Klâsik döneminin hafif süvari kuvvetleri olan akıncılar, iyi binici olan atlılardan meydana geliyordu. Pek seri hareketlerinden dolayı bu sıfatla tanınmışlardı. Bazılarının zannettiği gibi, sırf çapul için düşman memleketine saldıran seraseriler değillerdi. Akıncılar, hudutta ya da hududa yakın mahallerde otururlardı. Belirli bir plan dahilinde, yaz ve kış akın yaparlar, mal ve esir alırlardı.

Hepsi de Türklerden seçilen akıncılar, babadan oğula geçmek üzere, bir ocak teşkil etmişlerdi.

Akıncılar harp zamanlarında ordunun keşif kolu hizmetini görüp, düşman arazisini keşfederek, orduya yol açarlar ve bu suretle düşmanın, pusu kurmasına mâni olurlardı. Doğudaki ve batıdaki bütün seferlere katılırlar ve serdârların emrine girerlerdi⁸².

⁸²"Vulçitrın beyine hüküm ki; bundan akdem sana hükm-i hümayûnum gönderilüp sancağın askeri ve akıncı tâ'îfesiyle şark seferine hâzır u âmâde olasın diyü fermân-ı şerîfim sâdır olmuş idi hâlâ sefer-i mezbûra me'mûr olan asâkir-i mansûreme vezîrim olan düstûr-ı mükerrem ilâ-âhîrihî **Ferhâd Paşa** edâmâ'llâhu te'âlâ iclâlehü serdâr ta'yîn olunup teveccüh üzere olmağın sen dahi sancağına tâbî' olan akıncı tâ'îfesi ve üç bin ve üç binden aşğa timârlular ile sen bi'z-zât sancağının muhâfazasına kalup dahi livâ-i mezbûrun bâkî kalan zu'amâ ve erbâb-ı timârını alay, beyilerine koşup (...) Gelibolu'dan geçüp doğru Erzurum'a gönderilmesin emr idüp buyurdum ki, () vardukda (...) müşârün-ileyh serdârıma mülâki olup vech ü münâsib gördüğü üzere hidmetde bulunalar bu hükm-i şerîfim sana ne gün varup ve ne vechile tedârik itdüğün yazup bildirsin", Ünal, **Mühimme Defteri** 44, s. 116 vd.

Bundan başka ordu güzergâhındaki hububatı muhafaza ve aldıkları esirler vasıtası ile, düşman vaziyeti hakkında orduyu bilgilendirmek ve düşmana yarayacak şeyleri imha ile köprü ve geçitleri emniyet altında bulundurmak ve böylece ordunun sıkıntısızca ilerlemesini temin eylemek de bunların esas vazifelerindendi. Bundan dolayı akıncılar, asıl ordudan 3-5 gün daha ilerde giderlerdi.

Akıncılar, düşman topraklarında inanılmayacak derecede süratle ilerler, etrafa şaşkınlık verirlerdi. Bindikleri atlar, harpten ziyade koşmaya alışmışlardı. Akıncı kanunu gereğince, bin akıncıya, bir *binbaşı*, yüz nefere bir *yüzbaşı* ve on nefere, *onbaşı* kumanda ederdi. Düşman ile karşılaşan akıncılar, birbirlerinden muayyen aralıklı olarak ard arda kademelenirlerdi. Hücum eden öndeki kısım mukavemete uğrarsa, arkadaki takım yıldırım sürati ile hücumla geçerdi. Bu hücumlar pek âni ve sert olduğundan, düşman saflarını dağıtır ve parçalar.

Düşman memleketine yapılan bir akının *akın* ismini alabilmesi için, o taarruzun mutlak surette *akıncı beyinin*, yani akıncı kumandanının, emri altındaki bütün kuvvetler ile yapılması lâzımdı. Eğer akıncı kumandanı bizzat gitmez ve akına gönderdiği kuvvet yüz kişiden fazla olursa, bu tür akına, *harâmilik* denirdi. Akına katılanlar yüzden az olduğu takdirde, bunlara *çete* ismi verilirdi. Akın ve harâmilikte alınan esirlerden, *pençik* denilen, beşte bir resim alınır fakat, çeteden alınmazdı. Bu resimleri almak için, akıncı beyinin yanında *akıncı kadısı* veya *pençikçi başı* bulunurdu.

Akıncıların isimlerini, eşkâlini ve bunların içlerinde tımara sahip olanların tımarlarını gösteren muntazam defterleri vardı. Bu defterlerden biri devlet merkezindeki defterhânede, diğeri ise, akıncıların bulundukları eyalet veya sancak kadılıklarında saklanırdı. Gerektiğinde, akına çıkamayacak hale gelenlerin, malûllerin ve vefat edenlerin yerlerine, akıncı olarak, çevik, iyi binici ve kuvvetli gençler alınarak kadrolar takviye edilirdi. Ocağa, şehid düşmüş, ya da akına çıkamayacak hale gelmiş akıncıların oğullarının tercihen alınması kanundu.

Akıncıların maaşları yoktu. Fakat vergilerden muaf idiler.

İçlerinden bazılarının da tımarları vardı. Akına çıkmaları emredilince, toplandıkları yerlerden itibaren düşman hududuna kadar, kendilerine icab eden yiyecek verilir ve oradan sonra ihtiyaçlarını kendileri temin ederlerdi. Akıncılar arasında tımarlı veya muafiyetli *taviceler* vardı. Bunlar kıdemli ve fedakâr akıncılardı. *Taviceler*, akıncıların *çeribaşları* idiler. Akıncı beyine akın için emir geldiği vakit, bu *çeribaşlar* vasıtasıyla akıncılara bildirilirdi⁸³.

- Akıncılar toplu olarak bir yerde bulunmayıp, Rumeli'nin muhtelif mintikalarında, ikamet eder ve hizmete hazır dururlardı. Her mintikanın kumandanı ayrı olup, akıncılar mensup oldukları kumandanların aile isimleri ile anılırlardı: *Turhanlı* akıncıları, *Mihallı* akıncıları ve *Malkoçlu* akıncıları gibi. En meşhur akıncı sülaleleri, Arnavutluk ve Dalmaçya kıyılarında *Evrenuz Oğulları*, Bosna, Semendire ve Sırbistan'da *Mihal Oğulları*, Silistre civarında *Malkoç Oğulları*, Mora'da *Turhan Bey Oğulları* idi⁸⁴. Bunlardan *Mihal Oğulları* ve *Malkoç Oğulları* XVI. yüzyılda büyük ün kazanmışlardı. Akıncı beyleri doğrudan padişaha bağlı idiler.

Akıncıların mevcudu kesin olarak bilinmemektedir. Bunların XV. asır ortalarına kadar mevcutları 40.000 civarında idi. Birinci Kosova savaşı sırasında akıncı mevcudu 10.000 idi. 1559'da yapılan bir yoklamada *Turhanlı* akıncılarının 7.000 neferden fazla olduğunu biliyoruz. Kanunî Süleyman zamanında yapılan Budin ve Avusturya seferlerinde *Mihallı* akıncılarının mevcudunun 50.000 kişi olduğunu o zamanın tarihlerinde görüyoruz.

⁸³"Sâbıkâ Yanya beyi olup hâliyâ Köstendil sancağı inâyet olunan *Mustafâ Bey'e* hüküm ki; bundan akdem sana hüküm-i şerîfim gönderilüp livâ-i mezbûr akıncıları ile Nevruz'dan mukaddem sefere teveccüh idesin" diyi emrim olmuş idi ol emr-i şerîfim kemâ-kân mukarrerdir buyurdum ki, () 'vusûl buldukda bir an ve bir sâ'at asla te'hîr ü terâhî itmeyüp livâ-i mezbûr akıncıları ile ve taviceleriyle ber-vech-i isti'câl sefer-i nusret-esere teveccüh idüp rûz-i haza Erzurum'a varup asâkir-i nusret-me'âsirime serdâr olan düstûr-ı ekrem vezîr-i a'zâmım ilâ-âhîrîhî iclâlehûya mülâki olup vech ü münâsib gördüğü üzere hidmetde ve yoldaşlıkda bulunasın", *Mühimme Defteri* 44, s.5.

⁸⁴Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975, s.573.

Osmanlı akıncılığı 1595 senesine kadar, kuvvetli olarak, devam etmiştir. Bu sene içinde vezir-i âzamı Sinan Paşa'nın Eflâk'ta mağlup olması üzerine, askerî gerisinde kalan akıncıların Sinan Paşa'nın hatası sonucu pek azı kurtulabilmiş ve bundan sonra akıncı ocakları, eski ehemmiyetlerini tekrar elde edemeyerek, sönüp gitmişlerdir. 1625'te mevcudu 2-3 bine düşmüştür⁸⁵.

Bundan sonra devlet akıncıların yerine, hudut kalelerindeki *serhad kulu* teşkilâtına ehemmiyet vermiş ve bir taraftan da akınlar için Kırım kuvvetlerinden istifade etmek yolunu tutmuştur.

Akıncıların silâhları kılıç, kalkan, pala, mızrak ve bir de atlarının eğer kayışına asılı, bozdoğan denilen, başı toparlak, kısa saplı ağaç topuz idi. Bazılarında zırh gömlek de vardı.

(2) Deliler

Hudut bölgelerinde bulunan ve *serhad kulu* denilen kuvvetler arasında *Deliler* olarak adlandırılan bir grup daha vardı. Çoğu Türk olan, iri yarı, cesaret ve şecaatleriyle tanınmış ve akıncılara benzeyen bu hafif atlı sınıf, korkusuzca düşmana saldırımları, kelle koltukta savaşmaları, yani akıllının cesaret edemeyeceği işlere cesaret etmeleri sebebiyle deli sıfatıyla anılmışlardır⁸⁶. Bunlar sancakbeyi veya beylerbeyinin maiyyet efradından idiler⁸⁷.

(3) Kale Muhafızları

Osmanlı devletinin İran, Avusturya, Polonya ve Rusya hududunda sınır güvenliğini sağlamak ve düşman saldırılarından korunmak için kurulmuş birçok kalesi vardı. Buralarda devamlı

⁸⁵ Uzunçarşılı, "Akıncı", İA, c. I, s. 239 vd.

⁸⁶ Deli süvarilerin XIX. Yüzyıldaki Osmanlı-Rus savaşı sırasındaki bir hücumlara için bkz. Adolphus Slade, *Kapdan Paşa*, (Çev. Osman Öndeş), İstanbul 1973, s.239 vd.

⁸⁷Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975, s.573.

surette *yeniçeri*, *azep*, *topçu*, *cebeci*, *lağımçı*, *martalos*, *tüfekçi* ve *süvari*(*fârisân*) olmak üzere kuvvetler bulundurulurdu.

Azep kelimesi bekar erkek demektir. Azepler önceleri savaş sırasında ordunun en ön safında yeniçerilerin önünde durup düşmana ilk hücumu yaparlardı. Yani hafif piyade kuvvetleri idiler. Bunlar Anadolu'nun muhtelif vilayetlerinden gönüllü olarak toplanırlardı. Sonradan azebler kalelerde muhafız kuvveti olarak istihdam edildi. Ayrıca donanma hizmetinde olan azebler de Osmanlı donanmasının insan gücünü teşkil etmekteydi.

Kalelerde düşmana âni baskın düzenlemek ve başka hizmetlerde kullanılmak üzere *fârisân* denilen süvari kuvvetleri de bulunurdu.

Ayrıca kalelerin âni bir düşman saldırısından korumak için buralardaki yerli ailelerden *serhad kulu* denilen hafif süvari kuvvetleri vardı. Bunlardan gönüllü olanların *gönüllü ağası* ve her beş hânedan bir asker olmak üzere toplandığından dolayı kendilerine *beşliler* denilen grubunda *beşli ağaları* adı verilen subayları vardı⁸⁸.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda sayıları çok artmış olan kale muhafızlarına *ulûfe* yetiştirmek devlet maliyesi için çok güç hale gelmiştir.

(4) Yardımcı Kuvvetler

Osmanlılar'a tâbi olan *Kırım Hanlığı*, *Eflâk*, *Boğdan* ve *Erdel* voyvodalıklarına bağlı kuvvetler de sefer sırasında Osmanlı ordusuna katılırlardı. Bunlardan özellikle Kırım hanlığı kuvvetleri XVI. ve XVII. yüzyıldaki savaşlarda büyük hizmetlerde bulunmuştur⁸⁹.

⁸⁸Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.574 vd.

⁸⁹"*Vezîr Osmân Paşa'ya hüküm ki; (...) hâlâ vilâyet-i Kefe cânibinden Kefe beylerbeyisi Ca'fer dâme ikbâlehûya Rûm-ili'nin sağ ve sol kol alay beyileri ve umûmen zu'amâ ve erbâb-ı timârî ve Köstendil ve Niğbolu ve Silistre sancakları beyleri (...) ve cenâb-ı emâret-me'âb Han dâmet me'âliye hûya dahi mü'ekked nâme-i hümayûnumuz yazılıp Demürkapu cânibine on bin yarar asker-i Tatar'a bir yarar oğulun serdâr ta'yîn idüp gönderilmek bâbında...*", *Mühimme Defteri* 44, s.50.

(5) Geri Hizmetlerde Çalışanlar

Sefer sırasında ordunun ağırlıklarını, silah ve cephanesini taşıyan, yol köprü ve menzil yapımında çalışan *tatarlar*, *yörükler*, *voynuklar*, *derbentçiler*, *köprücüler*, *martaloslar* gibi geri hizmetlerde çalışan çeşitli gruplar da vardı. Bunların her birinin kendine göre bir teşkilatı vardı.

b) XIX. Yüzyılda Osmanlı Ordusu

III. Selim zamanında kurulan *Nizâm-ı Cedîd* ordusu ile II. Mahmud zamanında kurulan *Sekban-ı Cedîd* ve *Eşkinici Ocağı* adlı ordular yeniçerilerin karşı koymaları yüzünden başarılı olamadı. Ancak 1826 yılında *yeniçeri ocağı*'nın kaldırılmasından sonra *asâkir-i mansûre-i Muhammediye* adıyla yeni bir ordu kuruldu. Bu teşkilat, bugünkü modern Türk ordusunun temelini teşkil eder. Silah, cephane ve eğitim bakımından Avrupa orduları örnek alınarak kurulan bu ordunun eğitimi için zaman zaman Alman, İngiliz, Fransız asıllı subaylar getirtilmiştir.

Sonraları *nizâmîye* ordusu adını alan bu ordunun komutanına *serasker* unvanı verilmişti. Bugünkü *Genel Kurmay Başkanı* durumundaki *serasker*'in yönetiminde de ağırlığı vardı.

Tanzimat'tan sonra askere alma ve askerlik süresi konularında bazı düzenlemeler yapıldı. Askerlik süresi 5 yıl olarak belirlendi. Ayrıca 7 yıl da *Redif* (yedek) sınıfında hizmet görmek esası getirildi. Askere almada kur'a usûlü uygulanıyordu. Ayrıca her aileden aynı anda yalnızca bir kişinin askere alınması kanundu.

Sultan Abdülaziz döneminde ordu ve donanmaya çok önem verildi. İyi bir kurmay sınıfı yetişti. Bunlar *Sırp*, *Karadağ*, *Bulgar* isyanlarında ve *Doksan Üç Harbi*'nde büyük başarılar gösterdiler. Sultan II. Abdülhamid devrinde de ordu üzerinde titizlikle duruldu. Almanya'dan askerî heyetler getirilerek bazı ıslahatlara girişildi. Nitekim 1897'deki Osmanlı-Yunan savaşında bu ordu kendini gösterdi.

XIX. yüzyılda topçuluğa da önem verildi. *Yeniçeri ocağı*'nın

kaldırılmasından sonra *tophane müşirliği* kuruldu. Daha sonra kurulan *tophane*, *baruthane* ve *fişenkhaneler* buraya bağlandı.

3. Donanma

Marmara denizi ile alâkası olması ve Rumeli kıyılarında bazı bölgelerin ele geçirilmesi ve orada yerleşmek arzusu dolayısıyla Osmanlı beyliğinin daha başlangıçta küçük bir donanmaya sahip olması tabiidir. İlk Osmanlı donanması, Karesi Beyliği'nden intikal eden küçük çaptaki bir deniz kuvveti idi. Daha sonra Osmanlı arazisine ilhak olunan Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerinin ve Karadeniz kıyılarında Candaroğullarının sahip oldukları donanmalar ve tersaneler de Osmanlılar'a intikal etti. Ancak Osmanlılar Rumeli'nde yayılmaya başlayınca ve Ege denizi ile Karadeniz kıyıları ve Akdeniz sahilindeki memleketler elde edilince daha güçlü bir donanma kurmak zaruret halini aldı. Çünkü birçok denizde kıyısı olan ve dünya çapında bir siyaset takip etmeye hazırlanan Osmanlı devleti için kudretli bir donanma şart idi.

Bundan dolayı Orhan Gâzi zamanından itibaren Osmanlı donanması günden güne artmış ve Rumeli fütûhatında mühim kısımları işgal edilen Karesi beyliği donanmasından istifade olunmuştur. Bu yüzden Rumeli'ye sallarla geçildiği rivayeti bir efsaneden ibarettir.

Karesi, Saruhan, Aydın ve Menteşe beyliklerinin Ege sahillerine yerleşmesinden itibaren deniz işlerine iyi vakıf olan Türklerin bazıları bu sahillere sahip olan diğer Lâtin korsanları gibi Akdenizde korsanlığa başlamışlardı. Bunlar Akdenizde'ki Venedik ve Cenevizlilerin ticaretlerini tehdit ettikleri gibi adalardaki Latin prenslerinin hâkimiyetleri için tehlike teşkil etmeye başlamışlardı⁹⁰.

Osmanlılar daha sonraki deniz faaliyetlerinde bu Türk korsanlarından azamî ölçüde istifade etmişlerdir. Kısacası

⁹⁰Uzunçarşılı, , Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s.389 vd.

Osmanlıların Akdeniz'deki faaliyetlerinden evvel bu denizde Türkler faaliyette bulunmuşlar ve Osmanlı devleti de bunlardan istifade eylemişti.

Kuruluş devrinde yavaş yavaş gelişen Osmanlı donanması yükselme döneminde dünya çapında bir güç haline gelmiş ve Ege deniziyle Karadenizde faal bir rol oynamaya başlamıştır.

İstanbul'un fethi sırasında Venedik ve Ceneviz donanmaları Osmanlı donanmasından üstündü. Fâtih, deniz gücünü süratle geliştirdi. İstanbul muhasarası esnasında da büyük küçük Osmanlı donanması mevcudu Gelibolu sancakbeyi ve donanma kaptanı Balta Oğlu Süleyman Bey kumandasında olarak nakliye ve hizmet gemileri hariç olmak üzere 350 elli parçaya yakındı. Bu donanma sayesinde Gedik Ahmed Paşa, Kırım'ı devlete bağladığı gibi, 1480'de *Otranto*'ya da çıkarma yaptı

II. Bayezid döneminde ise Osmanlı deniz gücü Venedik'i geçti. Bu devirde Venediklilere karşı çıkan Osmanlı donanması Kemal ve Burak Reisler gibi deniz levendliğinden gelme değerli denizcilerin ellerinde bir hayli güçlenmişti. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi esnasında Osmanlı donanmasının da o taraflarda faaliyette bulunduğu malûmdur. Aynı zamanında Suriye ve Mısır'ın alınması daha güçlü bir donanma kurmayı da zaruret haline getirmişti. Bunun için İstanbul'daki tersanenin genişletilme çalışmalarına başlandı.

Kanunî zamanında ise, Osmanlı devleti Akdeniz'in hâkimi haline geldi. Bunda Kanunî'nin takip ettiği deniz siyaseti kadar, Barbaros Hayreddin Paşa ve XVI. yüzyılda yetişen üstün nitelikli denizci neslinin payı büyüktür.

Osmanlı donanma komutanına *kaptân-ı deryâ* denirdi. O, aynı zamanda Cezayir ve Akdeniz Adaları beylerbeyisi idi. Kendisi doğrudan *dîvân*'a karşı sorumlu idi.

Kaptân-ı deryâ dışında, *Süveyş*, *Basra*, *Tuna*, *Fırat* ve *Hazar* kaptanlıkları vardı. Bunlar *kaptân-ı deryâ*'ya değil, doğrudan *dîvân*'a bağlı idiler.

XVI. yüzyılda dünya barışını sağlamak için çalışan ve dünya çapında bir siyaset takip eden Osmanlı devleti, dünyanın dört bir yanında kuvvet bulundurmak durumunda kaldı. Kanunî zamanında Fransa'ya yardım edildiği gibi, *Preveze* zaferinin kazanıldığı sene Mısır Beylerbeyisi Süleyman Paşa Hindistan seferini yapıyordu. II. Selim zamanında *Süveyş*'ten kalkan bir Osmanlı filosu *Sumatra*'ya yardım için gönderildi.

XVI. yüzyılda, Barbaros Hayreddin Paşa'dan başka, Pîrî Reis, Seydi Ali Reis, Turgut Reis, Aydın Reis, Salih Reis, Kılıç Ali Paşa, Piyale Paşa gibi büyük denizciler yetişti.

Osmanlı donanması, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, XVI. yüzyıldaki gibi başarılı olamadı. Bunda en büyük sebep, XVI. yüzyılda yetişen denizci neslin ortadan kalkması idi. Ayrıca devlet donanma siyasetine önem vermediği gibi gemi teknolojisinde Avrupa'daki meydana gelen gelişmeler de takip edilemedi. Mesela *kalyon* denilen büyük yelkenli gemiler, ancak XVII. yüzyılın sonlarına doğru yapılmaya başlandı. Önceleri daha çok *kadırga* denilen kürekli gemiler kullanılıyordu.

XVII. yüzyılda donanmasının en büyük başarısı *Girit*'in alınmasıdır. Bu da, devleti 25 yıl uğraştırmıştır.

Bu yüzyılda denizcilik alanındaki gelişmelerden birisi de deniz ticaretinin Akdeniz'den okyanuslara kaymasıdır.

XVII. yüzyılın sonlarında son büyük denizcilerden olan Mezomorta Hüseyin Paşa, Venedik donanması karşısında büyük başarılar gösterdiği gibi, tersane ve donanmada da yeni düzenlemeler yapmıştır. Dönemin önde gelen devlet adamı veziriazam Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın da büyük gayretleri görülen bu faaliyetler sonunda Osmanlı donanması Akdeniz'de mühim bir kuvvet haline gelmiştir.

XVII. yüzyılda Akdeniz'de *garp ocakları* olarak anılan *Cezayir*, *Tunus* ve *Trablusgarb* donanmaları ön plana çıkmıştır. *Garp ocakları* donanması İngiltere ve Fransa ile XVII. yüzyıl boyunca mücadele etmiştir. Bu ocaklarda yetişen birçok denizci Osmanlı

donanmasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Hatta içlerinden *kaptan-ı deryâliğe* kadar yükselenler olmuştur. *Garp ocakları*'nın insan ve malzeme kaynağı tamamen Anadolu idi.

XVIII. yüzyılda Osmanlı donanması eski gücünden çok şey kaybetmiş bulunuyordu. Devletin bütün kurumlarındaki gevşeklik donanmaya da yansımıştı.

III. Selim zamanında donanma siyaseti yeniden ele alındı. İstanbul tersanesi genişletilerek yeni bir donanma inşa edildi ve *umûr-ı bahriye nezâreti* kuruldu. Bu gayretler sonucunda Akdeniz ve Karadeniz'de harp edecek kuvvette bir donanma meydana getirildi. Ancak III. Selim'in tahttan indirilmesi ile çalışmalar durmuş oldu.

II. Mahmud döneminde bazı sebeplerle bu politika devam ettirilemedi. 1827 yılında Osmanlı donanması Avrupa devletlerince *Navarin* limanında yakılınca, devlet deniz gücünden yoksun kaldı. Sonraları tekrar bir donanma kurulmaya çalışıldı.

Donanma siyasetine gerçek anlamda önem verilmesi ise Sultan Abdülaziz zamanında oldu. Bu devirde Osmanlı donanması dünyanın üçüncü büyük deniz gücü haline geldi. Tersaneler ıslah edildiği gibi, Avrupa'dan zırhlı gemiler de alındı.

1867 yılında *kaptan-ı deryâlık* kaldırılarak yerine *bahriye nezareti* kuruldu.

Ne var ki, donanma siyaseti II. Abdülhamid zamanında aynı ölçüde sürdürülemedi. Bunun en önemli sebebi devamlı güçlü bir donanma bulundurmanın çok masraflı oluşu idi. Çünkü teknolojik gelişmeye ayak uydurarak sürekli Avrupa'dan yeni gemiler almak çok pahalıya mal olmaktaydı. Halbuki devlet, *Doksan Üç Harbi*'nden sonra Ruslar'a savaş tazminatı ödemek zorunda kalmıştı. Ayrıca Avrupa devletlerinden alınan borçlar da ödenemez hale gelmişti. Bu sebeple donanma ihmal edildi. Sadece sahil koruma hizmetleri yürütülebildi.

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı boyunca Türk denizcileri imkanların son derece sınırlı olmasına rağmen başarılı

mücadeleler verdiler. Balkan Savaşları sırasında Rauf Bey'in kumanda ettiği *Hamidiye* kravezörü Yunanlılar'a karşı zaferler kazandı. Çanakkale savaşları sırasında *Nusret* mayın gemisi de döktüğü mayınlarla 18 Mart 1915'te Çanakkale zaferinin kazanılmasında çok büyük hizmetler gördü.

a) *Kaptan Paşa ve Kaptan Paşa Eyaleti*

Kaptan paşa ya da *Kaptan-ı deryâ*, Osmanlı deniz Kuvvetleri komutanı anlamına gelir. Ancak *Kaptan paşa*, bütün donanma, liman ve tersanelerin komutanı değildi. Sadece Akdeniz, Cezayir, adalar ve buradaki limanlar ona bağlıydı.

Kökeni Yıldırım Bayezid zamanına kadar çıkan *kaptan-ı deryâlık* önceleri Gelibolu sancakbeyi olana verilirdi yani kaptan-ı deryâlar sancakbeyi rütbesinde idiler⁹¹. Gerçi bu makama gözden düşmüş bazı vezir ve veziriazamların atandığı da olmuştur. Fakat esas itibariyle Barbaros Hayreddin Paşa'dan itibaren kaptan-ı deryâların rütbesi beylerbeyiliğe yükselmiştir. Hayreddin Paşa'ya vezâret rütbesi verilmedi ancak ondan sonra birçok vezir kaptan-ı deryâlık yaptı.

Kaptan-ı deryânın meslekten denizci olması şart değildi. Nitekim Barbaros Hayreddin Paşa'dan sonra Sokollu Mehmed Paşa, Sinan Paşa⁹², Müezzinzâde Ali Paşa⁹³ denizcilikten hiç anlamayan şahsiyetler bu makama getirilmişlerdi. Ancak Piyale Paşa, Kılıç Ali Reis gibi meslekten yetişme deha çapında denizcilerin atandığı da oldu.

⁹¹İsmet Parmaksızoglu, "Kaptan Paşa", İA, c. VI, s.207.

⁹²Veziriazam Rüstem Paşa'nın kardeşi olan Sinan Paşa denizci değildi, bkz. İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.5, İstanbul 1971, s.181.

⁹³Sokollu'nun iltimasıyla Yeniçeri ağalığından kaptan-ı deryâlığa getirilmiş olan Ali Paşa, denizcilikten ve deniz savaşından anlamamasından dolayı İnebahtı mağlubiyeti sebebiyet vermişti, bkz. İsmail Hâmi Danişmend, *aynı eser*, c.5, s.182.

Hayreddin Paşa'dan itibaren Cezayir beylerbeyisi payesini alan kaptan-ı deryâya tâbi eyalet İskenderûn körfezinden başlayarak Cezayir-i garba kadar bütün Akdeniz kıyılarını içine alıyordu. Bu eyalet içerisinde *Gelibolu*, *Ağrıboz*, *İnebahtı*, *Midilli*, *Sığacık*, *Kocaeli*, *Karlıeli*, *Rodos*, *Biga*, *Mezistre*, *Sakız*, *Nakşe* ve *Mehdiye* sancakları bulunuyordu. Bu sancaklardaki timar ve zeamet sahipleri donanma ile sefere gitmeye mecbur idiler. İhtiyaç duyulursa bunların dışındaki sahil sancaklarında da *erbâb-ı timar* deniz seferlerine katılırdı.

Kaptan paşa eyaleti'ne tabi sancaklarda deryâ ilminden anlar, gemi yönetmeye kadir sancakbeyileri atanırdı. Bunlara *deryâ beyleri* denilirdi. Bunlar seferlere birer gemi ile katılırlardı.

Bahriyeyi alakadar eden bütün işler kaptan-ı deryânın yetki ve sorumluluğu altındaydı. Deryâyı ilgilendiren işler için hüküm yazmaya ve tuğra çekme yetkisi vardı. Deryâ kalemine ait zeamet ve timarların tevcihi ve bütün tayin ve terfiler kaptan-ı deryâya aitti. Sadece bazı önemli işler için sadrazamın olurunun alırdı.

Kaptan-ı deryâ tersanenin de âmiri idi. Sefer olmadığı zaman burada oturur, gemi yapımına nezaret eder, dava dinler, bahriyeye ait işleri orada takip ederdi.

Kaptan-ı deryâ unvanı 1867 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra *bahriye nezareti* adıyla yeni bir bakanlık teşkil edilmiştir. Kaptan-ı deryâ da sadece donanmanın komutanı durumuna gelmiştir.

b) *Osmanlı Tersaneleri*

Osmanlıların ilk zamanlarında Karamürsel'de ve Karesi beyliğinden alındıktan sonra Edincik'te ve Bizanslılardan alınan İzmit'te küçük çaplı da olsa bir tersanenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Hattâ daha sonraki tarihlerde İzmit'te gemiler yaptırılmış olup buraya *Kocaeli* tersanesi denilmekte idi.

Rumeli'ye yerleştikten sonra *Gelibolu'da* öncekilerden büyük bir tersane daha vücuda getirilmiştir. Rumeli'yi elde tutmak ve icabında süratle oraya asker geçirmek ve bilhassa Venediklilerden

Boğazı ve Marmara sahillerini muhafaza etmek hususunda Gelibolu tersanesi mühim rol oynamıştır. Gelibolu tersanesi Yıldırım Bayezid zamanında Saruca Paşa'nın nezareti altında inşa olunmuştur. 1390 yılında başlayan inşaat uzun zaman sürmüş, liman, iç kale ve gemileri düşman saldırısından korumak için iki büyük havuz ve müdafaa kuleleri yapılmıştır. Ayrıca donanma levazımı için gerekli olan depolar, peksimet fırınları ve cebe-hâne meydana getirilmiştir. İstanbul'un fethine kadar Osmanlı kaptan-ı deryâsı Gelibolu'da otururdu. Gelibolu da kaptan paşa eyaletine dahil bir sancak merkezi yani *paşa sancağı* idi.

İstanbul'un fethinden sonra donanmanın güçlendirilmesi için Fâtih büyük gayret gösterdi. Haliç'te *Aynalı Kavak* semtinde birkaç gözlü bir tersane daha inşa ettirdi. Ancak XVI. yüzyılda bunun ihtiyacı karşılaması mümkün değildi. Yavuz Selim, Mısır seferinden dönüşünde Papa X. Leon'un Türkler aleyhinde büyük haçlı ittifakı hazırlamak üzere harekete geçtiğini haber alması üzerine öncekilerden daha büyük bir tersane inşası için faaliyete geçmiş ver bu iş için sadrazam Pîrî Mehmed Paşa'yı görevlendirmişti⁹⁴.

İşte Yavuz zamanında başlayan bu tersane inşası Kanunî devrinde de devam etmiş ve tersane 200 göze çıkarılmıştır. Yani İstanbul tersanesi bir anda 200 gemi inşaya başlanıp, kızağa konulabilecek duruma gelmiştir.

Daha sonraları Hind okyanusundaki Portekizlilerle mücadele etmek için Memluklar zamanında faaliyette bulunmuş olan *Süveyş* tersanesi genişletilerek hizmete sokulmuştur. Ayrıca *Sinop*, *İzmit*, *Birecik* ve *Ruşuk*'da inşa olunan tersaneler de Türk denizciliğine büyük katkılar sağlamıştır.

⁹⁴Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s.394, 396, 414 vd.

D. MÂLİYE TEŞKİLÂTI

1. Defterdâr ve Defterhâne

Önceki Türk ve İslâm devletlerindeki *müstevî*'liğe Osmanlı devrinde *defterdârlık* denilmiştir⁹⁵. Osmanlılar *müstevî* yerine İlhanlılarda kullanılan *defterdârî-i memâlik*'i kabul etmişlerdir.

Defterdâr unvanının hangi tarihte kabul edildiğine dair açık bir bilgi yoktur. Ancak bu kavramın Yıldırım Bayezid devrinde kullanıldığına bakılırsa Osmanlılarda onun zamanında *defterdârlık* mevcut demektir.

II. Murad zamanında Abdülcélil Bey b. El-Hâkim Mehmed Şirvaniyyü'd-defterî ismindeki bir defterdârdan bahsedildiğine bakılırsa Osmanlılarda defterdâr tabirinin XV. asrın ilk yarısı içinde mevcut olduğu anlaşılır. Ayrıca aynı tabir XV. asrın ilk yarısında yazılmış olan Yazıcızâde Ali'nin *Selçuknâme*'sinde de rastlanmaktadır⁹⁶. Bu durumda XIV. ve XVI. asır başlarında Osmanlılarda defterdârlık kurumunun varlığı kesinlik kazanmaktadır.

Fâtih kanunnâmesine göre defterdâr pâdişâhın malının vekili ve sadrîâzam da o malın nâzırıdır. Para ve defter hazinesinin açılması

⁹⁵Mütevfilik ve istifa dîvânı için bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ankara 1970, s.42, 95, 377.

⁹⁶Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s. 325 vd.

icab ettiğinde defterdârın huzuriyle açılır ve kapanırdı. Yine kanunnâmenin bir çok yerinde *başdefterdâr* ile diğer mal defterdârlarından bahsedilmektedir.

Adı geçen kanunnâmeğe göre *başdefterdâr*, divân-ı hümayunda vezir-i âzâmın sofrasında yemek yemek, hükümdarın malını muhafaza etmek, hazineyi ilgilendiren işler için maliyeden hüküm yazmak, hizmet eden kimselere *çavuşluk*, *sipahilik*, *kâtiplik*, hattâ sancak ve zeamet arz etmek, hükümdara arz etmeden iki akçeye kadar zam yapabilmek, sefere gidilirken hükümdara yanaşıp konuşabilmek gibi imtiyaz ve yetkileri vardı⁹⁷.

Bu kadar geniş yetki ve sorumlulukları olan defterdârın gelirleri de yüksekti. Yine Fâtih kanunnâmesinde defterdâra has verilecek olduğu takdirde 600 bin akçelik ve hazineden maaş verilecekse 150 binden 240 bin akçaya kadar verilmesi öngörülmüştür. Bunun dışında defterdârlar, maliye tarafından iltizâm veya emanet suretiyle ihale edilen haslardan her yük⁹⁸ başına imza hakkı olarak bin akçe yani % 1 ve hazineye para teslimi halinde binde yirmi yani % 2 akçe *kesr-i munzam* ismiyle âdat alırlardı. Pâdişâha gelen pişkeşlerden vezirlerle beraber defterdârlar da hisse aldıkları gibi haraç ve âdet-i ağnamdan da vezirlerle beraber defterdârların da hisseleri vardı. Bayram tebriklerinde pâdişâhlar, vezirlere yaptıkları gibi defterdârlara da ayağa kalkarlardı.

Defterdârlar kendilerini alakadar eden malî işlerdeki şikâyetleri *defterdar kapısı*'nda toplanan *divânda* dinler ve lüzum görürlerse *tuğralı ahkâm* verirlerdi. Her bir defterdâr kendi dairesinden çıkan evrakın arkasına imzasını koyardı. XVII. asrın ortalarından itibaren bütün maliye hükümlerinin arkalarına *kuyruklu imza* koymak hakkı baş defterdâra verildi.

XVI. yüzyılın sonlarında ve III. Mehmed zamanında Tuna sahillerindeki haslar için senevi yüz yirmi bin akçe maaşlı *şikk-ı sâlis* ismi verilen dördüncü bir defterdârlık daha ihdas edildiyse

⁹⁷Kanunnâme-i Âl-i Osman, s.15, 16, 22, 26.

⁹⁸ 1 yük, 100 bin akçe demektir.

kısa süre sonra kaldırıldı.

XVI. yüzyıl sonlarına doğru, daha önce merkezi Halep olmak üzere teşkil edilmiş olan *Arap ve Acem defterdârlığı* kaldırılarak her eyalette bir defterdârlık tesis edildi. Önce Diyarbakır, sonra Şam, Erzurum ve Trablusşam ayrı ayrı defterdârlık haline getirildi. 1584 yılında da Anadolu defterdârlığından Sivas ile Karaman eyaleti ayrılıp onlar da müstakil birer defterdârlık haline getirildi. Sonradan ihdas olunan bu defterdârlıklara, *kenar defterdârlıkları* veya *hazine defterdârlıkları* denildi.

XVII. yüzyıl başlarından itibaren *şikk-ı evvel defterdârı* ismi verilen *başdefterdâr*, bütün malî işlerde tek sorumlu olup diğer iki defterdâr onun maiyeti haline geldi.

Baş defterdârlığa XV. yüzyılın son yarısında *mal defterdârları*, *defter emini*, *şehremini* ile üç yüz akçe alan kadılar tayin olunurlardı. İstisnâî hallerde *reisü'l-küttâb* da defterdâr olabilirdi. Daha sonra defterdâr adedi artınca baş defterdârlığa Anadolu defterdârının geçmesi kanun oldu. Fâtih kanunnâmesine göre XV. yüzyılın son yarısında baş defterdârın rütbesi Rumeli beylerbeyi derecesinde addedilmişti. İcabında baş defterdârın vezir olabileceği de kanunda belirtilmişti⁹⁹.

Defterdârlar yalnız salı günleri vezirlerle beraber arza girerek malî işler hakkında izahat verirlerdi. Defterdârın pâdişâh huzurunda okuyacağı telhis hakkında daha evvelden veziriâzamla görüşüp muvafakatini alması lâzımdı.

Başdefterdâr için en önemli mesele senede üç defada dört taksit üzere Kapıkulu ocaklarına verilecek maaş için para bulmaktı. Bunun temini pâdişâh ve sadriâzam için de ehemmiyeti hâizdi.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Rumeli defterdârlarına veya

⁹⁹Nitekim Yavuz Selim'in son ve Kanunî'nin ilk sadrazamı Pîrî Mehmed Paşa, Çaldıran savaşı öncesinde toplanan harp meclisinde serd ettiği isabetli fikirleriyle Yavuz'un dikkatini çekmiş daha sonra vezir olmuştur. defterdârlıktan vezirlik makama yükselmiştir. Pîrî Mehmed Paşa için bkz. Yusuf Küçükdağ, Veziriazam Pîrî Mehmed Paşa, Konya 1994.

baş defterdâra *şikk-ı evvel*, Anadolu defterdârına *şikk-ı sâni* ve üçüncü defterdâra da *şikk-ı sâlis* ismi verildi.

XVIII. yüzyılın sonlarında ve III. Selim zamanında *nizâm-ı cedîd*'in ihdasını müteakip bu teşkilâta ayrılan vergileri tahsil ve sarf etmek üzere *şikk-ı râbi* ismiyle dördüncü bir defterdârlık daha teşkil edilmiş ise de *nizam-ı cedîd*'le beraber o da kaldırılmıştır.

a) Maliye Bürokrasisi

Osmanlı devletinde ilk maliye teşkilatı I. Murad zamanında Çandarlı Kara Halil ve Kara Rüstem'in gayretleri ile yapılmıştır. Daha sonraları hududun genişlemesi, ihtiyacın fazlalığı, sebebiyle gelir ve giderlerin miktar ve türü de artmıştır. Devletin kemale erdiği XVI. yüzyıldan itibaren müesseseler de en olgun ve fonksiyoner hale gelmiştir.

(1) Baş bakikulu

İcraat ve tahsilât işlerinde defterdârın maiyetinde icra memuru olarak beş kişi vardı. Bunlardan biri *baş bâkikulu* denilen devlet varidatının birinci tahsil memuruydu. Defterdârlıkta bunun bir dairesi olup emri altında *bâki kulu* ismiyle altmış kadar mübaşir vardır. Bunlar, hazinenin alacaklarını takip ederler, borcu olup vermeyenleri hapis ve tazyik ile tahsilât yaparlardı. bundan dolayı maliyeye borcu olanlar baş bâki kulu hapishânesinde habs edilirlerdi. *Bakayâ defterleri* denilen defterlere *bâki defterleri* ismi verilirdi.

(2) Cizye Baş Bâkikulu

Maliyenin ikinci icra memuru *cizye baş bâkikulu*'dur. Bu da cizye Dolayısıyla hazineye borcu olanları takip eder ve cizye gelirlerini iltizâma almış olan mültezimlerinden borcunu ödememiş olanları takip ederdi.

(3) Veznedârbaşı

Maliyenin üçüncü icra memuru hazineye ait paranın tahsilâtı ve ödemelere nezâret eden *veznedârbaşı*'dır. *Veznedârbaşı*'nın diğer önemli vazifesi de maiyetindeki dört veznedar ile meskûkâtı muayene etmek, altın ve gümüşleri tartmaktır.

(4) Sergi Nâzırı ve Sergi Halifesi

baş defterdârın icra memurlarından *sergi nâzırı* ve *sergi halifesi*'nin vazifesi hâzine işlemlerinin defterini tutmaktır.

b) Defterdâr Kapısı (Bâb-ı defteri)

Defterdârlığa ait bütün kayıtlar, defterler, senetler, gelir ve gider cetvelleri ve saire dîvânhanenin yanındaki maliye hazinesinde saklanırdı. Burada eyaletlerden gelen hesaplar sıra ile ayrı ayrı dolaplara yerleştirilirdi. Her dolabın üzerinde eyaletin ismi yazılı idi.

Defterdâr kapısı veya *bâb-ı defteri*'nin XVII. yüzyılda mevcudiyeti bilinmektedir. Ancak bunun hangi tarihte müstakil bir binaya yerleştiği belli değildir. Fakat XVIII. yüzyılda defterdâr kapısının, *paşa kapısı* yakınında bulunduğunu görülmektedir.

Defterdâr kapısı bir çok kalemleri ihtiva ediyordu. Her kalemde *hoca* tabir edilen kalem şefi ile *halife* ve *kâtiplerle*, *şakird* denilen kâtip namzedleri vardı. Buralara kalem âmirleri tarafından yapılan imtihanla eleman alınırdı.

Maliye kalemleri kâtip ve şakirdleri XVI. yüzyılda sınırlı sayıda iken sonraki tarihlerde gittikçe artmıştır. Uzunçarşılı, mâliye kalemindeki memurların miktarını toplam 222 olarak vermektedir¹⁰⁰. Doğrusu Osmanlı devleti gibi geniş bir coğrafyaya

¹⁰⁰Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilatı, s.333-334 vd.

yayılmış büyük devlet için bu rakam pek küçüktür. XVIII. yüzyılın son yarısında yani III. Selim zamanında defterhâne kapısında çalışan kâtiplerin sayısı 714'e çıkmıştır. Halbuki bu sırada bâb-ı âlî'de 155 kâtip bulunmaktadır¹⁰¹. Bu durumda defterhâne bürokrasisi hükûmete göre daha kalabalıktır. Yine de bugünkü devletimizin maliye ordusuyla karşılaştırıldığında bu rakam bile çok mütevazi kalmaktadır.

c) Hazine

Osmanlı maliyesi, *dış hazine* (hazine-i mîrî) ile *iç hazine* ve *enderun hazinesi* olarak esas itibariyle üç kısımdan meydana geliyordu.

(1) Dış Hazine

Dış hazine devletin esas hazinesidir. Devletin umumî gelirleri burada toplanır ve icab eden masraflar yine buradan yapılırdı. Diğer iki hazine ise pâdişâha ait hazinelerdi¹⁰².

Devlete ait gelirlerin toplandığı ve her türlü mâlî işlemlerin yürütüldüğü *dış hazine*'ye *hazîne-i âmire* de denirdi. Bu hazinenin sorumluluğu defterdâr ile veziriazamın üzerinde idi. Devlet gelirlerinin toplanması yani *iltizâm* işlerini de *hazîne-i âmire* yürütürdü¹⁰³. Hazinenin gelir kalemleri ana hatlarıyla şöyleydi¹⁰⁴:

¹⁰¹Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul 1996, s.65.

¹⁰² Kanunî zamanında iç hazine mevcut parayı almadığından dolayı veziriazam Rüstem Paşa'nın sadaretinde iç hazinenin bir şubesi olarak Yedikule'de yeni bir hazine teşkil edilmiştir, bkz. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s.363.

¹⁰³ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II, s.335.

¹⁰⁴Geniş bilgi için bkz. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, State Revenues and Expenditures, s.55 vd.

* Timar sistemine dahil eyaletlerdeki padişah hasları olarak tesbit edilmiş *mukata'alar*. Her sancak tahririnde sancağın durumuna göre vergi gelirlerinin çoğu padişah hasları olarak ayrılırdı¹⁰⁵. 1528 yılında bütün devlet gelirlerinin % 51'inin padişah haslarına, % 37'sinin diğer haslar, zeametler ve timarlara, % 12'sinin de vakıflara ayrıldığı görülmektedir¹⁰⁶.

* Geliri doğrudan merkez hazinesine alınan gelirler ki bunlar, *cizye*, *âdet-i ağnam* vergileri ile *tuzla*, *maden*, *iskele* ve *liman mukata'aları* ve gümrük gelirleridir.

* *Tekâlîf-i divâniye* denilen ve *divân-ı hümayûn* tarafından önceleri olağanüstü zamanlarda bilhassa seferlerin finansmanı için tarh edilen fakat XVII. yüzyıldan sonra devamlı alınan vergiler.

* Sâlyâneli ve sâlyânesiz eyaletlerin merkeze göndermek zorunda oldukları *irsaliyeler*.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı maliye teşkilatında önceki döneme göre büyük bir değişiklik olmadı. Ancak mâlî kaynaklarda değişmeler ve azalmalar meydana geldi.

Osmanlı bütçeleri, her yıl daha fazla açık vermeye başladı. Sık sık padişah değişimi ile sayıları çok artmış olan kapıkulu mensuplarına *cülûs bahşişi* dağıtmak mecburiyeti hazineyi büyük sıkıntılara soktu. Savaşlar da kuruluş ve yükseliş döneminde olduğu gibi kârlı olmaktan çıkmıştı. 1580'lerden sonra paranın değeri sık sık düşürüldü. Halbuki vergilerde değişiklik olmadı. Bu da, merkez hazinesinin gelirini azalttı. Devlet bu defa, *avârız* ve *tekâlîf-i divâniye*

¹⁰⁵ Mesela Harput Sancağı'nda bu durum 1518'de % 30, 1523'te 38.4, 1566'da ise 61.8'di (Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989, s.194); Ruha (Urfa) Sancağı'nda ise 1518'de % 18, 1525'te 46, 1530'da 32 ve 1566'da %51,5'tur, (Ahmed Nezihi Turan, XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı, Ankara 1993 (Basılmamış doktora tezi), s.171 vd.).

¹⁰⁶Barkan, "H.933-934/M.1527-1528 Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", İÜİFM, XV/1-4 (1953-54), s.277.

denilen ve savaş, kıtlık, tabii âfetler gibi olağanüstü durumlarda alınan vergileri arttırma ve her yıl muntazam olarak alma yoluna gitti.

XVII. yüzyıl sonlarında devlete ait toprakların vergi toplama hakkı *mültezim*ler'e satıldı. Yani bu hak mülkiyet olarak verildi. Buna *mâlikâne-dîvânî sistemi* adı verilir¹⁰⁷. Bu sisteme gerek görülmesinin sebebi, hazineye daha fazla nakit girişini sağlamaktır. Ancak bu da devletin mâlî sıkıntısını hafifletmeye yetmedi. Aksine, merkezî otorite karşısında toprağa dayanan *âyân ve eşrâf* zümresinin güçlenmesine yol açtı.

Devlet adamları mâlî vaziyetteki kötü gidişi durdurmak için çeşitli çarelere baş vurdular. IV. Murad ve Köprülüler döneminde bu konuda bir hayli başarılar sağlandı. Fakat üretim teknolojisinde bir gelişmenin olmayışı ve sanayi ve ticaretin eski canlılığını kaybetmesi, başarıların sürekli olmasını önledi.

Daha da önemlisi uzun süren ve son derece yıpratıcı olan savaşlar yüzünden tedbirlerin devam ettirilmesi mümkün olamadı.

(2) İç Hazine

İç hazine padişahın özel hazinesi idi. *Enderûn hazinesi* de iç hazinenin bir bölümü idi. Tarihi olaylara bakılırsa *iç hazine*, dış hazine için bir yardımcı hazine ve kredi kurumu vazifesi görmüştür. *Dış hazine*'de para kalmadığı zaman, *iç hazine*'den borç verilirdi. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda *dış hazine* hep para sıkıntısı çektiğinden, alınan borçlar geri ödenememiştir.

İç hazine nakit paranın yanında, çeşitli değerli eşyalar, mücevherat, sikke çubukları vs. bulunuyordu. Hatta XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılda girişilen savaşların finansmanını karşılamak için iç hazineye birçok altın ve gümüş eşya eritilip para

¹⁰⁷Mâlikâne sistemi için bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, Ankara 1975, s.231-296.

basılmıştır.

İç hazinenin gelir kaynakları, bazı haslar, cizye ve âdet-i ağnam ve diğer bazı mukata'a gelirleri, vakıf gelirleri, Mısır eyaletinden gelen vergiler, darphane gelirleri ve çeşitli hediyelerle müsadelerden elde edilen paralardan oluşuyordu¹⁰⁸.

d) Bütçe

Her nedense Osmanlılarda ilk bütçenin XVII. yüzyıl ortalarında *Tarhuncu Ahmed Paşa lâyihası* denilen ve o tarihteki gelirleri ve masrafları gösteren bir lâyiha ile başlamış olduğu zann olunmuş; hatta bu husus orta öğretim ders kitaplarına da girmiştir. Gerçekte ise devletin ilk devirlerinden itibaren bir bütçenin mevcut olduğu arşivlerin tetkik edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Ömer Lütfi Barkan, XVI. yüzyılın ilk yarısına ait bilinen en eski bütçeyi yayınlamıştır. Bu bütçeye göre Osmanlı devletinin bir yıl içerisindeki gelirleri toplamı 537 milyon küsur akçadır. Ancak bu rakam sadece timar sisteminin hüküm sürdüğü bölgelerden elde edilen vergi gelirleri ile merkeze alınan diğer mukata'a gelirlerini ihtiva etmektedir. Mısır eyaleti başta olmak üzere sâlyâneli denilen eyaletlerin gelirleri bu bütçede yer almamaktadır¹⁰⁹.

Fâtih kanunnâmesinde yılda bir kere defterdârın îrad ve masrafı huzurunda okuması emr edilmiştir¹¹⁰. Bu kayıttan, devletin bir bütçesi olduğu açıkça anlaşılır. Bugün Osmanlı bütçelerinden 30 kadar elimizdedir. Bunlardan 4 tanesi yayınlanmıştır. Ancak Osmanlı bütçelerini bugünkü anlamda bütçelerle mukayese etmek yanlış olur. Modern bütçe anlayışında devletin bir yıl içerisindeki

¹⁰⁸Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 1986, s.258.

¹⁰⁹Barkan, "H.933-934/M.1527-1528 Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İÜİFM*, XV/1-4 (1953-54), s.251-329.

¹¹⁰"Yılda bir kere rikâb-ı hümayûnuma defterdârlarım îrâd ve masrafım okuyalar, hil'at fahire giysünler", *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 22

gelirleri ve harcamaları tasarlanır, yani ileriye matuf bir plan söz konusudur. Osmanlı bütçeleri ise, geçmiş bir yıl içerisinde devletin gelirleri ve yaptığı harcamalar bir cetvel halinde gösterilir. Bu yönüyle sene sonu kesin hesap kanunu özelliği taşır¹¹¹. Bu durum idarecilerin geniş bir inisiyatif içerisinde diledikleri harcamayı yaptıklarını gösterir. Fakat bazı Osmanlı bütçelerinin çağdaş anlamdaki bütçeler gibi malî yılbaşında düzenlendiği de anlaşılmaktadır¹¹². Ayrıca Osmanlı bütçeleri devletin bütün gelirlerini ve giderlerini yansıtmaktan uzaktı. Sadece merkez hazineye giren paralar ile buradan yapılan masraflar gösterilmiştir. Bunun yanında birçok eyaletin harcamaları ile timar sisteminin tatbik edilmediği alandaki gelir ve harcamalardan bahis yoktur. XIX. yüzyıla kadar devam eden bu hususu, Osmanlı devletinin feodal bir sistem içerisinde yaşadığının bir delili sayanlar da vardır¹¹³.

Ayrıca Ayni Ali Risalesi'nde "Beyan-ı îrad ve masraf der Memâlik-i Osmaniyye" başlıklı kısımda 972 ilâ 973 deki bir senelik gelirleri ve masraf ile 1000, 1001 ve 1006 hicrî senelerine ait gelirler ve masraf neticeleriyle bütçe açığı gösterilmiştir. Daha sonraki tarihlerde yani 1063 h. (1653) senesinde de bu tertip üzere Tarhuncu Ahmed Paşa tarafından da devletin îrad ve masrafı gösterilmiştir¹¹⁴. Yani Tarhuncu Ahmed Paşa'nın ilk bütçeyi yapmış olması söz konusu değildir.

e) Defterhâne (Defter-i Hakanî Eminliği)

Baş defterdâr'a bağlı, mâliye kayıtlarının tutulduğu

¹¹¹Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, IV/7-8, (1967), s.1-2.

¹¹²Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s.264.

¹¹³Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, s.163-64.

¹¹⁴Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 323.

*Defterhâne*¹¹⁵ denilen ve her dîvân toplantısında veziriazamın koynunda taşıdığı padişah mührüyle mühürlenene ve bir sonraki toplantı gününde açılan bir defter hazinesi bulunuyordu. *Defterhâne-i hakanî* de denilen bu bölümde timar, zeamet, haslar, vakıflar ve mülklerle ilgili kayıtlarla, devletin her türlü mâlî kayıtlarına ait defter ve belgeler muhafaza ediliyordu. *Tahrir defterleri*, *ruzmançe defterleri*, *timar ve zeamet tevcih defterleri*, *tahvil defterleri* ve mâlî işlerle ilgili *ahkâm defterleri* vs. hep burada toplanmıştı.

Bu büronun başında ise *defter emîni* adı verilen bir görevli vardı. *Defterhâne kâtip*, *şakird* ve memurlarının tayinleri *defter emîni*'nin arziyle olurdu¹¹⁶. Tanzimat'tan sonra buna *defter-i hakanî nazırı* denmiştir. Bugünkü karşılığı ise *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü*'dür.

f) XIX. Yüzyılda Maliye Teşkilâtı

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan *asâkir-i mansure-i muhammediye* ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması için *asâkir-i mansure hazinesi* kuruldu ve devletin önemli gelir kaynakları buraya aktarıldı.

1838 yılında ise *mâliye nezareti* kurularak devletin mâliyeyle ait işleri buradan yürütölmeye başlandı. *Hazine* ve *asâkir-i mansure hazinesi*'nin yönetimi *mâliye nezareti*'ne verildi.

Mâliye nezareti, esas itibariyle *hazine kalemleri* ve *muhassebe kalemleri* olmak üzere iki kısımdan meydana geliyordu. *Hazine*'ye ait gelirler önceleri vilayet ve sancaklara gönderilen *muhasıllar* vasıtasıyla toplanıyordu. Bir müddet sonra ise, her vilayette bir *defterdâr* ve her sancağa bir *mal müdürü* atandı. Devlet gelirleri bunlar eliyle toplanmaya başlandı. Evvelce valilerin elinde olan

¹¹⁵Defterhâne, Defter Emîni ve Defter-i Hakanî hakkında bilgi edinmek için müracaat eseri olarak bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, s.418-19.

¹¹⁶Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s. 96.

yetkiler *defterdârlar*'a devr edildi.

Kırım savaşıdan sonra da devletin bütün harcamalarının kontrolünü yapan bugünkü *sayıştay*'ın gördüğü işi gören *dîvân-ı muhâsebât* kuruldu.

Osmanlı devleti ilk defa 1854 yılında dışarıdan borç almıştı. Fakat zamanla bu borçlar ödenemez hale geldi. Bu sebeple 1881 yılında *düyyûn-ı umumiye* (*Genel Borçlar İdaresi*) kuruldu. Bunun idarecileri yabancılar idi. Ülkenin bir kısım *gümrük*, *tuz*, *tütün*, *maden ve tekel gelirleri* bu milletler arası kuruluşun idaresine verildi.

E. OSMANLI İLMİYE VE ADLİYE TEŞKİLÂTI

1. Osmanlı Hukuku Ve Tarihî Gelişimi

Osmanlı devletinde hukuk üç ana temele dayanıyordu: İslam hukuku (*şerî'at*), *örfî* hukuk ve feth edilen bölgelerde daha önce konulmuş olan kanun ve nizamlar.

Osmanlı idaresi, İslam dininin, toplum düzeni ve ferdler arasındaki ilişkiler konusunda koyduğu emir ve yasaklardan oluşan *şerî hukuku*, temel hukuk sistemi olarak kabul etmişti. *Şerî hukuk*'un kaynakları ise *Kur'ân*, *hadisler*, *toplumun benimsediği görüşler* (icma) ve *İslam hukukçularının uygulamaları* (kıyas) idi.

Örfî hukuk ise, Türk toplumu arasında Orta Asya'dan beri yaşayıp gelen âdet ve geleneklere dayanıyordu. Özellikle kamu hukuku alanında *örfî* hukukun ön plana çıktığı görülmektedir.

Osmanlılar, feth ettikleri yerlerde, daha önceki hükümdarlar tarafından konulmuş kanun ve nizamları da hemen kaldırmak yoluna gitmeyerek, *şerî* ve *örfî* hukuka ters düşenleri iptal etmişler, geri kalanlarını yürürlükte bırakmışlardır.

Böylece Osmanlı devletinde *şer'-i şerîf* ve *kanun-ı münîf* denilen iki hukuk kodu ortaya çıkmıştı. Kanun-ı münîf içerisinde *şerî* hukukta yer almayan bütün uygulamalar, âdet ve gelenekler giriyordu.

Hukukun düzenlenmesi yetkisi nazarı olarak padişaha aitti. *Şerî'at* da idarî, askerî ve mâlî konularda padişaha kanun koyma yetkisini tanıyordu. Padişah, İslam hukukunun temel prensiplerine ters düşmemek kaydıyla istediği kanunu çıkarabilirdi. Uygulamada ise *şeyhülislam* başta olmak üzere, *kadıaskerler* ve hukukî konuları

iyi bilen *ulemâ*, padişaha kanun koyma konusunda yardımcı olurlardı.

Öte yandan aslında *kalemiye* denilen Osmanlı bürokrasisinin reisi ve divân üyesi olan *nişancı*'nin da *örfi-sultanî* hukukun tanzim ve tatbikinde geniş salahiyet sahibi olması hasebiyle hukuk konusunda önemli yeri vardı. XVI. yüzyılın ünlü tarihçisi Gelibolulu Mustafa Âli nişancı için *müfti-i kanun* demektedir¹¹⁷. Yani şeyhülislam nasıl şeriat hukukunun müftisi ise, nişancı da örfî hukukun müftisidir.

Çeşitli konularda meydana getirilen kanun ve nizamlara *kanunnâme* adı verilirdi¹¹⁸. Bunlardan ilk önemli *kanunnâme*'yi Fâtih Sultan Mehmed yapmıştır ki, Fâtih *kanunnâmesi* olarak bilinir. Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın da kendi adlarıyla anılan kanunnâmeleri vardır.

Bunların dışında, her eyalet ve sancağın kendi ekonomik ve sosyal özellikleri dikkate alınarak düzenlenmiş kanunnâmeleri vardı. *Sancağ kanunnâmeleri*, Osmanlı hukuku içerisinde mühim yer tutar. Bu kanunnâmelerde toprak tasarrufu, vergi sistemi ve timar düzeni teferruatıyla ele alınmıştır.

Hukukun temel kaynaklarından biri şerî'at olmakla beraber Osmanlı devletini klâsik anlamda bir şerî'at devleti olarak vasıflandırmak yanlış olur. Şayet öyle olsaydı Osmanlı devletinin şerî'atten başka bir kanunu olmaması gerekirdi. Halbuki uygulamada örfî hukukun daha ağır bastığı görülmektedir. Bulunduğu coğrafyada tamamen hususî şartlar altında gelişen Osmanlı devleti, şerî'atla birlikte onun dışında bir hukuk nizamı geliştirmiştir. Bu hal, hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak şerî'atın şümulüne girmeyen sahalarda konun koymak yetkisini haiz

¹¹⁷Bkz. 46 nolu dipnot.

¹¹⁸Kanunnâme için bkz. Barkan, "Kanunnâme", İA, c. VI, s.185-196.

olmasıyla daha Osmanlılardan önceki Türk-İslam devletleri zamanında gerçekleşmiştir¹¹⁹.

Kısacası Osmanlı devleti şerî hukuku esas olarak almakla birlikte uygulama bakımından şerî hukuktan daha geniş bir alana şâmil olan bir örfî hukuku da geliştirmiştir. Bazı İslam hukukçuları örfü kabul etmemekle beraber diğer kısmı Kur'an ve sünnete ters düşmemek şartıyla örf'e izin vermişler ve hükümdarın idarî, askerî ve malî alanda bazı düzenlemeler yapmasını şerî'at sınırları içerisinde saymışlardır¹²⁰.

Meselenin özü şudur: Orta Asya'daki Türk hükümdarları kanun koyma hak ve yetkisine sahiptiler. Müslüman olduktan sonra da bu haklarından vazgeçmediler. İslam hukukçuları arasında da hükümdarın kanun koyup koyamayacağı hususunda kesin ve ortak bir görüş olmadığından meseleyi kendi lehlerinde mütalaa ederek kanunlar ve nizamlar koymaya devam ettiler. Fakat Osmanlı padişahları İslam'ın temel hükümleri ile ters düşmemeye de özen gösterdiler. Hatta XVI. yüzyılın ünlü hukukçusu Ebu's-suud Efendi örfî olan bazı hususları şerî bir temele oturtmak konusunda çalışmalar yaptı. Çift resmî, başta olmak üzere birçok örfî vergi şerî vergilere dahil edildi¹²¹.

Öte yandan örfî hukukun alanı ne kadar geniş olursa olsun Osmanlı devletini lâik olarak nitelendirmek de mümkün değildir. Çünkü Osmanlı idaresi toplumu mensup oldukları dine göre ele almış, vergi, yargı, eğitim ve sair konularda her cemaate farklı bir hukuk tatbik edilmiştir. Toplum mensup olduğu dinî cemaate göre teşkilatlandırılmıştır. Bu durum adlî ve idarî teşkilatlanmada dine

¹¹⁹İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfî Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XIII/2, Ankara 1958, s.103 vd.

¹²⁰İnalcık, "aynı makale", s.104; krş., Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, I, İstanbul 1990, s.46 vd.

¹²¹Bu konuda bkz. Barkan, "Kanunnâme", İA, c. VI, s.191.

dayalı *adem-i merkeziyetçilik* ve çeşitliliğin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mesela tahrir defterlerinde Hristiyanlar ve Müslümanlar ayrı ayrı sayılmışlar ve farklı vergilere tabi kılınmışlardır. Aynı dili konuşan Ermeniler, mensup oldukları kiliseye göre Ermeni, Katolik Ermeni, Protestan Ermeni olarak tasnif edilmiştir. Bulgarlar ve Rumlar ise Ortodoks olduklarından aynı millet telakki edilmiştir. Devlet de resmî işlemlerde dinî cemaatlerin liderlerini muhatap almıştır¹²².

Osmanlı hukuku klâsik yapısını XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da sürdürdü. Sistemde büyük bir değişiklik olmadı.

XIX. yüzyılda Osmanlı hukukunun kaynakları arasına Batı hukuku da girdi. *Tanzimat* ve *ıslahat fermanları*'nda Batı hukukunun tesiri açıkça görülür. Ayrıca yeni kanunlar hazırlanmasında *şer'i'at*'a ve *örfe* dayanan eski hukukun yanında Batı hukukuna ait unsurlardan da faydalanılmıştır. Özellikle *kanun-ı esasi*'de bu durum kendini açıkça ortaya koymaktadır.

Tanzimat dönemi devlet adamları, ortak bir kanunlar külliyatı meydana getirmeye çalıştılar. Bunlar arasında 1840 ve 1851 *ceza kanunları*, 1858 tarihli *arazi kanunu* ile 1863 tarihli *deniz ticaret kanunu* sayılabilir.

Bu dönemin en önemli hukuk eseri ise *Mecelle*'dir. Ünlü tarihçi ve hukukçu ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa tarafından hazırlanan bu kanunlar külliyatı, dünya çapında bir hukuk belgesi kabul edilmektedir.

Öte yandan XIX. yüzyılda, klâsik dönemdeki *kadıaskerlik* kurumu kaldırılarak yerine, önce *nezâret-i deâvi*, daha sonra *adliye nezareti* kuruldu (1870). 1878 yılında ise hâkim ve savcı yetiştirmek üzere *mekteb-i hukuk* (Hukuk Fakültesi) açıldı.

¹²²Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, s.137 vd.

2. Adliye ve İlmiye Teşkilatı

Osmanlı devletinin idarî yapısı içerisinde kökenleri itibariyle farklı iki sınıf vardır: *İlmiye* (ulemâ) ve *seyfiye* (ümerâ).

Bunlardan *ulemâ*, medreselerden yetişmiş, *kadılık*, *müftülük*, *müderreslik*, *kadıaskerlik*, *defterdârlık*, *şeyhülislamlık* gibi mevkilere gelmiş olan kişilere denir.

Ümerâ ise, kul sistemi içerisinde yetişmiş, *enderûn*'da veya sair saray okullarında eğitim görmüş kapıkulu ve timar ordusu mensupları ile *subaylık* (ağa), *subaşılık*, *sancakbeyilik*, *beylerbeyilik*, *vezirlik* gibi rütbelerde bulunanlara denirdi.

İlmiye sınıfının belli başlı üç görevi vardı: Eğitim-öğretimin sürdürülmesi, dinî, sosyal, idarî ve askerî konularda dinin görüşünün açıklanması ve idarî ve yargıya ait hizmetlerin görülmesi.

a) Şeyhülislamlık Kurumu

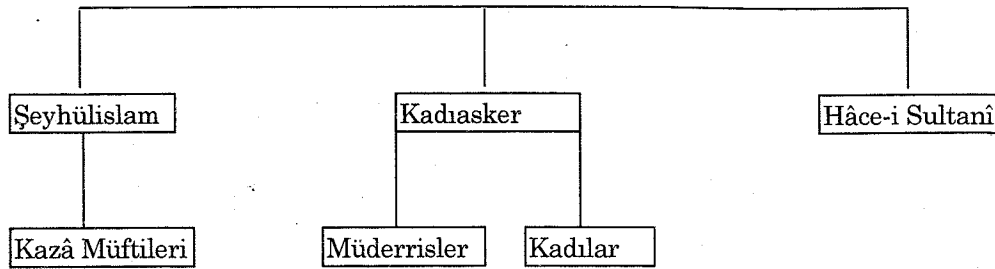
İlk şeyhülislam, II. Murad zamanında ulemâ arasında ön plana çıkan ve kendisine hiyerarşide öncelik tanınan Molla Fenarî'dir. Fâtih kanunnâmesinde hem müfti hem de şeyhülislam tabiri geçmekte ve padişah hocası ile birlikte ulemanın reisi olarak tavsif edilmektedir. Şeyhülislamın protokoldeki yeri veziriazamın bile önündedir¹²³. Kanunî zamanında ise şeyhülislam ilmiye teşkilatının reisi haline gelmiştir. Şeyhülislam esas itibariyle *başkent müftisidir*. İstanbul'da oturur ve diğer kazâlardaki müftileri de o tayin ederdi. Şeyhülislamın görevi, Müslümanların şer'i konularda veya dinle ilgili diğer mevzularda karşılaştıkları meselelere çözüm bulmak, sorulan suallerle ilgili dinin görüşünü açıklamaktır. Ancak teoride böyle olmakla beraber, şeyhülislamlar örf, âdet ve geleneklerle ilgili hususlarda da fikir beyan ettikleri gibi, kiliselerdeki seçim

¹²³"şeyhülislam ulemânın reisidir ve mu'allim-i sultanî dahi serdâr-ı ulemâdır veziriazam onları riâyeten üstüne almak münâsibdir", *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s.10.

ihtilaflarını halletmek konusunda bile fetvalar vermişlerdir¹²⁴.

Şeyhülislam görüşünü yazılı olarak açıklardı ki, buna *fetvâ* denilirdi. Her bir kazâda bulunan ve tayin ve terfileri şeyhülislamlıkça yürütülen *müftiler* de aynı işi oralarda yaparlardı.

İlmiye Sınıfı



Öte yandan mühim devlet işlerinde de şeyhülislamın fikir ve düşüncelerinden istifade edilirdi. Harp ilan edilmesi, barış yapılması, ıslahat uygulanması, idarî, malî, askerî ve sosyal alandaki düzenlemeler hakkında görüşü alınırdı.

Şeyhülislam, şeri'at hukukunun uygulanmasında karşılaşılan problemleri çözmekle vazifeli ve bu konuda en büyük otoritedir. Padişah da vereceği önemli kararların şeri'ata uygun olup olmadığını öğrenmek için şeyhülislamdan görüş (fetvâ) isterdi. Şeyhülislam kendisine sorulan hukuk ve dinle ilgili konularda *Hanefî* mezhebine göre dinin görüşünü bildirirdi¹²⁵. Şeyhülislam İslam hukukunu en iyi bilen tecrübeli ulemâ arasından seçilirdi. Onun bir sıfatı da *reisü'l-ulemâ* idi.

¹²⁴Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", TAD, c.III/4-5, s.142.

¹²⁵Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.173.

Padişahlar çok defa şeyhülislamın fetvasına uymak konusunda itina etmişlerdir. Ancak uymak istemeyenler veya kendi görüşüne uygun olarak *fetvâ* talep edenler de olmuştur.

Şeyhülislamlık makamına bağlı *kethüdâ* (kahya), devlet nezdinde şeyhülislamı temsil eden *telhisçi* ve halk tarafından fetvâ talep olunduğunda bunları hazırlayan *fetvâ emîni* gibi bürokratik bir kadrosu vardı¹²⁶.

Ayrıca şeyhülislam kanun çıkarma ve hukukî düzenlemeler konusunda padişahın en büyük yardımcısı idiler. XVI. yüzyılın ünlü şeyhülisamlarından Zembilli Ali Cemalî Efendi, Kemal Paşa-zâde ve Ebu's-suud Efendi devrin önde gelen hukukçuları arasında idiler ve birçok kanunnâmenin tanziminde mühim rol oynamışlardır.

XIX. yüzyılda şeyhülislam hükûmet (heyet-i vükelâ) üyesi oldu. Ancak bir süre sonra bu duruma son verildi. *Şura-yı devlet*'in kurulması (1839) ve *Tanzimat*'la birlikte başlayan lâikleşme cereyanıyla birlikte de şeyhülislamın nüfuz ve otoritesi azaldı. Yargı konusunda *adliye nezaretinin* kurulması (1879) şeyhülislamın yetki alanı daralttığı gibi, eğitim alanında, medreselerin idarenin *maarif nezâreti*'ne verilmesi ile de dünyevî yetkilerinin çoğunu kaybetmiş oldu.

Cumhuriyetin ilanından sonra 3 Mart 1924'te hilâfet kaldırıldığı tarihte çıkarılan bir kanunla şeyhülislamlık makamı da *diyanet işleri reisliği* haline getirildi.

b) Kadıaskerler

Osmanlı hukuk ve adlî teşkilatının esas unsuru kadıaskerlik ve kadılık kurumudur. XIV. yüzyılda veziriazam Çandarlı Kara Halil Paşa, ordudaki davaların görülmesi için bir ordu kadılığı kurmuştu. Onun için buna kadıaskerlik denilir. Önceleri bir kadıasker varken

¹²⁶J.H. Kramers, "Şeyhülislam", İA, c. XI, s.488.

Fâtih devrinde Rumeli ve Anadolu kadiaskerliği olarak ikiye çıkarılmıştır. Rumeli tarafındaki ilmiye sınıfına ait bütün işler Rumeli kadiaskerliğince, Anadolu tarafındakiler de Anadolu Kadiaskerliğince yürütülürdü. Rütbece Rumeli kadiaskeri yüksekti.

Yāvuz Selim zamanında Doğu ve Güney-doğu Anadolu'nun fethi üzerine *Arap ve Acem kadiaskerliği* adı altında üçüncü bir kadiaskerlik makamı ihdas edilmiş ve bu makama ünlü tarihçi ve âlim İdris-i Bitlisî tayin edilmiştir (1518). Ancak kısa süre sonra bu makam kaldırılarak görev alanı Anadolu kadiaskerliğine ilhak olunmuştur¹²⁷.

Kadiaskerler *dîvân* (hükûmet) üyesi idiler. *Dîvân*'da görüşülen hukukî konularda söz sahibi idiler ve onların reyî kesindi. Kazâ mahkemelerinde halledilemeyen davalar *dîvân*'da kadiaskerler tarafından karara bağlanırdı. Yani bir nevi temyiz mahkemesi görevini de kadiaskerler yerine getirirdi. Bu kararlar kesindi.

Ayrıca imparatorluktaki bütün kadıların ve müderrislerin tayin, terfî ve azilleri konusunda da kadiaskerler yetkili idi. Kadiaskerlerin emrinde bu işlerde kendilerine yardımcı olan *tezkireci*, *ruzmançeci*, *matlabcı*, *tatbikçi*, *mektupçu* ve *kethüda* denilen görevlilerden oluşan geniş bir büro vardı. Kadiaskerler bir yıl görevde kalırlardı. Kadiaskerlikten sonra gelinebilecek tek makam ise şeyhülislamlıktı.

c) Medreseler ve Müderrisler

Medrese, ism-i mekân bir kelime olup, ders verilen yer anlamına gelir. *Müderris* de medresede ders veren demektir.

İlk Osmanlı medresesi Orhan Gâzi tarafından İznik'te bir cami imaretiyle beraber yapılmıştır (1331). Bu medreseye o döneme hayli yüksek bir meblağ olan günde 30 akça yevmiye ile devrin büyük âlim ve mütefekkirlerinden *Davud-ı Kayserî* müderris tayin

¹²⁷ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, s.152.

edilmiştir. Orhan Gâzi, İznik'ten sonra Bursa'da da bir cami, imaret ve bir han yaptırdığı gibi, Bursa hisarındaki kiliseyi de medreseye çevirtmiş ve buraya Manastır medresesi denilmiştir¹²⁸.

Sonraki Osmanlı padişahları da Bursa ve Edirne'de çeşitli medreseler yaptırmışlardır. Nitekim XIV. yüzyılın sonlarına doğru Bursa medreseleri İznik medresesini gölgede bırakmışlardır. Çelebi Mehmed'in Bursa'da yaptırdığı *sultaniye* medresesine atanan müderrisin yevmiyesi 50 akçe idi. Zamanla Edirne'deki medreseler gelişerek Bursa medreselerinin önüne geçmiştir. II. Murad'ın Edirne'de inşa ettirdiği medresenin müderrisi 100 akça yevmiyeli idi. Edirne medreseleri Fâtih'in İstanbul'da yaptırdığı *sahn-ı seman* medreselerinin açılışına kadar birinciliğini korudu¹²⁹.

Müderrislerin yevmiyelerinden bahs olunması boşuna değildir. Çünkü medreseler de müderrislerin yevmiyelerine göre 20'li 40'lı, 60'lı medreseler şeklinde derecelenmiştir. Yani müderrisinin maaşı yüksek olan medresenin derecesi de yüksek demektir. En yüksek dereceli medrese ise Fâtih'in yaptırdığı *sahn-ı semân* medreseleri idi. Daha sonra Kanunî, aynı dereceli *Süleymaniye* medreselerini yaptırmıştı.

İlk Osmanlı medreselerinde okutulan dersler arasında *gramer*, *mantık*, *ferâiz*, *kelâm*, *belâgat*, *fıkıh*, *hadîs* ve *tefsir* vs. vardır. *Sahn-ı seman* medreseleri de *tefsir*, *hadîs*, *fıkıh*, *kelâm* ve *edebiyat* ağırlıklı olmakla beraber önceki devirlere göre ihtisaslaşma biraz daha artmıştır. Ayrıca *sahn-ı seman*'a girmeden önce ilk ve orta tahsilde talebe *hendese*, *kozmoğrafya* (heyet) ve *hesap* derslerini görüyordu. *Süleymaniye* medreseleri açılınca önceki derslere ilaveten *tıp*, *tabiiyat* ve *riyaziye* (matematik) dersleri de verilmeye başlanmıştır¹³⁰. Bundan önce tıp ilmi, *dârüşşifa* denilen hastanelerde tahsil

¹²⁸ Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s.15.

¹²⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, s.522-23.

¹³⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975, s.586-87.

ediliyordu. İlk Osmanlı dârüşşifası da Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da yaptırılmıştı¹³¹.

En yüksek dereceli medreseden mezun olan talebeler, önce bir müderrisin yanında yardımcı olarak (mu'id=asistan) görev yaparlardı. Müderrisin dersini tekrar ederler ve talebelerin disiplini ile meşgul olurlardı. Daha sonra *icazetnâme* alarak medreseyi bitiren müderris adayları, adını *ruznâme*'ye kaydettirirler ve *nevbet* denilen sıraya girerlerdi. Bir yerin müderrisliği boşaldığı zaman kayıt sırasına göre atama yapılırdı. İlk önce en düşük dereceli medreselere tayin edilirdi. Aynı kadılarda olduğu gibi, belli bir süre görev yaptıktan sonra, azl edilirler ve tekrar görev almak için sıraya girerlerdi. Buna *mülâzemet* (bekleme) dönemi denirdi. Zamanla çalışmalarında başarılı olan müderrisler, yüksek dereceli medreselere tayin olunurlardı¹³².

İlmiye sınıfı mensupları arasında yan geçiş söz konusu idi. Yani kadılıktan müderrisliğe, ya da müderrislikten kadılığa veya müftülüğe geçebilirlerdi.

d) Nakibü'l-eşrâf

Bazı kazâlarda Hz. Peygamberin soyundan gelen *seyyid* (Hz. Hüseyin'den gelenler) ve *şerifler*in (Hz. Hasan'dan gelenler) işleriyle uğraşmak, onların özlük haklarını korumak ve şecerelerini kontrol ve takip etmekle vazifeli ilmiye teşkilatı içerisinde bir de *nakibü'l-eşraf*lık makamı vardı. *Seyyidlik* ve *şeriflik* önceki Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da çok önemli idi. Hz. Peygamberin soyundan gelmeleri sebebiyle halk arasında bunlara büyük sevgi ve itibar gösterilirdi. Başlarına yeşil sarık bağlama imtiyazları vardı. Ayrıca örfi vergilerden muâf idiler. Fakat asılsız olarak seyyidlik iddia eden veya şeceresi sahte çıkan seyyidler

¹³¹Baltacı, aynı eser, s.21.

¹³²Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s.45 vd.

iddialarına devam ederlerse idam edilirlerdi.

İlk *nakibü'l-eşrâf* Yıldırım Bayezid zamanında tayin olunmuştur. Fâtih zamanında bir ara kaldırılmış ise de oğlu II. Bayezid devrinde tekrar ihdas olunmuş ve ondan sonra son devirlere kadar devam etmiştir¹³³. *Sâdât*'dan (seyyidler) olan kişilerin getirildiği bu makama atam işlemlerini bizzat sadrazam yapardı¹³⁴.

e) Padişah Hocaları

Şehzadeler belirli bir yaşa gelince onlara ulemânın önde gelen şahsiyetlerinden bir hoca tayin olunurdu. Tahta geçtikleri takdirde de bu şahıslar padişah hocası (*hâce-i sultanî*) unvanını alırdı. Bilinen ilk padişah hocası Çelebi Mehmed'in hocası olan Sofu Bayezid'dir. En çok hocası olan padişah da Fâtih Sultan Mehmed'dir¹³⁵. Padişah hocalarının ilmiye sınıfı içerisinde büyük itibarları olduğu gibi, padişahlar üzerinde de nüfuz sahibi idiler. Fâtih kanunnâmesinde padişah hocaları şeyhülislamla aynı derecede tutulmuş ve protokolde, veziriazamın üstünde bir yer öngörülmüştür¹³⁶.

Padişah hocaları içerisinde III. Mehmed'in hocası meşhur *Tacü't-tevârih* yazarı Hoca Sadeddin Efendi, II. Osman'ın hocası Ömer Efendi, II. Mustafa'nın hocası Feyzullah Efendi gibi padişahların kendilerine gösterdikleri teveccühten dolayı devlet işlerine karışanlar da olmuştur. Bunlardan Hoca Sadeddin Efendi *Haçova* meydan savaşının kazanılmasından müspet rol oynamış ise

¹³³Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih deyimleri ...*, c. II, s.647.

¹³⁴Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, Ankara, 1984, s.166.

¹³⁵Fâtih'in hocaları arasında Halepli Siracüddin, İbn Temcid, Mevlana Ayas, Molla Gürani, Sinan Paşa, Bursalı Hoca-zâde Muslihiddin Mustafa, Hatib-zâde Muhyiddin Mehmed, Ispartalı Abdülkadir, Samsunlu Hasan, Bursalı Velîyüddin-zâde Ahmed Paşa ve Hayreddin Efendi gibi zâtlar sayılmaktadır. Bkz. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s.145.

¹³⁶Kanunnâme-i Âl-i Osman, s.10.

de diğer ikisi talebelerinin felakete uğramasına sebep olmuşlardır¹³⁷.

f) Kadılar

Padişah yargı yetkisini kadılar vasıtasıyla kullanırdı. Doğrudan padişah fermanıyla atanan *kadılar*'ın özlük işlerini, *kadıaskerler* yürütürdü. Fakat kadı, padişah yani devlet adına hüküm verirdi.

XVI. yüzyılda Osmanlı devleti iki binden fazla *kazâ*'ya ayrılmıştı. *Kadı*, kazânın en büyük ve en önemli âmiri idi. Yargı görevinin dışında, *mülkî*, *beledî*, *askerî*, *mâlî* ve *noterlik* konularında da geniş yetkilere sahipti.

Kadılar, en yüksek dereceli medreselerden mezun olurlardı. Mezuniyetten sonra kadıaskerliğe müracaat eden kadı adayları görev beklerlerdi. İlk önce boş bulunan en küçük bir kazâyâ atanırdı. Böyle birkaç küçük kazâda görev yaptıktan sonra zamanla terfi ederek sancak ve vilayet kadılıklarına getirilirdi. Görev yeri büyüdükçe gelirleri de artardı. Kadı ve kazâ teşkilatı hakkında ilerideki sayfalarda daha geniş bilgi verilecektir.

¹³⁷Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, s.146-47.

F. OSMANLI KLÂSİK DEVRİ VE ISLAHÂT HAREKETLERİ (1453-1700)

Fâtih'in İstanbul'u fethinden itibaren devletin bir dünya devleti haline gelmesinden XVII. yüzyılın sonlarına kadar olan döneme Osmanlı klâsik devri denir. Bu dönemde Osmanlı devleti kendine has bir kültür ve medeniyet meydana getirmiştir.

Osmanlı kültürü, Orta Asya'dan gelen örf ve âdetler ile İslamiyet'le kazanılan değerler ve Anadolu, Rumeli ve diğer fethedilen bölgelerdeki toplumlardan alınan unsurların bir sentezi idi. Bu üç ana kaynaktan beslenen Osmanlı devri Türk kültürü, idarî sistem ve toprak hukuku ile sosyal ve ekonomik alanda orijinal müesseseler meydana getirmiştir.

Osmanlı devleti, fetih ve adalet prensiplerine dayanıyordu. Buna göre; hükümdar adaletli olursa halk emniyet içerisinde serbestçe sosyal ve ekonomik faaliyette bulunabilirdi. Böylece üretimde artış kaydedilirdi. Üretim artışı vergi gelirinin artmasını ve dolayısıyla devletin zenginleşmesini sağlardı. Zenginleşen devlet daha güçlü ordular besler ve yeni ülkeler fethedebilirdi. Fethedilen yerlerde de adaletli olunursa... şeklinde devam ettirilen bu sisteme *dâire-i adalet* denilir. *Kutadgu Bilig*'den başlayarak hükümdarlara devlet idaresinin inceliklerini öğretmek amacıyla yazılmış bütün *siyasetnâme* türü eserlerde bu tema işlenmiştir. Bu, İslamiyetten sonra kurulmuş bütün Türk devletlerinin temel idarî prensibi olmuştur.

Bu prensibi en iyi şekilde uygulayan Osmanlı devleti, XVI. yüzyıldan itibaren büyük bir dünya devleti haline gelmiş ve dünya

siyasetine yön veren, belirleyici bir güç olarak konumunu XVII. yüzyılın sonlarına kadar sürdürmüştür. Bu yüzden klasik dönemdeki Osmanlı yazarları padişahı bahsederken *padişah-ı cihân*, İstanbul'dan söz ederken de *payitaht-ı cihân* demektedirler.

Ancak XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı devleti birçok problemlerle karşı karşıya geldi. Avrupa'daki değişme ve gelişmeler, deniz yollarının keşfi Osmanlı'yı da etkiledi. Yeni keşf edilen ve sömürge haline getirilen ülkelerden Avrupa'ya taşınan altın ve gümüş gibi kıymetli madenler bütün Akdeniz havzasında enflasyona yol açtığı gibi Osmanlı para sistemini de alt üst etti. Timar sistemi bozuldu ve Celali isyanları ile de sosyal ve ekonomik hayat felç oldu. Savaşların uzun sürmesi, ateşli silahlardaki gelişmeler ve maaşlı kapıkulu askerinin sayısının sürekli artması devlet için altından kalkılmaz bir malî yük getirdi.

Diğer taraftan devletin Orta Avrupa'dan Hind Okyanusu'na ve Ukrayna'dan Afrika ortalarına kadar olan geniş coğrafyada sınırlarını korumak için birçok kaleler kurması, buralarda çok sayıda garnizonlar bulundurmak zarureti malî yükü arttıran diğer bir önemli unsurdu.

Ayrıca Türk ve İslâm dünyasının Hristiyan dünyasına karşı müdâfaası da tek başına Osmanlı devletine düşüyordu.

Öte yandan devletin sınırlarının aşırı genişlemesi zamanla toplumda bir bıkkınlık meydana getirdi ve fetihlerin lüzumsuzluğuna inanılmaya başlandı. Bunun tabii sonucu olarak toplum dinamizmini kaybetmeye başladı. Çünkü Osmanlı klasik devrinde Türk toplumunu ayakta tutan gazâ ve cihad ideolojisi idi.

Osmanlı devlet adamları kötü gidişi görüyorlardı. Ancak bunu durdurmak kolay görünmüyordu. Padişahlar, devlet adamları ve aydınlardan kötüye gidişin sebeplerini tesbit etmelerini ve çözüm yollarını göstermeleri için raporlar istiyorlardı.

III. Murad zamanında (1574-1595) yaşamış bir Osmanlı coğrafyacısı *Tarih-i hind-i garbî* adlı eserinde, Avrupalıların Amerika, Hindistan ve İran körfezi kıyılarında yerleşmelerinin İslâm ülkeleri için teşkil ettiği tehlikeyi ve İslâm ticaretine vereceği zararı haber

veriyordu. Ayrıca padişaha, Süveyş berzahında bir kanal açmasını ve *Hind ve İndus limanlarını zabt etmek ve kâfirleri kovmak üzere* bir filo göndermesini tavsiye ediyordu.

1625 yılında diğer bir Osmanlı aydını Ömer Talib de yaklaşan Batı tehlikesini önceden gördüğünü; "*Şimdi Avrupalılar bütün dünyayı tanımayı öğrendiler. Gemilerini her yere gönderiyorlar ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hindistan, İndus ve Çin malları Süveyş'e gelir ve Müslümanlar tarafından bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar Portekiz, Felemenk ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a taşınıyor ve oradan bütün dünyaya dağılıyor. Kendilerinin ihtiyaç duymadıkları şeyleri İstanbul'a ve diğer İslâm ülkelerine getiriyorlar ve fiyatının beş katına satıp, çok para kazanıyorlar. Bu nedenle İslâm ülkelerinde altın ve gümüş azalmaktadır. Osmanlı devleti Yemen kıyıları ve oradan geçen ticareti ele geçirmelidir Asi halde çok geçmeden, Avrupalılar İslâm ülkelerine hükmedebilecektir*", sözleriyle açık bir şekilde ifâde etmektedir¹³⁸.

XVII. yüzyılda birçok devlet adamı devletin içine düştüğü durum hakkındaki görüş ve düşüncelerini ihtiva eden raporlar (lâyiha ve risâleler) sundular. Bunların en meşhuru Koçi Bey tarafından hazırlanan ve IV. Murad'a sunulan risâledir. Koçi Bey, risâlesinde, genel olarak problemin kaynağını ahlakî planda görüyordu. Ona göre, timarların ehline verilmemesi, devlet mansıplarının rüşvetle dağıtılması, kapıkulu mevcudunun aşırı artması, örf, âdet ve kanunlara uyulmaması gibi gelişmeler devlet düzeninin bozulmasının temel sebepleri idi. Şayet bu konularda tedbir alınır ve hepsinden önemlisi Süleyman Han (Kanunî) zamanındaki kanunlar ve prensiplere dönülürse durum düzeltilebilirdi.

Kanunî çağına duyulan özlem aslında sadece Koçi Bey'e ait değildir. XVII. yüzyılın bütün yazarları o dönemi ideal bir devir olarak göstermektedirler. Kanunî Sultan Süleyman'ın 46 yıl süren saltanatı boyunca, 13 büyük sefere çıkıp hepsini zaferle bitirmesi ve birçok

¹³⁸Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1984, s.27 vd.

ülkeyi feth etmesi, koyduğu kanunlarla devlet ve toplum düzenine ait problemlerin çözüme kavuşturulmuş olması ve devletin kudretini zirveye çıkarması sebebiyle Osmanlı insanının muhayyilesinde bu devrin haklı olarak efsâneleşmesine yol açmıştır.

Ancak Osmanlı devlet adamları ve yazarlarının ihmal ettiği bir husus vardı, o da, sosyal, ekonomik ve askerlik alanındaki gelişme ve değişimlerdi. Onun için Süleyman Han zamanındaki kanunlara dönülmesi imkânsızdı. Çünkü Kanunî, kendi çağının meselelerini halletmek için birçok kanunlar koymuş olup, bu kanunların sonraki devirlerin problemlerine çözüm getirmesi beklenemezdi.

Burada dikkati çeken bir husus da, ıslahat (reform) teklif eden XVII. yüzyıldaki devlet adamlarının Osmanlı dışındaki bir dünyayı örnek göstermemeleridir. Koçi Bey, meşhur risalesinde devlet hayatındaki olumsuz gelişmeleri saydıktan sonra, *Bu devlet-i âl-i Osman öyle bir devlet-i azîmedir ki bütün din ve devlet düşmanları yek dil ve yek cihet olup hücum etseler bi-emrillah cümlesine cevap vermek âsândır*, demektedir. O çağda Osmanlı için ıslahat konusunda alınacak örnek yine kendisidir. Bunun sebebi Osmanlı'nın henüz Avrupa'yı tanımaması ve tanımaya ihtiyaç duymamasından kaynaklanmaktadır. Zira Avrupa sadece askerlik alanında değil ahlâk ve faziletçe de Osmanlı'dan geri durumdadır.

Koçi Bey'in teklif ettiği çözüm yolları IV. Murad tarafından aynen tatbik edildi. Devlet ve orduya sert karakteri ile çeki düzen veren bu padişah bir süre için sükuneti sağladıysa da bu durum geçici oldu. Zira hastalığa doğru teşhis konamamış ve uygulanan tedavi yöntemleri de ağrıyı bir süre için dindirmekten öteye geçmemiştir. Köprülüler zamanında devlet bir toparlanma dönemine girdiyse de, meselelere köklü çözüm bulunamadı ve bu dönemin sonunda Viyana önlerinde uğranılan bozgunla devletin zafiyeti ortaya çıkmış oldu.

1. Osmanlı Medeniyetinin İçine Kapanması

Askerî, sosyal ve ekonomik alanda rakipsiz olan Osmanlı toplumunun kendine olan güven duygusu zamanla olumsuz

gelişmelere sebep oldu. Kendisinin dışındaki dünyayı küçük görmesi ve ona bir kıymet atfetmemesi Osmanlı medeniyetinin içine kapanmasına ve dış dünyadaki değişme ve gelişmelere gözünü kapatıp, kulağını tıkamasına yol açtı. İlim ve teknik alanında XV. yüzyılda rasyonel (akılcı) davranışlar sergileyen toplum zamanla cehalet ve taassubun içine düştü. Deney ve gözleme dayanan bilimler küçümsenmeye başladı. İlimsiz din olamayacağından, ilmî alandaki gerileme din üzerinde de olumsuz tesirlerini göstermekte gecikmedi ve din, yerini hurâfelere ve taassuba bıraktı.

İlim, kültür ve medeniyet, sürekli değişik kültür ve medeniyetlerle sağlıklı bir temas halinde güçlenir ve gelişir. Doğuda Osmanlı'dan üstün ilim ve kültür muhiti olmaması, Batı'nın da, Hristiyan ve Osmanlı'nın düşmanı olması hasebiyle merak bile edilmemesi Osmanlı medeniyetinin içine kapanmasında en mühim sebeptir. Bunun tabîî sonucu olarak XVII. yüzyılda ilim ve kültür alanında zirve şahsiyetler yetişmedi. Nitekim, sosyal bilimler alanında bir deha olan Kâtip Çelebi, XVII. yüzyılın ortalarında artık ilme değer verilmediğinden ve ilim adamı yetişmediğinden yakınmaktadır.

2. Klâsik Dönemde Islahat Çalışmaları

a) Kuyucu Murad Paşa'nın Islahat Girişimi

Kuyucu Murad Paşa, Celâlî isyanlarının en şiddetli olduğu zamanda sadrazam oldu. Devlete çeki düzen vermek amacıyla bazı ıslahatlar yapmak istedi. Ancak yaşı 90'a yaklaşmıştı. Celâlî isyanlarını kanlı bir şekilde bastırdı ve devlet otoritesini yeniden sağladı ise de meseleler halledilmiş olmadı. Çünkü isyanlara yol açan olayların sebepleri iyi araştırılmamış ve meselenin köküne inilememişti. Bundan dolayı bünyedeki hastalıklar giderilemedi.

b) II. Osman (Genç Osman)'ın Islahat Çabaları

14 yaşında padişah olan Genç Osman, son derece ciddi ve köklü ıslahat fikirlerine sahipti. Hocası Ömer Efendi'den ilham alıyordu.

İyi bir eğitim görmüştü. Devleti içinde bulunduğu badireden kurtarmak, eski kuvvet ve kudretine kavuşturmak istiyordu. Lehistan seferinde Yeniçerilerin disiplinsizliklerini yakından görmüştü. Bu yüzden ordudan başlayarak, *saray* ve *toplum* hayatında bazı inkılaplar yapmak istiyordu. Onun fikirlerini ana hatlarıyla birkaç madde halinde özetleyebiliriz:

* *Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak, Türkmenlerden müteşekkil ve mesleği sadece askerlik olan devamlı bir ordu kurmak,*

* *Padişahların câriyelerle evlenmeleri geleneğine son vererek tek eşle evlenmeyi âdet haline getirmek,*

* *Kıyafet inkılabı yapmak.*

Genç Osman bu fikirlerini uygulamaya girişti. Önce *şeyhülislam*ın kızıyla nikahlandı. Oysa padişahların tanınmış ailelerin kızlarıyla evlenmeleri teamül değildi. Fâtih'ten önceki dönemde Osmanlı şehzadeleri Anadolu beylerinin kızlarıyla evlenenler olmuşsa da padişahlar bunlardan çocuk edinmemişlerdi. Tahta geçen şehzadelerin hepsi cariyelerden olma idiler. Bu, kul sisteminin esası ve Osmanlı devlet idaresinin temel prensibiydi. Bu sebeple II. Osman'ın bu tür hareketleri ve *ümerânın* ve *ulemâ'nın* nüfuzunu kırmaya çalışması kendisine karşı geniş bir muhalefetin teşekkül etmesine yol açtı. Yine genç yaşının ve tecrübesizliğinin verdiği acelecilikle yeniçerilere karşı şiddetli davrandı. İçki içenleri ve ahlaksızları sert bir şekilde cezalandırdı. Bu tür tedbirsiz hareketleri sonunda kısa zamanda *ulemâ'nın* ve *kapıkulu ordusunun* düşmanlığını kazandı. O günkü toplumda önemli yeri olan fakat hurafeden başka bir şey olmayan bazı inançları hafife aldı. Bu yüzden halk arasında aleyhine bir kamuoyu oluştu.

Nitekim çok geçmeden *ulemâ* ve *yeniçeriler* harekete geçerek bir ihtilalle onun tahttan indirdiler ve öldürdüler.

c) IV. Murad'ın İslahatları

Genç Osman'dan sonra tahta geçirilen I. Mustafa'nın akli dengesi yerinde değildi. Bu yüzden kısa bir süre sonra tahttan indirilerek yerine henüz 12 yaşında olan IV. Murad padişah yapıldı.

IV. Murad, 21 yaşına gelinceye kadar gerçek iktidar annesi Kösem Sultanda kaldı. Bu sebepten saltanatının ilk yılları *yeniçeri* ayaklanmaları ile geçti. Ancak iktidarı eline aldıktan sonra yeniçerileri yola getirdi ve ülkede mutlak bir merkezî otorite tesis etti. Genç Osman'ın intikamını aldı. Son derece sert ve amansızdı. İçki ve tütün içilmesini yasakladı. Meyhaneleri ve kahvehaneleri kapattı.

IV. Murad, kapıkulu ordusunun sayısını azalttı. *Timarlı sipahileri* yeni bir düzenlemeye tâbi tutarak, timarları ehil olanlara verdi. Orduyu düzene soktukten sonra 1622 yılından beri devam eden İran savaşlarına son vermek için iki defa sefere çıktı. *Revan* ve *Bağdat*'ı feth etti.

IV. Murad, esaslı ıslahatlar yapmak istiyordu. Yukarıda bahsedildiği üzere bunun için devlet adamlarından memleketin durumunu ele alan ve meselelere çözüm teklif eden raporlar yazmalarını istedi. Bazı devlet adamları padişaha istediği raporları sundular. Bunların içerisinde en mühimi Koçi Bey'in sunduğu ve kendi adıyla anılan *risale*'dir. Koçi Bey'e göre devlet ve toplum düzeninin bozulmasının temel sebebi *ahlakî* idi. Eğer rüşvet, iltimas ve yolsuzluklar önlenirse durum düzeltilebilirdi. O, bunun için *Süleyman Han Zamanı*'ndaki âdet ve kanunların uygulanması gerektiğini ileri sürüyordu.

Ancak bugün tarihçilerin çoğu Koçi Bey'in teşhislerinde yanlış olduğunu ileri sürmektedirler¹³⁹. O, dünya şartlarındaki değişme ve gelişmeleri dikkate almamıştır. Ateşli silahların gelişimi ve bunun askerlik ve savaş tekniğinde yol açtığı değişiklikleri Koçi Bey fark edememiştir.

IV. Murad, Koçi Bey'in görüşleri istikametinde bazı ıslahat çalışmalarına girişti. Fakat ömrü bunları tamamlamaya yetmedi. Genç yaşta ölümü yüzünden ıslahatları yarım kaldı. Ondan sonra padişah olan sultan İbrahim zamanında devlet düzeninin kısa süre

¹³⁹Bkz. Barkan, "Timar", s.322-23.

sonra tekrar bozulması, sağlanan sükûnetin sunî olduğunu ve IV. Murad'ın sert idaresi ile alakalı olduğu görüldü.

Sultan İbrahim, 1648 yılında tahttan indirildi ve yerine henüz 6,5 yaşında olan IV. Mehmed padişah yapıldı. Onun saltanatının ilk yılları da isyanlar ve buhranlarla geçti. 1651 yılında sadrazam olan Tarhuncu Ahmed Paşa, devletin gelir ve masraflarını kısmak istedi. Ancak menfaatleri sarsılan saray ve hükûmet mensupları çok geçmeden çeşitli entrikalarla sadrazamı ortadan kaldırdılar.

d) Köprülüler Zamanında Islahatlar

IV. Mehmed zamanında devletin içinde bulunduğu karışıklık ve anarşi devam ederken, gerçek iktidarı elinde tutan Turhan Valide Sultan, ihtiyar vezir Köprülü Mehmed Paşa'ya sadrazamlık teklif etti. Köprülü, kendisine geniş yetkiler verilmesi ve hükûmet işlerine karışılmaması şartıyla görevi kabul etti (1656).

Köprülü Mehmed Paşa, önce kapıkulu ordusunu disipline soktu. *Yeniçeri* ve *sipahi* zorbalarını ortadan kaldırdı. İsyan eden *Eflâk voyvodasıyla* işbirliği yapan *Fener Rum Patriği*'ni idam ettirdi. Mâliyeyi düzene koyarak, gelir ve giderleri tesbit ettirmek amacıyla tahrirler yaptırdı.

Devlet otoritesini sağladıktan sonra, bu sırada Venedik ile devam eden savaşı ele aldı. Çanakkale boğazını kapatmış olan Venedik donanmasını yendi. İşgal edilen *Bozca Ada* ve *Limni*'yi geri aldı. *Erdel* ve *Eflâk*'a seferler düzenledi. Onun zamanında devletin dıştaki nüfuz ve itibarı da hayli arttı. Devlet gerçek bir kalkınma gösterdi.

Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümünden sonra sadrazamlığa, vasiyeti üzerine oğlu Ahmed Paşa getirildi. İyi bir eğitim görmüş olan Ahmed Paşa henüz 27 yaşındaydı. O da babasının takip ettiği siyaseti devam ettirdi. *Topçu ocağı*'nı ıslah etti. *Kapıkulu ocakları*'nı ve *timarlı sipahilerin* durumunu düzene koyarak orduyu eski kudretine kavuşturdu.

Daha sonra Avusturya üzerine sefere çıkarak *Uyvar* kalesini

feth etti. *Girit*'e sefer yaparak 25 yıldır süren savaşı bitirdi ve adayı Osmanlı hâkimiyetine kazandırdı (1669). Lehistan itaat altına alındı. 1676 yılında öldüğü zaman, devletin içte ve dışta itibarı bir hayli artmış bulunuyordu.

Baba-oğul Köprülüler'in ıslahatları Kanunî dönemi kurumlarını geri getirmek amacı taşıyordu. Onların zamanında devlet, uzun bir buhran döneminden sonra tamamıyla güçlü bir tarzda ortaya çıkmıştır. Merkezî otorite güçlenmiş ve vergi konusunda köylüyü koruyan ıslahatlar yapılmıştır.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra IV. Mehmed, sadrazamlığa Köprülü Mehmed Paşa'nın evladlığı olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı getirdi. Mustafa Paşa oldukça dirayetli, cesur ve iyi yetişmiş bir devlet adamı idi. Fakat son derece hırslı ve mağrurdu. Hırsı ve gururu tedbirsizce hareket etmesine yol açtı. 1683'te *Viyana* önlerindeki savaşta mağlup oldu. Bu hatasını hayatıyla ödedi. Ancak öldürülmesi devlet için son derece olumsuz sonuçlar doğurdu. Çünkü düşman saldırılarına karşı koyabilecek dirayette ve otoriter devlet adamı yoktu.

1683-1699 yılları arasındaki *felâket seneleri*'nde Köprülüler'den Fâzıl Mustafa Paşa sadrazam oldu. Kısa sürede ıslahat hareketlerine girişen Mustafa Paşa, Avusturya üzerine yaptığı ilk seferde düşmanı yendi ve *Belgrad*'ı geri aldıysa da ikinci seferinde *Salankamen*'de şehid düştü.

Köprülüler'den Amca-zâde Hüseyin Paşa da bu dönemde sadrazamlığa getirildi ve *Karlofça* barışının yapılmasında önemli rol oynadı.

II. BÖLÜM

TIMAR SİSTEMİ VE TAŞRA TEŞKİLÂTI

Timar sistemi Osmanlı devletinin en temel müesseselerinden birisidir. Eyalet idaresi esas itibariyle timar sistemine dayanır. Ayrıca devletin ekonomik ve sosyal politikası ile askerî teşkilatı ve vergi düzeni de timar sistemiyle iç içedir. Timar sistemini anlayabilmek için Osmanlı devletinde toprağın durumuna bakmak gerekir.

A. OSMANLI DEVLETİNDE ARÂZİ

XVI. yüzyılın ünlü hukukçusu Ebu's-suûd Efendi'ye göre İslam memleketlerinde arazi üç kısma ayrılıyordu:

1-*Öşrî topraklar*: Bu araziler fetih sırasında Müslümanlara temlik olunmuş, hakiki mülklerdir. Diğer mal ve mülkleri gibi diledikleri gibi tasarruf edebilirler. Ancak elde ettikleri mahsulden devlete öşür ödemek mecburiyetindedirler. Devlet bu topraklardan aldığı öşür ancak fukaraya verebilir. Askere verilmesi helal değildir. Hicaz ve Basra'daki topraklar *öşrî arazi* grubuna girer.

2-*Haracî topraklar*: Fetih sırasında gayri müslimler elinde bırakılmış ve mülk kabul edilmiş olan arazilerdir. Bunların sahipleri *harâc-ı mukaseme* adı altında mahsulden miktarı 1/2 ilâ 1/5 arasında değişen oranlarda vergi öderler. Bundan başka *harâc-ı muvazzafa* adı altında bir miktar vergi daha öderler. Bu topraklar da sahibinin hakiki mülküdür. Alıp, satma, hibe ve vakf etme, kısacası dilediği gibi tasarruf etme hakkına sahiptir. Harâcî arazi Müslümanların eline geçse dahi gayri müslimlerin ödedikleri vergileri öderler. Sevâd-

1 Irak arazisi böyledir.

3-*Arz-ı Memleket*: Ne öşrî ne de haracî olan arazidir. Kökeni haracî arazidir, lakin toprağın rakabesi (kuru mülkiyeti) devlet için alı konulmuş, re'âyâyâ ariyet, yani bir nevi kiralamak şeklinde verilmiştir. Re'âyâ, bu tür toprakları işler, bağ ve bağçe ve bostan haline getirebilir. Elde ettiği mahsulden *harâc-ı mukaseme* ödediği gibi, bir nevi kira bedeli olarak da *harâc-ı muvazzafa* verir. Osmanlı ülkesindeki arazi de bu tarzda *arz-ı memleket*'tir. Öşür adı altında harâc-ı mukasemesini, *çift resmi* nâmiyle de harâc-ı muvazzafasını öder. Alıp, satamaz, hibe ve vakf edemez. Evladına belirli şartlar dahilinde intikal ettirebilir¹⁴⁰.

İslam hukukunu temel hukuk kodu olarak benimsemiş olan ulemanın İslam arazi hukukunu ufak tefek bazı değişikliklerle kendi dönemlerindeki şartlara adapte ettiklerinde şüphe yoktur. Ancak Osmanlı devletinde toprağın hukukî statüsü ve tasarruf şekli bakımından imparatorluğun her tarafına şamil tek bir sistem uygulanmamıştır. Osmanlı idarecileri, umumiyetle fetih yoluyla imparatorluğa katılan geniş ülkelerde eskiden beri tatbik edile gelen örf ve âdetleri, hukukî ve fiilî durumları göz önüne alarak her bölgenin kendi özelliğine göre şekillenen istikrarlı bir yapı oluşturmaya çalışmışlardır. Bu yüzden temelde, timâr sisteminin uygulandığı eyaletlerle bu sisteme dahil edilmeyen eyaletler arasında askerî, idarî ve malî alanda bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır. Ancak timâr sisteminin uygulanmadığı bölgelerde toprağın hukukî durumu ve tasarruf biçimleri açısından bir çok noktada benzerlik, hatta ayniyet görülür. Bu sebeple imparatorluk genelinde toprağın hukukî vaziyetini ana hatlarıyla şu şekilde tasnif etmek mümkündür. Buna göre Osmanlı devletinde arazi umumi olarak üç şekilde bulunabilirdi: *Mîrî*, *mülk* ve *vakıf*.

¹⁴⁰“Osmanlı Kanunnâmeleri”, Millî Tettebbular Mecmuası I, İstanbul 1331, s.51 vd; ayrıca, İnalcık, “İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993, s. 23 vd.

1. Mîrî Araziler

Bu araziler, yukarıda belirtildiği üzere Ebu's-suûd Efendi'nin *arz-ı memleket* saydığı türden topraklardır. Yani Hristiyanlardan feth olunmuş ve rakabesi yani çıplak mülkiyeti devlete ait olan topraklardır. Fakat bunların tasarruf hakkı *tapu resmi* denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra, daimî ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (*re'âyâ*) bırakılmıştır¹⁴¹. *Re'âyâ*, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsûlden devlete veya devletin tayin ettiği *sipâhiye*, *öşür* denilen ve nisbeti bölgelere göre 1/10 ila 1/2 arasında değişen bir vergiyi ödemekle mükelleftir. Bazı hallerde ise yarıcılık usûlü ile çiftlikler köylüye ekip biçmeye verilebilirdi. Bu durumda tarla ve tohum devletten, emek vs. de köylünün olurdu¹⁴².

Bu toprakları ekip biçen *re'âyâ* ayrıca *resm-i çift* adı altında bir vergi daha öderdi ki, Ebu's-suûd Efendi bunu *harâc-ı muvazzafa* olarak değerlendirmektedir. Bu tür toprakları dirlik sahibi olan sipahi kendisi işleyemez ve çiftçinin elinden de sebepsiz yere alamazdı. Çiftçinin toprağı işleme şartları, hangi üründen hangi oranda vergi ödeyeceğı ve ne zaman ödeneceğı gibi hususlar *sancak kanunnâmeleri*'nde tek tek açıklanmıştı.

XVIII. yüzyılda *âyânlar*, devlete ait toprakların çoğunu ele geçirmiş, âdeta mülkleri haline getirmiş bulunuyorlardı. XIX. yüzyıla girildiğinde bu durum devam ediyordu. Tanzimat'la birlikte *timar sistemi* kaldırıldı ve toprakta *mülkleşme* başladı.

1858 yılında *arazi kanunnâmesi* çıkarılarak toprak sistemi yepyeni esaslara bağlandı. Bu kanunnâmeye göre toprakların statüsü şu şekilde tesbit edildi:

* *Mülk Topraklar*: Bunlar, her türlü tasarruf hakkı sahibine ait olan arazilerdi. Miras bırakılabilir, satılabilir, hibe edilebilir ve rehin bırakılabilirdi. İstenirse vakf edilebilirdi.

¹⁴¹Barkan, "Çiftlik", İA, III, s.392.

¹⁴²Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, II, s.275 vd.

* *Vakıf Araziler*: Vergi geliri dinî, ilmî ve sosyal kurumlara tahsis edilen arazilerdi. Bu arazileri *vakıf re'âyâsı* denilen çiftçiler işlerlerdi. Denetimi *evkaf nezâreti*'ne aitti.

* *Mîrî Topraklar*: Mülkiyeti devlete ait olan ziraata elverişli arazilerdi.

* *Terk Edilmiş Araziler (Arazi-i Metruke)*: Bunlar, kimseye ait olmayıp, köy ve kasaba halkı tarafından ortak kullanılan *mera*, *meydan*, *yol* vs gibi yerlerdi.

* *Hiçbir İşe Yaramayan Araziler (Arazi-i Mevat)*: Bunlar, ekilip, biçilmeyen, ıssız ve boş araziler idi.

Arazi kanunnâmesi yürürlüğe konduktan sonra, topraktan alınan vergiler kaldırılmış ve sadece üründen alınan % 10 nisbetinde bir vergi konulmuştur. Bir de *tapu nizamnâmesi* konularak arazilerin sayımı, yani kadastrosu yapılmıştır.

1867 yılından sonra ise, yabancılara mülk toprakların satışı serbest bırakılmıştır. Fakat bu uygulama fayda yerine zarar getirmiştir.

a) Mîrî Arazinin Tasarruf Şekli

(1) Çift ve Çiftlik

Timâr sistemi dahilindeki *mîrî* arazilerde tahrir yapılarak -ki bağ ve bağçeler bunun dışındadır- toprağı işleyecek olan *re'âyâ*ya belli birimlere, yani bir *çiftçi* ailesinin işleyebileceğı büyüklükteki parçalara ayrılmıştı. Bu parçalara *çift* veya *çiftlik* deniyordu. *Çiftlik*, ziraat yapılan yer demek olup, umumiyetle "bir çift öküzün işleyebileceğı arazi" olarak tanımlanmıştır¹⁴³.

Ancak resmi tanıma göre bir *çift(lik)* arazi bulunduğu mahalle

¹⁴³H. İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsumu", *Belleten*, XXIII/92, (1959), s.582.

ve toprağın yetiştirme kabiliyetine bağlı olarak değişmek üzere *âlâ* (verimli) yerden 60-80, *eusat* (orta halli) yerden 80-100 ve *ednâ* (kırac) yerden 100-150 dönüm arası olarak tesbit edilmiştir¹⁴⁴. Dönüm ise, “yürümek adımı ile eni ve uzunlu kırk adım yer” e deniyordu¹⁴⁵. Fakat uygulamada, dönümü belirlemek için herkesin yürümesi ve adımı bir olmayacağından tahrirler sırasında ve çeşitli arazi ihtilafları vukuunda, uzunluğu devlet tarafından tesbit edilmiş iki ucu mühürlü *mîrî urgan* kullanılıyordu.

Yukarıda verilen ölçüler içerisinde yer tasarruf eden *re'âyâ*, tahrir defterlerine tam (=bütün) ya da 1 *çift*, yarısı kadar yer tasarruf eden de *nîm çift* olarak kaydediliyordu. Bazı bölgelerde ise bir *çiftçi* ailesine 2, 3 ve hatta 4 *çift* verildiği de olabiliyordu. *Nîm çift* den az yerler ise, ekseriya 2 dönüme 1 akça olarak tayin edilmiş bulunan *resm-i zemîn* (dönüm resmi) eda etmesi şartıyla topraksız *re'âyâ*ya veriliyordu. *Çiftlik* tasarruf eden *re'âyânın* evli (müzevvec) olması şarttı.

Re'âyâ, bir nevi kiracılık sözleşmesiyle kendisine bırakılmış olan *çiftlik* için her yıl *resm-i çift* denilen bir vergi ödediği gibi, elde ettiği üründen de *öşür* verirdi. *Çiftçi* elindeki araziye satamaz, hibe, rehin ve vakf edemezdi. Ayrıca sebepsiz yere üç yıldan fazla üst üste nadasa bırakamaz, ekip biçtiği yeri boş (boz) bırakıp gidemez, ve başka bir sanatla meşgul olmasına izin verilmezdi. Toprağını bırakıp “*terk-i diyar*” ettiği takdirde, *öşür* bedeli ile *çift* resmini *sipâhiye* ödemek zorundadır. *Çift bozan akçesi* denilen bu resim, bir defaya mahsus olarak alınırdı¹⁴⁶. Bu resmi ödeyen *re'âyâ* istediği yere gidebilirdi. Aksi halde *sipâhi*, toprağını terk etmiş olan ra'yyetini köyüne dönmeye mecbur edebilirdi¹⁴⁷.

¹⁴⁴Barkan, “Çiftlik”, İA, III, s.393.

¹⁴⁵Barkan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: Kanunlar, I, İstanbul 1943, s.131 (1540 Tarihli Diyarbekir Vilayeti Kanunu).

¹⁴⁶“Osmanlı Kanunnameleri”, Milli Tettebbular Mecmuası I, s.305.

¹⁴⁷Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayanın Miri Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları”, IV. TTK, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1952, s.436 vd.

Re'âyâ öldüğü takdirde çiftliği, bir oğlu varsa ona, birden fazla oğlu varsa defterde *mücerred* yazılmış olan oğluna intikal ederdi. Diğer oğulları *bennâk* kaydedilirdi. Oğula intikal halinde sipâhiye *tapu resmi* ödenmezdi.

Fakat *re'âyâ* öldüğünde oğlu yoksa çiftliği, kızı, kardeşi ve sair akrabalarına *tapu resmi* ödemek kaydıyla tercihen verilirdi. Ancak akrabanın çiftliğin bulunduğu köyde oturması şarttı. *Sipâhi*, *re'âyâ* öldükten sonra oğlu olmadığından bir başkasına çiftliği tapulamışsa, köyde oturmayan akraba geri dönse bile çiftliği geri alamazdı¹⁴⁸. *Re'âyânın* akrabası yoksa *sahib-i arz* (*sipâhi*) dilediğine *tapu resmi* mukabilinde verebilirdi.

Öte yandan bir kısım *çiftlikler*, çeşitli sebeplerle bazı kişilere muafiyet üzere, irsi olarak tasarruf etmeleri için tevcih edilebilirdi. Bu durumda çiftliğe tasarruf edenler, *baş akçası* olarak da tâbir edilen *çift resmi*'nden muaf olurlar, sadece elde ettikleri ürünlerin öşrünü verirlerdi. Bu muafiyetler tahrir defterlerinde de belirtilirdi¹⁴⁹.

2. Mülk Arazi

Çıplak mülkiyeti (rakabesi) gerçek şahıslara ait olan topraklardır. Bunun kaynağı da esasen *mîrî* arazidir. Yani mülk arazi ya hükümdar tarafından *mîrî* araziden şahıslara temlik edilmesiyle, ya da imparatorluğa yeni katılan yerlerde eskiden beri mülk olarak tasarruf edilen yerleri, hükümdarın sahipleri elinde mülk olarak ibka etmesiyle meydana gelir.

¹⁴⁸“Bu mesele beyanında... Zeyd fevt olup karındaşı Amr ahar diyârda iken Zeyd-i mezkûrun tasarrufunda olan topraklar tapuya müstehakk oldukda sâhib-i arz ahardan Bekir'e tapuya virüp kanun-ı padişahî üzere resm-i tapusın alup temessük virdükden sonra ahar diyârda olan Amr ba'de'z-zaman gelüp karındaşı mezbûrun toprakların ben tapu iderim diyü şer'an da'vâya kâdir olur mu beyan buyurula? El-cevab: Arz-ı mîrî mülk olmamağla kâdir olmaz. Sûret-i mezbûrede Zeyd'in yedinde olan toprak tapuya virilmesin evlâ ve enfâdır diyü sâhib-i arz temessük virüp resm-i tapusın aldıktan sonra Zeyd'in ahar diyârda olan karındaşı geldikde tekrâr sâhib-i arzdan tapu itmeye kâdir olur mu? El-cevâb: Tapu üzerine tapu olmaz. Hurrire el-fakir Mehmed b. Emir Ahmed”, Harput Şer'iyye Sicili, No: 324, s.270.

¹⁴⁹Ünal, Harput Sancağı, s.90, dipnot 297.

Çok yaygın olmayan bu usûl, her zaman uygulanmamıştır. Bu tür araziler daha çok Anadolu'da bulunuyordu. Bir çoğu da Osmanlılardan önce, Selçuklu hükümdarları zamanında mülk olarak verilmişti. Osmanlılar, feth ettikleri yerlerde mülkiyet haklarına dokunmamışlardır.

Öte yandan kuruluş döneminde Rumeli'nde, bazı *akıncı beylerine*, yaptıkları hizmetler karşılığında mükafat olarak bazı araziler mülk olarak verilmiştir. Bunlar çok değerlidir.

Ayrıca, hububat ekilen arazi dışında, kullanılmayan kıraç araziler üzerinde bağ ve bağçe kurulursa, buralar da yapanın mülkü olurdu. Bu usûl, ağaç dikme ve etrafı şenlendirme konusunda teşvik edici bir rol oynamıştır.

Bu arazilerin tasarrufu, yani kullanma hakkı, bazen şahıslara, bazen de devlete ait olabilirdi. Tasarrufu devlete ait olduğu hallerde mülk sahibi, toprağın şer'î vergilerini almakla yetinirdi. Mülk sahibi, toprak üzerindeki mülkiyet hakkını hibe ve vakf edebileceği gibi satabilirdi de.

3. Vakıf Araziler

Vakıf arazinin kaynağı mülk arazi idi. Hayırsever mülk sahipleri, kendi mülkleri olan arazilerden elde edilen geliri, câmi, mescid, imaret, medrese, *zâviye* gibi sosyal amaçlı kurumların masraflarının karşılanması için vakf etmişlerdir. Bu takdirde mülkiyet vakfa geçerdi. Toprağın tasarrufu ve gelirinden faydalanma da vakfedilen maksada ait olurdu. Bu durumda rakabe kimsenin değildir¹⁵⁰.

Fâtih Sultan Mehmed, bu durumdaki birçok vakfı fesh ederek vakıf arazilerin çoğunu timara çevirmişse de, oğlu II. Bayezid zamanında bu araziler vakıflara iade edilmiştir.

XVI. yüzyılda vakıf gelirleri, toplam vergi gelirinin % 12'si gibi, mühim bir meblağ teşkil etmekte idi¹⁵¹.

¹⁵⁰Mithat Sertoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", VI. TTK, 20-26 Ekim 1961, Ankara, 1967, s.282.

¹⁵¹Barkan, "Timar", s.288.

B. TAHRİR SİSTEMİ

1. Tahrirlerin Tarihçesi

Tahrirlerin esas gayesi vergi ve asker toplamayı belirli bir düzene kavuşturmaktır. Bu sebeple önemli siyasî organizasyonların meydana geldiği her yerde, bu tür sayımların yapılmakta olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı devletindeki tahrirler de eski İslâm-Türk devletlerinde veya daha evvel Çin, Roma veya İran'da yapılmış olan tahrirlerin belli değişikliklere uğrayarak gelişmiş ve geniş memleketlere yayılarak tatbik edilmiş şekilleridir.

Meselâ eski çağlarda Mısır'da, tahminen İsa'nın doğumundan 2500-3000 sene evvel başlamak üzere muntazam arazi tahrirlerinin yapılmakta olduğu anlaşılmaktadır. Mısır'daki bu tahrirlerde âdilâne bir vergi tarh edebilmek için herkesin elindeki toprak miktarı ölçülür, kıymet derecesiyle hudutları tâyin ve tespit edilirdi. Bu tahrirlerle ilgili belgeler, mâbetlerde özel bir arşiv dairesinde saklanır ve zamanla meydana gelen değişimler de oraya işlenirdi.

Benzeri nüfus ve vergi sayımları Roma İmparatorluğu'nda da vardı. Bu tahrirlerde her Romalı Censör'ların önüne gelerek ismini, babasının adını, aile efrâdını, vergiye tâbi servetini, arazisini, kölelerini ve diğer mallarını ve bunların değerlerini haber verir ve beyanlarını yeminle tasdik ederdi.

Orta çağda bir kısım Avrupa memleketlerinde de muhtelif şekillerde tahrirler yapılmıştır. Derebeyleri kendi malikâneleri içindeki tarla, çayır, hayvan ve halk hakkında tafsilâtlı sayımlar icra ettirmişler ve tâbi bulundukları daha büyük senyörlere karşı yapmağa mecbur oldukları sadakat yeminlerini yenileme

merasimlerinde mal ve insan mevcutlarını sayıp dökmüşlerdir.

Krallar da kendi malikânelerinin yanı sıra, kendilerine tâbi bütün senyörlüklerin gelir kaynakları hakkında bilgi edinmek için büyük sayımlar yaptırmışlardır. İngiltere'de 1083-1086 seneleri arasında yaptırılmış olan bir arazi tahriri *domesday book* adıyla bilinmektedir. Bu sayım kütüğüne İngiltere'deki malikânelerin genişliği, sahipleri, mevcut değirmen, kovan, tarla, mer'a ve çayırılarıyla hayvan ve serflerin mikdarı, insanların tabi oldukları yükümlülükler vs. kaydedilmiştir. Bunların dışında Avrupa'da sonraları çeşitli zamanlarda muhtelif krallar tarafından vergi ve asker toplamak maksadıyla tahrirler yaptırılmıştır. Bunları da Osmanlı devletindeki tahrirlere benzetmek mümkündür¹⁵².

2. Osmanlı Öncesi Türk-İslam Devletlerindeki Tahrirler

Osmanlılardan evvelki Türk-İslâm devletlerinde tahrirler yapılmakta idi. Araplar Mısır'da ve İspanya'da, Selçuklular İran'da, İlhanlılar İran ve Hindistan'da tahrirler yaptırmışlardı. Anadolu Selçuklularının da *iktâ sisteminin* esası olarak tahrirler yaptırdıkları bilinmektedir.

Köken itibarıyla Anadolu Selçuklu Devleti'nin bir *uç beyi* olan Osmanlılar'ın tahrir usûlünü onlardan aldıklarına şüphe yoktur. Yani Osmanlılar'ın kendilerinden önceki Türk-İslâm devletlerinde uygulanmış olan devlet idaresine ait usul ve gelenekleri ile beraber tahrir usullerini de devam ettirmekten başka bir şey yapmadıkları anlaşılmaktadır¹⁵³. Yaya ve müselleme teşkilatı, acemi ocağı ve yeniçeri ocağı gibi birçok müessesenin teşekkülünde büyük hizmeti

¹⁵²Barkan, *Hüdavendigâr Livası*, s.6-7.

¹⁵³Süleyman Sudî, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, (Yay. hzr. Mehmet Ali Ünal), Isparta 1996, s. 98, dipnot 43: "Arâzinin sebt ve tahririyle üzerlerine "harâc-ı mukâsem" "harâc-ı muvazzaf" nâmlarıyla vergi ta'yini madde-i mu'tenâsi Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de pek kâdim olup mebd'e'nin taharrisine

geçen Karamanlı Molla Rüstem, Çandarlı Kara Halil gibi şahsiyetlerin Anadolu Selçuklu devletinin merkezi olan bölgelerden geldikleri ve Selçuklu devlet geleneği içerisinde yetiştikleri göz önüne alınmalıdır.

Selçuklular tahrir defterlerini Farsça olarak tertip etmişlerdir. Fakat, Osmanlılar Türkçe kullanmışlardır. Bilhassa ilk zamanlarda bâzı Osmanlı defterlerinde Farsça formül ve ibarelerin yer alması ve *dîvânî* denilen rakam sisteminin kullanılmış olmasının sebebi, tahrir ve defter tutma tekniğinin Selçuklular'dan alınmış olmasıdır.

Aslında Osmanlı teşkilât ve kanunlarının pek çoğu Selçuklu ve İlhanlı devlet gelenekleriyle Anadolu Beyliklerinde yaşamakta olan nizamlar sayesinde oluşup gelişmiştir.

İlhanlıların *istifâ divânî*'nda (divân-ı muhasebâtında) maliye işleri için Osmanlılar'daki *mufassal tahrir defterlerine* benzer şekilde *kanun* veyahut *yasamişi* adı verilen defterlerin tutulduğu anlaşılmaktadır¹⁵⁴.

Nitekim, XVI. yüzyılın ilk yarısında Diyarbekir taraflarında yapılmış olan tahrirlerin neticelerini ihtiva eden mufassal defterlerde aynen muhafaza edilmiş olan Akkoyunlu hükümdarı *Hasan padişah kanunları* "*defter-i yasa-hâ-i diyarbakir*"¹⁵⁵, keza 1518 tarihli Harput livası kanunnâmesinde de "*defter-i yasa-hâ-i Harpurd*" denilmektedir¹⁵⁶.

kalkışılacak olur ise asr-ı ma'delet hasr-ı Hazret-i Fâruk a'zâmiye kadar müntehi olur. Devlet-i Emeviye'nin hükümrân olduğu zamânlarda ona halef olan gerek devlet-i Abbasiye ve Fatımiye'nin ve gerek tavâ'ifi mülûk-ı İslâmiye'nin cümlesi taraflarından bu usûle ri'âyet olunduğu kütüb-i tevârih ile kütüb-i siyer mütâla'âtından münfehim olacağı misillü Devlet-i Aliyye'nin bidâyet-i teşkilâtında dahi bu madde-i mu'tenâ-bahâya fevka'l-gâye ri'âyet olunduğu kuyûd ve defter-i hakanîyenin mu'âyesesinden müstefâd olur".

¹⁵⁴İlhanlılar'daki arazi tahrirleri ve düzenlenen defterler konusunda bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti Teşkilatına Medhal*, s.241 vd.; Bernard Lewis, "Defter", *Eİ²*; Barkan, *Hüdavendigâr Livası...*, s.9.

¹⁵⁵Barkan, *Kanunlar*, İstanbul 1943, s.145-152.

3. Osmanlı devletinde Tahrirler

Devletin idarî-malî teşkilâtının icabı olan tahrirlerin mazisi Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar uzanmaktadır. Barkan'ın yaptığı tetkiklere göre; tahrirler, daha ilk padişahlar zamanından itibaren yapılmaya başlanmıştır.

Tahrirlerin kaç yılda bir yapıldığı konusunda Osmanlı kaynaklarında birbirini tutmayan görüşler varsa da¹⁵⁷ yapılan araştırmalar tahrirlerin yalnızca yeni fethedilen memleketlerde değil, III. Murad devrine kadar hemen her padişah zamanında birçok defalar yapıldığını göstermiştir¹⁵⁸.

4. Tahrirlerin Yapılış Sebebi

Osmanlı devleti bu tahrirleri elbette ki istatistik malzemesi toplamak veya ülkenin maddî imkânlarının mevcudu hakkında bir fikir edinmek gayesi ile yapmıyordu. *İdarî, malî ve askerî* zaruretler tahrirleri gerekli kılıyordu. Çünkü devrin ekonomik ve teknik şartları icabı, vergilerin para olarak toplanması ve nakli çok güçtü. Devlete ait masraflar, asker ve memur maaşları ile diğer bâzı harcamaların doğrudan doğruya merkezî devlet hazinesinde toplanacak paralarla ve nakden ödenmesi mümkün değildi. Bu sebeple, eyaletlerdeki muhtelif vergi geliri kaynaklarına müracaat ediliyordu. Askerî veya idarî görevlerde bulunanlara maaşlarını veya diğer masraflarını, bulundukları yerlerdeki vergileri kendi nâmına bir devlet tahsildârı gibi toplamak imkânını sağlayan, *dirlik berâtları* veriliyordu.

Timar sisteminin iyi işleyebilmesi için tahrirlerin zaman zaman yenilenmesi gerekiyordu. Çünkü zamanla meydana gelmesi

¹⁵⁶Ünal, Harput Sancağı, s.245.

¹⁵⁷Mesela Lütfi Paşa tahrirlerin 30 yılda bir yapıldığını (*Asafnâme*, İstanbul 1326 s.24) kaydettiği gibi Mustafa Nuri Paşa, II. Selim zamanında son bulan tahrirlerin 100 yılda bir yapıldığını (*Netayicü'l-Vukuât*, Hız. Neşet Çağatay, Ankara 1979, c. I-II, s.134) belirtmiştir.

¹⁵⁸Barkan, Hüdavendigâr Livası, s.12-13.

mümkün değişiklikleri tâkip edebilmek için her türlü gelir kaynaklarını en ufak bölümleriyle sıhhatli ve ayrıntılı olarak tâyin ve tespit ettirmek lazımdı. Aksi takdirde dirlik sahipleri ellerindeki berâtlarda yazılı gelir kaynaklarını mahallerinde aynı şekil ve mikdarlarda bulamayacaklar ve bu suretle geçinmek ve görev yapmak kudretleri zayıflamış olacaktı. Bu sebeple, devletin en büyük ve tesirli askerî gücünü teşkil eden timar ordusunun ayakta kalması, tahrirlerin sıhhatle ve sık sık yapılabilmesine bağlı idi.

Öte yandan dirlik sahiplerinin kendilerine verilmiş olan belirli vergileri toplama hak ve salâhiyetlerini gelişi güzel ve kontrolsüz bir tarzda kullanmalarına da izin verilmiyordu. Nüfusun ve tarıma açılan toprakların artışı veyahut mahsul fiyatlarının nisbetsiz bir şekilde yükselişi neticesi bir timarın gelirinde zamanla vuku bulacak artışlardan sipahinin uzun müddet faydalanması da kabul edilmiyordu.

Bundan dolayı, genellikle her padişah değiştikçe veya 30-40 sene gibi aralıklarla yeni sayımlar yapılarak sonuçlarına göre yeni düzenlemelere gidiliyor ve *berâtlardaki yazılar* ile dirlik sahiplerinin hakikî gelirleri birbirine uygun tutulmaya çalışılıyordu. Bu uygulamalar sonunda açığa çıkacak *ifrâz* denilen gelir fazlalıkları da bir araya toplanarak yeni timarlar kuruluyor veya padişah haslarına katılıyordu. Bu sebeple, nüfusun, mahsulün ve Dolayısıyla gelir kaynaklarının durmadan arttığı yükseliş devirlerinde tahrirlerin sık sık tekrar edilişinde devletin büyük menfaati vardı.

Kısacası tahrirlerin yapılış sebebi vergi düzenini yerleştirmek ve devletin vergi kaynaklarını muhtelif dirlikler halinde bölerek sipahilere dağıtmaktı. Fakat yeni bir padişah tahta geçtiği zaman çok defa yeni bir tahririn yapılması gündeme geliyordu.

Çünkü her padişah değiştikçe türlü hak, dirlik ve makam sahiplerinin ellerindeki berâtlar ile *vakıfnâme* veya *mülknâme* vs. gibi belgeleri *tecdîd* ettirmeleri ve yeni sultandan *mukarrernâme* almaları âdet idi. Bunun sebebi Türk hakimiyet ve hükümdarlık hukukunda yatmakta idi. Yeni bir padişah tahta çıktığında ölmüş bulunan önceki hükümdarın yaptığı bütün tasarruflar hukuken sona

eriyordu. Böylece bütün üst seviyedeki devlet ricali ve alt derecelerdeki memurların ve askerlerin yeni hükümdar tarafından verilen emirle görevlerinde ibka edilmeleri gerekiyordu¹⁵⁹. Bundan dolayı herhangi bir devlet hizmeti yürüten istisnasız herkes *tecdid-i berât* için merkeze baş vuruyordu.

Ayrıca bu tür genel berât yenilemeleri, alınan berât harcından dolayı devlete oldukça büyük bir gelir sağlamaya vesile teşkil etmiş oluyordu.

Tahrirler sayesinde padişahlar, ülkesinin gerçek durumunu ve varlığını bütün teferruatıyla tespit ettirerek tanımış olacaklardı. Bu sebeple ülkenin her tarafına tahrir heyetleri göndererek sayımlar yaptırıyorlardı. Tahrirler, ülkenin üretim, arazi, timarlılar ve vergi düzeni konusunda gerçek vaziyetini ortaya koymak bakımından büyük önem taşıyordu. Ülkenin gerçek durumu öğrenildikten sonra malî ve askerî alanda gereken düzenlemeler yapılabilirdi.

Tahrirlerin yapılmasını gerektiren sebeplerden birisi de yeni fethedilmiş olan memleketlerin Osmanlı devletine katılmasını resmen ve hukuk bakımından tespit etmek ve bölgenin bir envanterini çıkarmaktı. Yoksa yeni fethedilen memleketlerde Osmanlı hâkimiyeti fiilen yerleşmiş sayılamazdı. Yeni feth edilen yerlerin vergi kaynaklarının timarlı sipahilere devri de ancak bu şekilde mümkün olabilirdi.

Öte yandan bazı bölgelerde yapılması düşünülen ıslahât girişimleri de tahrir yapmayı icap ettirebilirdi. Mesela Fâtih Sultan Mehmed devrinde, yapılan bâzı genel sayımlar esnâsında, ülkedeki toprak mülk ve vakıfların sıkı bir incelemeye tâbi tutularak büyük bir kısmı "*nesih*" edilmiştir. Bu da ancak yeni tahrirler yapılarak gerçekleştirilmişti¹⁶⁰.

¹⁵⁹İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (1959), c. XIV, s.87.

¹⁶⁰Barkan, *Hüdavendigâr Livası...*, s.17; ayrıca, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s.

5. Tahrirler Yapılış Şekli

Bir bölgenin tahririne karar verildiği zaman tahrir işlemini yürütecek bir *tahrir emîni* tayin ederdi. *Mübâşir*, *il yazıcısı*, *muharrir*, gibi isimlerle de zikr edilen eminin yanına ayrıca resmen bir de *kâtip* atanırdı¹⁶¹. Bu kişiler, rüşvet ve iltimas gibi yolsuzluklara meydan verilmemesi için, her yönüyle mükemmel bir şahsiyete sahip, dürüst, âdil, dindâr ve tahrir tekniğini iyi bilenler arasından seçilirdi. Tahrir işi bir vilayetin bütün toprak tasarrufu, timar sistemi ve vergi düzenini ilgilendirdiğinden dolayı devletin en mühim addettiği işler arasındaydı. Bu sebeple tahriri yapacak olan *il-yazıcıları*'nın sorumlulukları da çok fazlaydı. Bundan dolayı tahrir eminliğine, geniş bir hukuk anlayışına ve kanun bilgilerine sahip, kadıaskerlik, kadılık, müderrislik, sancakbeyliği veya defterdârlık mevkilerindeki başarılı hizmetleriyle tanınmış ve o nisbette faziletli, yüksek şahsiyetler atanırdı. Aynı şekilde tahrir işleminde çok önemli yeri olan *kâtipler* de, daha önce *defterhane* bürolarındaki tahrir defterleri üzerinde yıllarca çalışmış ve defterdârlık dairelerinde hizmet etmiş devletin kanun ve hesap işlerine hakkıyla vâkıf yüksek memurlar arasından seçilirdi¹⁶².

Tahrir emînine, tahririn yapılacağı bölgenin kadısı ve hatta sancakbeyi ve beylerbeyi ile vilayetin ileri gelenleri de yardımcı olması için görevlendirilirdi. Böylece en az bir *emin*, *kâtip* ve *kadı*'dan müteşekkil bir tahrir komisyonu teşekkül etmiş olurdu¹⁶³.

Tahrir için komisyon ilgili vilâyete gider ve öncelikle köy, mezra'a gibi yerleşim merkezleri, tarım alanları, yaylak ve kışlaklar belirlenerek hukukî statüleri tesbit edilirdi. Ayrıca köy ve

¹⁶¹İnalcık, H. 835 Tarihli *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1954, Giriş s. XVII.

¹⁶²Barkan, *Hüdavendigâr Livası...*, s.21.

¹⁶³Bkz. Barkan'ın yayınladığı talimat hüküm, *Hüdavendigâr Livası...*, s.43; ayrıca, "...be-ma'rifet-i mîr-i mîrân ve be-kâdî-i Âmid be-ihyâ-yı vilâyet-i mezbûre", Ünal, *Harput Sancağı*, s.245.

mezra'alarda yaşayan halkın durumu da gözden geçirilir; vergi mükellefi aile veya fertlerin isimleri, tasarruf edecekleri arazinin miktarı ile bölgede mevcut, timar, vakıf ve mülk sahipleri ile padişah haslarının temsilcileri ve ellerine daha önceden herhangi bir sebeple *muâfiyetnâme* verilmiş olanlar belgelerine bakılarak tek tek kaydedilirdi¹⁶⁴. Diğer taraftan köylünün ürettiği mahsuller belirlenirken bolluk ve kıtlık devirlerini dengelemek için üç yıllık ürün ortalaması esas alınır ve bu mahsullerden ne nisbette vergi alınacağı ayrı ayrı yazılırdı¹⁶⁵. Hatta söz konusu köy ve mezreaların vergi gelirini tasarruf eden dirlik sahiplerinin de adları kaydedilirdi.

Tahrir işlemi için belirli bir süre yoktu. Bir iki yılda tamamlanan tahrirler olduğu gibi 6-7 sene sürenleri de olabilirdi. Mesela 1515-16 yıllarında Osmanlı topraklarına katılmış olan Diyarbekir eyaleti tahriri 1518 Eylülünde (gurre-i Ramazan 924) tamamlanmıştı¹⁶⁶. Diyarbekir ve çevresinin 1515 baharında feth edildiği göz önüne alınırsa tahrir iki buçuk yıl sürmüş demektir.

6. Tahrir Defterleri

Tahrir işlemi tamamlandıktan sonra sonunda iki tip defter tertip ediliyordu. Bunlardan birisine *defter-i mufassal*, diğerine de *defter-i icmâl* denirdi. Mufassal defter, her köyün mezra'ının, isimleri ile vergi mükellefi re'âyânın adları, o bölgede yetişen ürünler ve bunlardan alınacak öşür miktarı ve diğer vergi ve resimlerin cinsleri ve miktarlarının yazılı olduğu defterlerdir¹⁶⁷.

¹⁶⁴Geniş bilgi için bkz. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I-II)", İÜİFM, II/1 (1940), II/2 (1940-41), s.20-60; 214-247.

¹⁶⁵Barkan, "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Ankara 1952, s.290-294.

¹⁶⁶Ünal, Harput Sancağı, s.3.

¹⁶⁷İnalçık, Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid..., s. XX.

İcmâl defterde ise her köyün ve mezra'anın adı ile toplam ödeyecekleri vergi yekûnu ve dirlik sahibinin adı yer alırdı. Bazı icmâl defterlerde ise hâne ve mücerred gibi nüfusa ait rakamlara da yer verilirdi¹⁶⁸. *İcmâl defter* dirlik dağıtım işlemi yapıldıktan sonra tertip edilir ve daha sonra timarla ilgili zuhur eden ihtilaflarda bu defterler esas alınırdı. Her iki defterden ikişer adet düzenlenir ve birer nüshası tuğralanarak ilgili eyalet merkezine gönderilir, birer nüshaları da *defterhâne*'ye konurdu.

Yeni bir padişahın tahta çıkması veya umûmi olarak meydana gelen bir takım değişikliklerden dolayı, fetihten hemen sonra yapılmış olan ilk tahriri müteakip yeni bir tahrir daha yapılırdı. Bu durumda ilk tahririn sonuçlarını ihtiva eden deftere *defter-i atik*, yeni yapılamaya ise *defter-i cedîd* adı verilirdi. Şayet üçüncü bir tahrir söz konusu olursa, o zaman ilk tahrire ait deftere *defter-i köhne*, ikincisine *defter-i atik* ve sonuncusuna da *defter-i cedîd* denirdi. Şayet dördüncü bir tahrir yapılmışsa o zaman ilk iki tahrire ait defterler *köhne*, üçüncüsü *atik* ve sonuncusu da *cedîd* olurdu¹⁶⁹.

Arşivlerimizin en kıymetli hazinesi, hiç şüphe yok, ki tahrir defterleridir. Bugün muhtelif arşiv ve kütüphanelerde, 2.000 kadarı elimizde kalmış bulunan bu defterler sayesinde biz, belirli bir tarihte Osmanlı devleti içinde herhangi bir bölgede yaşamakta olan nüfus, arazinin yapısı ve tasarruf şekli, zirâat şekil ve çeşidi, kimlerin hangi oranda, ne zaman vergi ödedikleri vs. gibi hususlara dair bilgi edinebilmekteyiz. Ayrıca, tahrir bölgelerinin, tarımla ilgili örf ve âdetleri ile vergi düzenini gösteren *kanunnâmeler* de bu defterlerde bulunmaktadır.

Yine bu tahrir defterlerinde her türlü bâc ve resimlerin toplandığı geçit, pazar, panayır ve gümrük mahalleri, mâden ocakları, tuzlalar ve dalyanlar bulundukları yerlerde, senelik tahmini

¹⁶⁸Mesela 1522-23 yıllarında yapılmış bir tahrire ait olan TD 998 böyle bir defterdir, bkz. Harput Sancağı, s.5.

¹⁶⁹İnalçık, Sancak-ı Arvanid..., s. XV.

gelirleri ve işleyiş nizamları ile kaydedilmiştir. Ayrıca Osmanlı ülkesinin muhtelif kısımlarında derbend bekleyen, yol ve köprü tâmir eden veya kervansaraylara hizmet edenleri ve kale muhafızlarını *mâdençi, güherçileci, şapçı, tuzcu, yağcı, ortakçı* vs. gibi türlü görevliler ve bunlara ait istatistikî rakamları da bu belgelerde bulabilmekteyiz.

Tahrir defterleri birer tapu kütüğü oldukları için, *her köyün kimin timarı, mülkü veya vakfı olduğunu, bunların gelir kaynakları ile hukukî statü ve idarî düzenlerini* ve köylerin durumlarını, ve kısaca tarihçelerini öğrenme imkanı bulmaktayız.

Tahrir defterleri gibi sayımlar o çağlarda gelişmiş Avrupa memleketlerinde de görülüyordu. Ancak bunların birçoğunun tahrir defterleri kadar teferruatlı ve kıymetli bilgiler ihtiva etmediği bilinmektedir.

Osmanlı tahrirlerinin, geniş bir alanda yayılmış bulunan ülkenin her köşe ve bucağında birden, aynı yıllarda ve aynı usullerle yaptırılıyor ve muntazam zaman aralıkları ile ve benzer usullerle tekrar ediliyordu. Bu bakımdan, bu hususlar, söz konusu sayımların bugün elimizde kalmış olan defterlerinin tarihi bir kaynak olarak değerini bir hayli arttırmaktadır¹⁷⁰.

İnsan unsuru hakkında rakamlarla ifade edilebilen çok tesirli ölçüler ve yeni analiz metodları temin eden *demografi* ilmi, toplumların geçmişteki sosyal ve iktisadî bünyesini, idarî-malî örgütlenmelerini bugünkü sosyal ilimlere has zihniyet ve metodlarla tetkik etmek isteyen tarihçiler için çok şeyler vaad etmektedir. Bundan dolayı bahis konusu tahrir defterleri de bilhassa nüfus sayımları bakımından zengin bir malzeme yığını teşkil etmeleri itibarıyla tarihî demografi araştırmaları için eşsiz birer kaynaktır¹⁷¹.

¹⁷⁰Bu hususlarda bkz. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I-II)", İÜİFM, II/1 (1940), II/2 (1940-41), s.20-60; 214-247.

¹⁷¹Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", Türkiye Mecmuası, X (1951-53), s.1-3.

Tahrir defterlerinin, Osmanlı devletinin kuvvetle kurulup gelişmekte olduğu devirlere ait olanlarının muntazam ve mükemmel olduğu görülür. Bu dönemlerde tanzim edilmiş olan defterlerin tertip tekniği, yazı özellikleri, cilt, kâğıt, mürekkep vs. gibi malzemenin seçilişindeki zevk ve kalite üstünlüğü bakımından durmadan geliştiği görülmektedir. İlk zamanlarda daha fazla özetlenmiş bir şekilde tertip edilmiş oldukları görülen defterler, Fâtih veya II. Bayezid devirlerinde gelişmiş ve olgunlaşmıştır.

Tahrir defterlerinin şekil, tertip ve zenginlik bakımlarından olgunluk çağını ulaşmasında bu devirlerin *il-yazıcıları* ve onların *kâtiplerinin* payı büyüktür. Sağlam bir tahsil gördükleri anlaşılan bu kültürlü kişiler ifade kuvveti, lisan bilgisi ve yazılarının güzelliği ile dikkati çekmektedir. Defter tekniğindeki gelişme Kanunî, II. Selim ve III. Murad devirlerinde devam etmiştir. Fakat daha sonra yapılan ve sayıları giderek azalan tahrir defterleri ile XVII. yüzyılda yaygınlaşan *avârız*, ve *cizye* tahrirlerine âit örneklerde belirgin bir soysuzlaşma dikkati çekmektedir.

XVII. yüzyıldan sonra yazılar eski güzelliğini tamamen kaybetmiş olup, çirkin ve imlâsı bozuktur, rakamlar karışık ve toplamalar hatalıdır. Eski defterlere sonradan yazılan der-kenarlar ve *visâle* denilen ek-belgeler bu soysuzlaşma ve zevksizliğin örneklerini vermektedir. Defterlere sonradan ilâve edilmiş olan bu kâğıtlar sararmış, yazılar soysuzlaşmış ve mürekkebin rengi uçmuştur¹⁷².

¹⁷²Barkan, Hüdavendigâr Livası, s.1-6.

C. OSMANLI VERGİ DÜZENİ

Osmanlı devleti XVI. yüzyılın başlarından itibaren fetihlerle sürekli genişlediği için devletin hukukî, askerî, mali ve sosyal yapısında da devamlı gelişme ve değişimler vuku bulmuştur. Bundan dolayı imparatorluğun her tarafına şamil tek bir vergi düzeni konulamamış, fethedilen her bölgenin coğrafi şartları, ırkî ve kültürel özellikleri ile sosyal ve ekonomik yapısı dikkate alınarak ayrı ayrı düzenlemeler yapmak yoluna gidilmiştir¹⁷³. Ayrıca feth edilen bir ülkedeki ekonomik ve sosyal istikrarın bozulması endişesi de Osmanlı idarecilerini pragmatik davranmaya ve her mahallin yukarıda sayılan hususiyetlerini göz önüne alarak bir vergi sistemi yerleştirmeye sevk etmiştir.

Bu sebeple her vilâyet ve her sancak için vergi sisteminin esaslarını vaz eden, vergi mükellefleri ile sipâhi veya devlet ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini düzenleyen ayrı ayrı kanunnâmeler tertip edilmiştir. Hatta bazı hallerde bir sancak içerisinde farklılık gösteren coğrafi bir bölge veya topluluk için dahi ayrıca kanunnâmeler tanzim edilmiştir. Bu kanunnâmelerde vergi mükellefi *re'âyânın* hak ve sorumlulukları, hangi ürünleri yetiştirecekleri ve bunlardan hangi nisbette ve ne zaman vergi ödeyecekleri gibi hususlarla, sınaî ve ticari faaliyetlerin nasıl vergilendirilecekleri tek tek açıklanmıştır. Öte yandan devlet görevi ifa eden *ehl-i orf*'ün uyması gereken kaideler ile *re'âyânın* riayet etmesi gereken hususlar da kanunnâmelerde yer alır.

¹⁷³Şinasi Altundağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", DTCFD, V, sayı 2,(1947), s.189.

Vergi tahakkuk ettirmek ve bu tahakkuk eden vergiyi toplamak tarih boyunca kurulan bütün devletler için daima büyük bir mesele olmuştur. Çünkü âdil, verimli ve basit bir vergi düzeni tesis etmek kolay bir şey değildir. Osmanlı devleti, devletin kuruluşundan itibaren bu konuda önceki Türk devletlerinde uygulanan vergi sistemini esas alarak, vergi kaynaklarını tesbit etmek için yukarıda etraflıca ele alınan *tahrir* (sayım) usûlünü benimsemiştir. Her feth edilen ülkede vergi kaynaklarının tesbiti için tahrirler yapılmış ve devletin umumi vaziyetindeki gelişme ve değişmelere paralel olarak tahrirler yenilenmiştir. Tahrir sırasında vergi kaynaklarının gözden kaçmaması hususunda azami dikkat sarf edilmiş, muhtelif sebeplerle vergilendirilemeyen kaynaklar sık sık yapılan teftişlerle vergi sistemine alınmaya çalışılmıştır.

Vergi tahakkuk ettirdikten, yani kimlerden ne miktarda vergi alınacağını belirledikten sonra, belki tahakkukdan daha zor olan işlem de tahakkuk eden verginin devlet hazinesine girmesidir. Bu da, eski ve yeni bütün devletler için mühim bir mesele olmuştur. Osmanlı idarecileri bu konuda zamanın şartlarını dikkate alarak Selçuklular ve onlardan önce uygulanan bir usûlü kabul etmişlerdir. O dönemde bugünkü anlamda devlet gelirlerinin tek bir merkezde toplanıp sonra devlet harcamalarının buradan yapılması şeklinde modern bir bütçe anlayışından söz edilemez. Çünkü para ekonomisinin ve ulaşım vasıtalarının bugünkü ölçülerde gelişmediği bir zamanda imparatorluğun merkezden binlerce kilometre uzaktaki bölgelerinde vergiyi madeni para olarak toplayıp sonra toplanan bu parayı tekrar *sipâhi*, *yeniçeri* vs. gibi asker ve memurlara dağıtmak ve diğer devlet harcamalarını yapmak ulaşım, haberleşme ve güvenlik açısından imkansızdı.

Ayrıca birçok verginin nakit olarak değil de *aynî* olarak alındığı düşünülürse vergileri doğrudan merkezî bir hazineye toplamanın güçlüğü anlaşılabilir. Bundan dolayı Osmanlı idarecileri de timâr düzeni dediğimiz sistemi geliştirmişler ve devlet gelirlerinin bir harcama biçimi olarak benimsemişlerdir. Bunun tâbii sonucu olarak devlet, zamanın teşkilat ve maliye sisteminin icaplarına uyarak, vergi toplamak hakkını büyük ölçüde dirlik sahiplerine ve vakıflara

bırakmıştır¹⁷⁴.

Öte yandan yeni feth edilen bir bölge Osmanlı idarî teşkilatına dahil edilirken bütün imparatorluğa şamil tek bir idarî sistemi empoze etmek yerine, o bölgenin coğrafî, sosyal ve ekonomik şartlarına göre düzenlemeye gitmek şeklindeki yaklaşım vergi sistemi için de geçerli kılınmıştır. İmparatorluğa yeni katılan mahallerde devletin vergi, timâr ve benzeri konularda hukukî standardı demek olan *kanun-ı Osmanî*'yi uygulamak yerine, o bölgede daha önceki hakimler tarafından konulmuş olan vergi düzenini ve mevzuatı bir müddet daha devam ettirmek ve orada Osmanlı hakimiyeti pekiştikten ve halk Osmanlı idaresine iyice alıştıktan sonra tedricen *kanun-ı Osmanî*'ye geçmek şeklinde bir siyaset takip edilmiştir¹⁷⁵.

Meselâ *Çaldıran* zaferinden sonra Osmanlı hakimiyetine giren *Harput*, *Mardin*, *Hasankeyf* vs gibi sancaklarda bu prensibe riayet edilerek derhal *kanun-ı Osmanî*'ye geçilmemiş, uzun yıllar hakimiyet sürmüş olan Uzun Hasan Bey'in¹⁷⁶ koyduğu vergi mevzuatı yerinde bırakılmış, sadece ziraatla uğraşan kesimin vergilendirilmesinde Osmanlı kanunları tatbik olunmuş, *bâc*, *damga* ve sair cihetlerde *Hasan padişah kanunları* mer'î tutulmuştur¹⁷⁷. Bundan dolayı ziraat ve hayvancılıkla ilgili hususlarda devletin timâr sisteminin

¹⁷⁴Barkan, "Avarız", İA, I, s.14.

¹⁷⁵Barkan, "Osmanlı Devrinde Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, I, İstanbul 1980, s.545-573.

¹⁷⁶Doğu Anadolu'da Safevi hakimiyeti kısa sürmüş olduğundan henüz vergi hususunda oturmuş bir mevzuat ortaya çıkmamıştır, çıksa dahi ideolojik olarak rakip gördükleri bir devletin kanunlarını Osmanlılar'ın uygulamak istemeyecekleri aşîkardır.

¹⁷⁷Nitekim bu durum 1518 tarihli Harput kanunnamesinin başında "*Tafsil-i kanunname-i livâ-i Harpurd ber-müceb-i kanun-ı Osmanî mahsûlât-ı kurâ ma'a şehîr ve bâc ve damga ve sâ'ir cihathâ ki der şehîr-i mezbûre ber-müceb-i kanun-ı Hasan padişah nihade şude*" şeklinde açıklanmaktadır, bkz. Ünal, *Harput Sancağı*, s.118; Aynı ifade Mardin kanunnamesinde de mevcuttur

uygulandığı sair mahallerindekine benzer bir tatbikat görülürken, *bâc*, ve *damga* gibi hususlarda *Akkoyunlular* zamanında konulmuş mevzuat geçerli olmuştur.

Şimdi bu değerlendirmelerden sonra Osmanlı vergi kaynaklarını ele alabiliriz.

1. Öşür

Öşür, kelime olarak onda bir (1/10) anlamına gelen Arapça kökenli bir kelime olup, ıstılah olarak Osmanlı devletinde umumiyetle halkın ürettiği mahsûllerden, bilhassa hubûbâtta alınan vergiye verilen isimdir. Ziraî ürünlerin dışında bal'dan da *öşür* alındığı görülür.

Öşür, orta çağdan beri Müslüman ve Hristiyan alemlerinin tanıdığı bir vergidir. İslamiyetin ilk zamanlarından itibaren bütün İslam devletlerinde alındığı için *şer'î* bir vergi olarak mütalaa edilmiştir¹⁷⁸. Osmanlı hukukçuları *öşür*'ü *harâc-ı mukaseme* saymışlardır¹⁷⁹. *Mukaseme*, bölüşme manasına gelmektedir. *Re'âyâ*, ektiği toprağın sahibi olmayıp bir nevi kiracısı durumundadır. Toprağın gerçek sahibi devlettir. Bu durumda *öşür* de *re'âyânın* ziraat ettiği arazinin icar bedeli olmaktadır. Yani devletin aldığı *öşür*, toprakların mülkiyetine sahip olmaktan doğan bölüşme hakkıdır¹⁸⁰.

Öşür onda bir demek olmakla beraber, vergi nisbeti olarak çok defa 1/5, 1/6, 1/8 gibi farklı oranlarda tatbik edilmiş, hatta bazı hallerde ürünün yarısı alınmıştır. Bunun sebebi, arazinin

¹⁷⁸Lütfi Güçer, aynı eser, s.51-52.

¹⁷⁹"*Öşür adına alınan öşür değildir, arzun harâc-ı mukasemesidir. Harâc elbette onda bir olmaz; arzun tahammülüne göre alınır. Nisfina değin almak meşrû'dur. Sekizde bir almak arzun tahammülü olacak helâldir, Kete Ebu's-suud*", *Millî Tettebular Mecmuası*, I, İstanbul 1331, s.102.

¹⁸⁰Ünal, *Harput Sancağı*, s.119.

verimliliğinin, sulama ve iklim şartlarının, ziraatı yapılan ürünün cinsinin ve mahalli örf ve adetlerin farklılığıdır¹⁸¹.

Öşür, *aynî* ve *nakdî* olmak üzere iki şekilde tahsil edilebilirdi. Arpa, buğday, darı, nohut gibi dayanıklı hubûbât çeşidinde ve pamuk vs'de *aynî* olarak alınması kanundu. Buna mukabil, sebze ve meyve gibi bağ, bağçe ve bostan mahsûllerinden *nakdî* ve *maktû* olarak resim alınırdı. Fakat sipâhiler çok defa hubûbâtta da o günkü narh (*narh-ı rûzî*) üzerinden *nakdî* olarak öşür almak isterlerdi. Çünkü sipâhi için elindeki mahsûlü satıp nakde çevirmek başlı başına bir mesele idi. Bu sebeple yasaklanmasına rağmen sipâhilerin, *re'âyâdan* öşür'ü nakid olarak alma eğilimi gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Ancak para ekonomisinin çok gelişmediği, ulaşım ve pazarlama şartlarının *re'âyâ* için de önemli bir mesele teşkil ettiği bir dönemde hubûbâtta nakid olarak öşür alınması, çiftçiler açısından oldukça zordu. Bu durumu nazar-ı itibara alan Osmanlı idaresi, sipâhileri ve eminleri, nakdî olarak öşür almamaları hususunda uyarmış; bu tür davranışlara tevessül eden olduğu takdirde, engel olunması konusunda *hakimü'l-vakt* olanların da dikkati çekilmiştir¹⁸². Fakat öşürün *aynî* olarak alınmasının baştan beri uygulana gelen bir usul olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1540 yılından önceki kanunnâmelerde bu konuya temas edilmemiştir. Muhtemelen sipahilerin şartları kendi lehlerine istismar etmeleri üzerine *re'âyânın* şikayetleri dolayısıyla 1540 yılından sonra yapılan tahrirlerde durum dikkate alınarak kanunnâmelere hububattan alınan öşürün *aynî* olarak tahsili emr olunmuştur.

Hubûbâtın haricindeki bağ, bağçe ve bostan mahsûllerinden öşürün *aynî* olarak alınması ise imkansızdı. Çünkü sebze ve meyve

¹⁸¹Barkan, "Öşür", İA, IX, s.485.

¹⁸²"vilâyetde eğer ucuzlukdur ve ger kızlıkdır *re'âyâdan* öşür bedeli akçe alınmayup eğer buğday ve ger arpa ve ger sâ'ir hububatdır her ne ise ölçülüp ayniyle tereke vireler eğer sancak beyleridir ve ger zü'emâ ve gayridir ve *re'âyâya* zulm idüp öşür bedeli akça taleb itmeyeler itmek isterlerse *hakimü'l-vakt* olanlar men' ideler", bkz. Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı, (Türk tarih Kurumu'nda basılıyor), Ekler, 1541 ve 1566 tarihli *Çemişgezek* kanunnameleri.

hububat gibi dayanıklı ürünler değildi. Bundan dolayı *nakdî* olarak vergilendirilmeleri zaruri idi. Tahrir defterlerinde bu vergiler umumiyetle "*ber-vech-i maktu*" şeklinde kaydedilmiştir. Maktu verginin mahzurlu tarafı, *re'âyânın* ürününün az olduğu kıtlık zamanlarında da defterde yazılı olan miktarı nakden ödemek zorunda olmasıydı. Bu yüzden bazı sancaklarda maktu öşür alınmasına son verildiği de olmuştur¹⁸³.

a) Tahrirlere Göre Narh Fiyatları

Mufassal tahrir defterlerinde nakdî olarak alınan vergi ve resimler akça olarak kaydedilmiştir. Yani *resm-i çift*, *resm-i bennâk* ve *resm-i ispenç* vs. gibi miktarı belirli olan resimlerin akça olarak ne tuttuğu defterlerde görülmektedir. Bunun yanında *aynî* olarak alınan buğday, arpa, darı, penbe vs. gibi öşür'e tâbi ürünlerin de belli bir narh üzerinden akça olarak değeri verilmiştir.

Defterlerde öşür olarak alınan miktarın kaç kile ya da müd olduğu belirtildikten sonra o ürün için tesbit edilen narh fiyatından öşürün akça olarak tuttuğu meblağ da kayıtlıdır. Bununla sipâhilere tevcih edilen dirlik tutarı belirlenmiş olmaktadır.

Tahrir defterlerinde buğday, arpa, darı, pamuk vs. için konulmuş olan narh fiyatları, tahrir işlemini yürüten tahrir komisyonlarınca değil, doğrudan doğruya padişah huzurunda yapılmaktadır. Hubûbâtın miktar ve kıymeti takdir edilirken kıtlık ve bolluk senelerinin farklarını ortadan kaldırmak için üç yıllık ürün ortalaması dikkate alınmakta ve öşür miktarı bu şekilde tesbit edilmektedir. Tahrir komisyonlarınca öşür miktarının belirlenmesinden sonra öşre tâbi mahsûllerin narh fiyatlarının belirlenmesi için defterler merkeze gönderilmekte ve bizzat padişah huzurunda narh verilmektedir¹⁸⁴. Fakat tahrir eminleri, narhın

¹⁸³Bkz. 1518 tarihli Aydın Livası kanunu, Barkan, Kanunlar, s.18.

¹⁸⁴Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri...", İktisat Fakültesi Mecmuası, II, s.40.

doğru tesbit edilmesine yardımcı olmak maksadıyla ilgili kadılıklardan mahalli narhı gösteren hüccetler getirmektedirler¹⁸⁵.

Ancak merkezde belirlenen bu fiyatların her zaman için halk arasında cari olan gerçek fiyatlarla paralel olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden öşürün nakdî olarak alındığı bazı yerlerde sipâhiler, *öşür* bedellerini çok defa tahrir defterlerinde belirlenene göre değil de o günkü (*narh-ı rûzî*) narha göre almak temayülündedirler. Bundan dolayı halkın gadre uğramaması için zamanla öşürün *aynî* olarak alınması hususu bütün imparatorluğa teşmil edilmiştir.

Tahrirler dönemi kapandıktan sonra XVI. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olan eyaletlere ait son tahrirler XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geçerli olmuştur. Bu uzun zaman dilimi içerisinde defterlerde XVI. yüzyılda tesbit edilmiş olan narh fiyatları üzerinden timâr geliri hesapları yapılmış fakat, *aynî* olarak *öşür* alındığından sipâhinin kaybı olmamıştır. Ancak şahıs başına alınan vergilerin sabit kalmış olması ve hesapların akçaya göre yapılmış olması sebebiyle zamanla akçanın değer kaybetmesi yüzünden sipâhi gelirlerinde reel olarak gerileme olmuştur.

(1) Hubûbât Öşrü

Hubûbât, ekonomisi tarıma dayalı toplumların vazgeçilmez ürünüdür. Bu durum sadece hubûbâtın halkın temel gıda maddesini teşkil etmesinden kaynaklanmaz. Hubûbâtın aynı zamanda stratejik bir değeri ve önemi vardır¹⁸⁶. Fetihçi devletler kalabalık ordularının iâşesi için buğdaya şiddetle ihtiyaç duymuşlardır. Ayrıca sefer zamanında atların yiyeceği olan arpa ve saman da stratejik öneme sahiptir. Bu sebeple hubûbât ziraatı devlet tarafından daima teşvik edilmiş ve üretiminin artması için zaman zaman *çiftçiler* desteklenme

¹⁸⁵İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid...*, Giriş, s. XIX.

¹⁸⁶Geniş bilgi için bkz. Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s.38-41.

yoluna gidilmiştir. Darlık ve kıtlık zamanlarında gerekli hubûbâtı temin etmek ve ürünün yetişmediği ya da tâbii afetlerin yol açtığı darlık bölgelerinin gıda ihtiyaçlarını karşılamak için hubûbât ekiminin teşvik edilmesi iktisadi şartların zaruri kıldığı bir devlet politikası idi.

Öte yandan devletin en mühim vergi kaynağını teşkil eden öşürün yüzde ellisinin hubûbâtta sağlanıyor olması gibi mali zaruretlerle de buğday ve arpa ekimi teşvik ediliyordu. Bütün bu sebeplerle Osmanlı devletinde *ziraî üretimin devlet kontrolü altında merkezî bir planlama* dahilinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Devlet gerekli gördüğü zaman bir bölgede herhangi bir ürünün ziraatini yasaklayabilir ya da yeni bir ürünün ziraatini yaygınlaştırabilir. Mesela 1518 tahririne göre *Harput Sancağı*nda 5 bin küsur kile mercimek üretilirken 1566 yılında mercimek üretiminin tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Keza darı üretiminde de 1518'den 1566'ya büyük ölçüde düşüş gözlenmektedir. Buna karşılık buğday ve arpa üretiminde yüzde yüzlere varan artışlar olmuştur¹⁸⁷. Bunun sebebi, buğday ve arpaya olan ihtiyacın artması ve mercimek ve darı ekiminin yasaklanmasıdır.

Hububat öşrü içerisinde en büyük gelir kalemini tarım toplumlarının en başta gelen ürünü olan buğdaydan alınan öşür teşkil etmektedir. Çünkü buğday, halkın temel gıdası olan ekmeğin ham maddesi olduğu gibi, onun dışında günlük hayatta en çok tüketilen bulgur, nişasta, erişte, tarhana vs. gibi gıdaların da ana malzemesidir. Her türlü iklim şartlarında iyi kötü yetişebilmesi sebebiyle her zaman en çok rağbet edilen ürün olmuştur.

Pazar ekonomisinin pek gelişmediği, ulaşım vasıtalarının sınırlılığı dolayısıyla bölgeler arası ticaretin canlılık kazanmadığı zaman ve mekanlarda halkın en önemli kaygısı kışlık ihtiyacını karşılayabilecek kadar buğdaya sahip olabilmektir. Kıştan evvel buğdayını anbarına yerleştirmiş olan köylü klasik dönemin en mutlu insanı demektir. Hatta kıtlık devirleri için fazladan bir miktar

¹⁸⁷ Ünal, *Harput Sancağı*, s.101-102.

hubûbât depo edebilmek herkes için saadet kaynağıdır. Çünkü iyi ürün elde edebilmek iklim şartlarına tâbidir ve bu her zaman mümkün olamamaktadır.

Buğday öşrü umumiyetle 1/5 nisbetinde uygulanmaktadır ancak, bazı özel durumlarda, yol üzerinde olan veya başka bir sebepten dolayı muafiyet verilen ve defterde bu konuda açıklama bulunan bir kısım köylerde 1/6 ve 1/7, gibi oranlarda alındığı gibi¹⁸⁸ bazı şahıslar için de istisnai olarak 1/8 nisbetinde öşür tahsil edildiği de görülmektedir¹⁸⁹.

Buğdaydan sonra Anadolu'da en fazla üretilen hubûbât ise arpadır. Bilhassa atların ve davarların beslenmesinde hayvan yemi olarak kullanıldığı gibi buğday kadar makbul olmasa bile arpa, halkın temel gıda maddesi olarak yufka, keşkek vs. yapımında da kullanılmaktadır. Anadolu'nun bazı yörelerinde buğday ile arpa karıştırılarak elde edilen un, besin maddesi olarak kullanılmaktadır. Öte yandan arpa ve buğday saplarının harmanda döven ile dövülmesiyle ortaya çıkan saman ise özellikle kış aylarında hayvanlar için vazgeçilmez bir besin maddesidir.

Darı da hem yiyecek, hem de hayvan yemi olarak tüketilen bir besin bitkisidir. Darı haşlanıp, tuzlanıp yenildiği gibi, darı unundan ekmek, çorba, çörek vs. yapılır. Ziraatının kolay oluşu ve Anadolu'nun her bölgesinde yetişebilmesi sebebiyle bol miktarda üretilir.

Buğday kadar olmamakla beraber arpa ve darıdan alınan öşür de devlet gelirleri içerisinde önemli bir nispet teşkil etmektedir.

¹⁸⁸"Karye-i Vertariş tâbi'-i nâhiye-i Gündüz, mezbûr vilâyet-i mezbûre nevâhisinden olan kurânın mülkü olmağın öşrü yedide bir kayd olundu", Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defteri 106, s.51/a.

¹⁸⁹"Karye-i Kozluca tâbi'-i nâhiye-i Ovacık, zemîn-i çiftlik küt'a 1, der-tasarraf-ı Derviş Kanber, mezbûr Derviş Kanber zâviyedâr olup âyende ve revendeye hizmet idüp ol mukabelede mutasarrıf olduğu çiftlikde öşür ü sâlârını virür ki sekizde bir olur", Tapu Tahrir Defteri 164, s.46/a; Tapu Tahrir Defteri 106, s.71/a.

Eski çağlardan beri en önemli sanayi bitkisi olan pamuk da Osmanlı coğrafyasının birçok bölgesinde yetişmektedir. Umumiyetle sulak ve nemli bölgeleri seven pamuk, o zaman için yün ile birlikte sanayiın en önemli kolu olan dokumanın temel ham maddesidir.

Her türlü iklim şartlarında yetişen asma bitkisinin meyvesi üzüm ise hubûbât ekimine elverişli olmayan dağlık ve kır arazide de yetişebilmesi sebebiyle gerek Anadolu'da ve gerekse Rumeli'de çok yaygındır. Bağcılık yapanlardan bazen her 100 tevek (asma) başına bir resim, bazen de *şıra öşrü* adı altında bir vergi alındığı görülmektedir.

Buğday, arpa, darı, pamuk ve bağcılık dışında, özellikle ırmak vadileri boyunca yer alan bağ ve bostanlarda bol miktarda meyve ve sebze yetişmektedir. Bunları tahrir defterlerinden tesbit etmek her zaman için mümkün olamamaktadır. Ayrıca köylere göre değişen farklı başlıklar altında nakdî olarak resim alınmadığından hangi meyve ve sebzeden ne kadar üretildiği bilinmemektedir. Bazen *öşr-i meyve* adı altında, bazen *öşr-i bostan*, ve bazen de *öşr-i piyaz ve sebze*, *öşr-i bezelye* ve hatta bazen *öşr-i ceviz* adı altında defterlerde muayyen bir resim alındığı görülmektedir. Bunların miktarları belirlenememekle beraber defterlere yansımış olması ve resim alınmaya baz teşkil ettiğinden dolayı halkın ihtiyacından fazla yetiştirdiği ve ekonomik bir değer ifade ettiği anlaşılmaktadır.

2. Diğer Vergi Ve Resimler

a) Hayvancılık ve Hayvancılıkla İlgili Resimler

(1) Âdet-i ağnâm

Osmanlı imparatorluğunda koyunlardan alınan vergiye *âdet-i ağnâm* adı verilmektedir. Fakat adı her ne kadar koyun resmi ise de keçilerden de alındığı bilinmektedir¹⁹⁰. *Âdet-i ağnâm*, ufak tefek

¹⁹⁰Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", DTCFD, c. V, sayı 5, (1947), s.485 vd.

bazı farklılıklar dışında umumiyetle her vilâyette müslim ve gayri müslim ayırd edilmeksizin 2 koyuna 1 akça olarak alındığı görülür¹⁹¹. Koyun kuzulu da olsa tek bir koyun mütalaa edilir, koyundan ayrı kuzusundan ayrı vergi alınmaz.

Âdet-i ağnâm koyun başına sabit bir resim olduğu için tahrir defterlerinde yer alan vergi toplamından hareketle bir sancaktaki koyun miktarını belirlemek mümkündür. Mesela, yaylakları bol olan *Çemişgezek* sancağında 1518 tahririnde 146.000, 1523 tahririne göre 210.000, 1541 tahririne göre 240.000 ve 1566 tahririne göre 330.000 koyun bulunduğu görülmektedir.

(2) Yaylak ve Kışlak (=Köm) Resimleri

Yaylak resmi, *kanunnâmeler*de *otlak resmi*, *resm-i meraî* ve *yatak resmi* olarak geçer. Buna göre sürülerini başkasının timârında otlatan veya *mîrî yaylaklarda* otlatan sürü sahipleri ile göçebe kabileler ve yörüklerden yılda bir defaya mahsus olmak üzere sürü başına alınan bir resimdir¹⁹².

Genelde *yaylak* ve *kışlak* resimleri hariçten gelip konaklayan koyun ve sığır sürülerinden alınan bir resimdir. Yerli *re'âyâdan* alınmamaktadır. Meselâ 1540 tahririnde *Diyârbekir* vilâyetinde 300 koyun bir sürü kabul edilmiş olup, her 300 koyunluk sürüden *yaylak resmi* olarak bir *â'lâ* koyun alınması kanundur¹⁹³.

Kışlak resmi ise komda kışlayan koyun ve davar sürülerinden alınan aynı mahiyetteki bir resimdir. Buna *köm resmi* de denilmektedir. *Kanunnâmeler*de sadece davar sürüsü tâbiri geçmekte ise de¹⁹⁴ koyun sürülerinden de alındığı defterlerde

¹⁹¹Barkan, *Kanunlar*, s.12 (Aydın Vilayeti kanunu).

¹⁹²N. Çağatay, "aynı makale", s.509 vd.

¹⁹³ Barkan, *Kanunlar*, s.134 (1540 Tarihli Diyarbekir Vilayeti kanunu).

¹⁹⁴"*resm-i kışlak dahi bu vilâyetde köm dirler her üç yüz davara bir davar vireler kıymeti otuz akça ola ziyâde ve eksük olsa ana göre hesâb oluna*", bkz. *Çemişgezek Sancağı*, Ekler, 1541 tarihli *Çemişgezek kanunu*.

kayıtlıdır. *Kışlak resmi* sadece komda kışlayan hayvanlardan alınmakta, köy içinde kışlayan koyunlardan alınmamaktadır¹⁹⁵.

(3) Bal Öşrü (Resm-i Kivâre)

Anadolu ve Rumeli'nin nehir vadileri ve yaylalarında yetişen değişik bitki ve çiçekler arıların beslenmesi için elverişli bir ortam sunmaktadır. Bu sebeple arıcılık ülkede çok yaygındır.

Tahrir defterlerinde *bal öşrü*, *resm-i asel*, *resm-i zenburiye*, *öşr-i kovan*, *resm-i kivâre* ve *öşr-i petek* gibi muhtelif isimler altında zikredilen bu vergi *re'âyânın* elindeki arı kovanlarının mahsûlünden, yani baldan alınmaktadır¹⁹⁶. Bazı yerlerde *aynî* olarak alındığı gibi çok defa *nakdî* olarak alınırdı. Şayet *re'âyâ* arılarını beslemek için kendi tâbî olduğu timârın dışında bir başka *sipâhinin* timârı arazisine götürürse, resmin yarısını *re'âyânın* kayıtlı olduğu *sipâhi*, diğer yarısını ise arıların otlandığı timârın *sipâhisi* alırdı¹⁹⁷.

Öşür üzere yani onda bir oranında alınan bal öşründen hareketle sancak bazında bal üretimi konusunda çıkarımda bulunmak da mümkündür. Meselâ, *Çemişgezek*'in 1541 tahririnde *resm-i kivâre* adı altında 26.210 akça resim alındığı görülmektedir. XVI. yüzyılın ortalarına doğru balın okkasının 4 akça olduğu nazarı itibara alınırsa¹⁹⁸ 1541 yılında bu sancakta toplam (26.210 x 10) = 262.100 akçalık, yani (262.100/4) = 65.525 okka bal elde edilmiş demektir.

b) Şahıs Başına Alınan Vergi ve Resimler

Bu başlık altında ele aldığımız resimler şahıslardan sosyal ve hukukî konumlarına göre tahsil edilen vergilerdir. Osmanlı

¹⁹⁵"köy içinde kışlamayup komda kışlayan koyundan 100 koyuna 10 akça alına, köy içinde kışlayandan alınmaya", TD 164, s.125/a.

¹⁹⁶N. Çağatay, "aynı makale", s.508 vd.

¹⁹⁷N. Çağatay, "aynı makale", s.508 vd.

¹⁹⁸Bkz. Ünal, *Harpur Sancağı*, s.123, dipnot 344.

istilahında bunlara *baş akçası* veya *kulluk akçası* gibi adlar da verilmektedir. *Cizye* dışında tamamı *örfi* olan bu resimler Osmanlı vergi sistemi içerisinde çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple sancak kanunnâmelerinde bu vergilerin kimlerden nasıl ve ne zaman alınacağı hususunda etraflıca durulmuştur. Yine *cizye* haricinde hepsi *sipâhi* timârında yer alan bu resimler timâr sisteminin ortadan kalkışına kadar devam etmiş ancak miktarı akçanın değer kaybetmesiyle beraber arttırılmadığı için reel olarak önemini kaybetmiştir. Sadece *cizye* her dönemde miktarı ayarlanan bir vergi olarak kalmıştır.

(1) Resm-i çift ve Resm-i dönüm

Osmanlı İmparatorluğu'nda *mirî* arazi sisteminin tatbik edildiği bölgelerinde, *çift* tâbir edilen muayyen büyüklükteki araziye tasarruf eden ra'yyetin ödediği resme *çift resmi* denir. Osmanlı yönetimi arazinin verim durumuna göre tesbit edilen ve miktarı 60 ila 150 dönüm arasında değişen ziraat arazisine bir *çiftlik* (=çift) kabul etmektedir. *Çiftlikler* tahrir sırasında *re'âyâyâ* taksim edilmektedir. Buradaki kıstas ise *ra'yyetin* evli olmasıdır. Evli olmayana *çiftlik* verilmemektedir. Çiftliği tasarruf eden, yani ekip biçen köylüler bundan dolayı bir resim ödemektedirler ki *resm-i çift* denilen bu resmin miktarı umumiyetle 50 akçadır.

Çift resmi'nin kökeni Osmanlı öncesindeki dönemlere kadar uzanır. *Çift resmi*'nin esası, köylülerin senyörlere karşı mükellef oldukları döğen, boyunduruk hizmeti, orak vs. gibi bazı feodal hizmetlerdir¹⁹⁹. Söz konusu bu feodal hizmetler sonradan, muhtemelen XV. yüzyılda nakde çevrilmiş ve *çift* tasarruf eden *re'âyâdan* muayyen bir para alınmaya başlanmıştır.

XVI. yüzyıldaki Osmanlı hukukçuları ise *çift resmi*'ni toprağa (*arz'a*) bağlı olduğunu ileri sürmektedirler. Sancak kanunnâmelerinde

¹⁹⁹Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu", *Belleten*, XXIII/92, (1959), s.581; Hatta yazar, Bizans'ta *pronoia* tasarruf eden köylüler tarafından ödenen vergiye dikkate şayan bir benzerlik gösterdiğini ileri sürmektedir. Bkz. "Çift resmi", *Eİ²*, II, s.32.

yer alan bu fikre göre *re'âyâ*, *çiftlik* olarak tasarruf ettiği topraktan dolayı *resm-i çift* ödemektedir. Buna karşılık bazı *sipâhiler*, *çift resmi*'nin mahiyetini farklı yorumlamışlar ve *re'âyânın* kullandığı öküz sayısına göre vergi talep etmişlerdir. Bu duruma açıklık getirmek için birçok kanunnâmede *çift resmi*'nin arza bağlı olduğu tasrih edilmiştir²⁰⁰.

Halil İnalcık'a göre *çift resmi* sadece şahsi bir vergi değildir. Aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi yani bir üretim ünitesi ve Dolayısıyla bir *mâlî ünite* söz konusudur. Ve vergilendirilen de bu birimdir. Kısacası *çift resmi* kombine bir vergidir. İnalcık, geç Roma İmparatorluğu'ndaki *colon*, *Galya*'daki *mansus*, Bizans'taki *zeugarion* ile Osmanlı *çift hânesinin* aynı şey olduğunu, köylü aile emeğine ve *çift-öküz-saban* teknolojisine dayanan küçük köylü işletmesini ifade ettiğini belirtmektedir.

Ona göre *çift-hâne* sistemine Osmanlı üretim tarzı denilebilir. *Çift-hâne* sistemini Osmanlı, *Selçuklular*'dan iktibas etmiştir. Bu sistemde esas olan, toprağın bir ailenin işleyebileceği büyüklükte parçalara bölünerek aile çapında işletmecilik yapmaktır.

Yine İnalcık'a göre, Osmanlı imparatorluğunun değişime ve gelişmeye, yani ekonomik sistemlerin ortaya çıkışına direnmesinde, durgun bir sosyo-ekonomik yapıya bağlı olmasında başlıca sorumlu da *mirî arazi* rejimi ve *çift-hâne* sistemidir²⁰¹.

Öte yandan XVI. yüzyılın Osmanlı hukukçusu Ebu's-suud Efendi *çift resmini harâc-ı muvazzafa* kabul etmekte ve buna bazı

²⁰⁰"ve tamam çift ve resm-i çift yazılan kimesnelere sipahiler sen iki veya üç çift ile ziraat idersin diyu tekrar resm-i çift taleb eylemeyeler. Zirâ resm-i çift arza bağlanmışdır öküze bağlanmamışdır", Barkan, *Kanunlar*, s.133, 1540 tarihli Diyârbekir Vilayeti Kanunu.

²⁰¹İnalcık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi*, (21-25 Ağustos 1989 İstanbul), Ankara 1980, s.1-11.

diyârda *tasma akçası* dendiğini ifade etmektedir²⁰². Barkan, haklı olarak, bunu, *örfi* bir vergi olan *resm-i çift*'i *şer'ileştirme gayreti* olarak yorumlamaktadır²⁰³.

Öyle anlaşıyor ki, *çift resmi*, başlangıçta Osmanlı öncesinden kalma bir takım feodal hizmetlerin nakde çevrilmiş karşılığı *örfi* bir vergi iken sonradan *re'âyânın çiftlik* tasarruf etme şartına (arza) bağlı şahsi bir vergi haline gelmiştir. *Resm-i çift*'in, *cizye*, *ispenç*, *bennâk* ve *mücerred* resimlerinden farkı da buradadır. Nitekim herhangi bir sebeple *çift*'i elinden alınan *re'âyâ*, *bennâk* sayılmaktadır²⁰⁴.

Bazı yerlerde bir *ra'iiyyete* birden fazla *çiftlik* de verilebilmektedir. Muhtemelen nüfusun azlığından kaynaklanan bu gibi hallerde *re'âyâ* tasarruf ettiği *çiftlik* adedi kadar *resm-i çift* ödemektedir. Buna mukabil *Çemişgezek* gibi arazisi müsait olmayan yerlerde tam *çift* bulmak bile zordur. Bu sebeple *Çemişgezek*'te 180 dönüm arazi bir *çift* kabul edilmiştir²⁰⁵. *Çift resmi*, *nîm çift* tasarruf eden *re'âyâdan* yarısı oranında alınır. Fakat *nîm çift*den de az ise bu takdirde 2 dönüme 1 akça olan *dönüm resmi* (= *resm-i zemîn*) alınır.

Doğu Anadolu'da *resm-i çift* umumiyetle 50 akça olarak alınmaktadır. İmparatorluğun diğer bölgelerine nazaran miktarın yüksek olmasının sebebi devletin, bu bölgede *çift resmi*'ni bir takım eski ağır vergilere muadil tutarak vaz etmiş olmasıdır²⁰⁶. Mesela *Harput* sancağına bağlı *Ebutâhir* nahiyesinde 1518 tarihli ilk tahrir

202"re'âyâ ellerinde olan arazi ne öşriye ve ne de harâciyedir belki arz-ı memleketdir ki, arz-ı mîrî dimekle ma'rûfdur ve meşhûrdur rakabesi beytül-mâlındır tasarrufu re'âyâya tefevvüz olmuştur ekerler biçerler harâc-ı muvazzafın çift akçası adına bazı diyârda tasma akçası adına ve harâc-ı mukasemesini öşür adına virürler", "Osmanlı Kanunnameleri", Milli Tettebbular mecmuası, I, s.51.

203Barkan, *Kanunlar*, s.299.

204Ünal, *Harput Sancağı*, s.128 vd.

205N. Çağatay, "aynı makale", s.497.

206İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsumu", s.585.

göre *resm-i çift* alınmamakta bunun yerine *âdet-i kara salgun* denilen bir vergi alınmaktadır ki bunun miktarı da tam 50 akça tutmaktadır²⁰⁷. *Çemişgezek* sancağında da *resm-i çift* 50 akçadır. Fakat arazi yapısının dağlık oluşu ve *çiftlik* teşkil edilebilecek büyüklükte toprak bulunmaması sebebiyle 1541 yılından itibaren daha çok *resm-i zemîn* yazma yoluna gidilmiştir²⁰⁸.

(2) Bennâk Resmi

Bennâk, çiftliği olmayan, evli *ra'iiyyete* denilmektedir. Fakat *bennâkler nîm çift*'den az yerleri ekip biçebilirler. Bu durumda *bennâk*, evli ve *nîm çift*'den az yer tasarruf eden Müslüman *ra'iiyyet* demektir²⁰⁹. *Mücerred*'den farkı evli oluşudur. Bazı yerlerde *bennâkler ekinli bennâk* ve *caba-bennâk* olmak üzere iki kısımda mütalaa edilmiştir. Buna göre *nîm çift*'den az yer tasarruf *bennâkler ekinli*, hiç yer tasarruf etmeyenler *caba-bennâk* sayılmaktadır²¹⁰. Ancak bazen *caba-bennâk*'ın, *mücerred* anlamında kullanıldığı görülmektedir²¹¹.

Bennâk resmi, *çift resmi* gibi çiftlik tasarruf şartına bağlı değildir. Herhangi bir toprağı işlesin işlemesin her evli olan

207Bkz. Ünal, *Harput Sancağı*, s.129.

208"...ammâ vilâyet-i mezbûrenin ekseri kûhistân olup yerleri tamâm çifte ve nîm çifte mütehammil olmayup ol asıl kurâya *resm-i çift* ta'yîn olunmayup *resm-i zemîn* yazılmışdır kaç dönüm zirâat iderse iki dönüme bir akça *resm-i zemîn* virüp ve zirâat eylemeyüp ve *resm-i zemîn* *resm-i bennâk*den eksik olan on iki akça *resm-i bennâk* virüp ve altı akça ırgadiye virüp anlardan *resm-i çift* talep itmeyeler", bkz, *Çemişgezek Sancağı*, Ekler, 1541 tarihli *Çemişgezek kanunu*.

209Barkan, *Kanunlar*, s.47 (1528 Tarihli Bolu livası Kanunu).

210İnalçık, "Raiyyet rûsumu", s.589.

211"ve anlar kim mücerred olalar atalarına hizmet ider olmayup ki alâhide kendü kârlarında olalar anların gibiden altışar akça *caba-bennâk* alalar", bkz, *Çemişgezek Sancağı*, Ekler, 1518 tarihli *Çemişgezek kanunu*; Ayrıca, Ünal, *Harput Sancağı*, s.130.

Müslüman *re'âyâdan* alınır. Kısacası şahsa bağlı bir baş vergisidir²¹². Nitekim 1566 tarihli *Harput kanunnâmesinde* “baş hakkı” olarak zikredilmektedir²¹³. Bazı yerlerde buna *resm-i ra'yyet* de denilmektedir²¹⁴.

*Ekinlü bennâk*ler, ekip biçtikleri *nîm çift*'den az yerler için 2 dönüme 1 akça zemîn resmi öderler ve *bennâk* resmi ödemezler. Ancak ziraat ettikleri arazinin miktarı 24 dönümden az ise *resm-i zemîn* alınmayarak *bennâk* resmi alınır²¹⁵. Çünkü o zaman 2 dönüme 1 akça hesabı üzerinden *resm-i zemîn*, *bennâk* resminin altına düşmektedir.

(3) Mücerred Resmi

Mücerred bekâr fakat başkasına muhtaç olmadan kendi geçimini temin edebilen Müslüman erkeklere denilmektedir. Kısaca *mücerred* kabul edilen kişinin Müslüman olması ve “*atalarına hizmet ider olmayup... kendü kârlarında...*” olması temel şarttır. *Harput* ve *Çemişgezek*'te bunlara *caba-bennâk* de denilmektedir. *Mücerredler*'in durumu umumi kanunnâmelerde ve sancak kanunnâmelerinde çeşitli şekillerde izah edilmiştir. Umumiyetle bütün imparatorlukta *mücerred resmi* olarak 6 akça alındığı görülmektedir²¹⁶. Fakat bazı istisnalar da söz konusudur. Bazı

²¹²Feridun Emecen, “Bennâk”, TDVİA, V, s.458.

²¹³Ünal, *Harput Sancağı*, s.248.

²¹⁴N. Çağatay, “aynı makale”, s.491.

²¹⁵“...kaç dönüm zemîn zirâ'at iderlerse iki dönüme bir akça *resm-i zemîn* virüp ve zirâ'at itmeyen veyahud *resm-i zemîn resm-i bennâk*den eksük olan ve çifti ve zirâ'ati olmayup müzevec olanlardan dahi on ikişer akça *resm-i bennâk* ve altışar akça *resm-i ırgadiye vireler*”, bkz. *Çemişgezek Sancağı*, Ekler, 1541 tarihli *Çemişgezek kanunu*; Ayrıca bkz. Barkan, *Kanunlar*, s.174; İnalçık, “aynı makale”, s.590.

²¹⁶Fakat 1518 tahririnde *Sağman* nahiyesine tabi *Arınduklu* karyesinde *mücerred* resmi 12 akça üzerinden alınmıştır, bkz. TD 64, s.808.

bölgelerde *mücerredler*'in resimden muaf tutuldukları da görülmektedir²¹⁷.

(4) İспенç Resmi

Müslüman olmayan erkeklerden alınan *ispenç resmi*'nin menşei Osmanlı öncesine uzanmaktadır. İспенç resminin bilinen en eski tahrir defterlerinde yer aldığı ve Fâtih kanunnâmesinde bu resimden bahsedildiği bilinmektedir. Ancak bu vergiyi ödeyen mükelleflerin gayri müslim olmaktan başka hangi vasıfları taşıyacağı hususunda kaynaklarda kesin bir tanım yoktur. Bunun sebebi de ülkenin her vilâyetinde farklı şekillerde tatbik edilmiş olmasıdır. *Kapu resmi* diye de zikredilen bu resim, miktar ve mahiyet itibarıyla Müslümanlardan alınan *çift resmine* mukabil sayıldığı²¹⁸ gibi, *bennâk resmi*'ne karşılık geldiği de ifade edilmiştir²¹⁹. Birçok yerde evli olup olmadığına bakılmaksızın her gayri müslim *re'âyâdan* alındığı kaydedildiği halde, bazı yerlerde sadece evli olan gayri müslim erkeklerden alındığı anlaşılmaktadır²²⁰. Bazı kanunnâmelerde ise *ispenç resmi*'nin tahsili için Hristiyan *re'âyânın cizye* verebilme kabiliyetine sahip olması, yani en az 300 akçalık menkul malı olması gerektiği belirtilmiştir²²¹. Hatta bazı bölgelerde *ispenç resmi* ile *cizye*'nin tek bir vergi olduğu da tebarüz ettirilmektedir²²².

Bu farklılıklara rağmen *ispenç resmi*'ni, genel olarak, bülûğ çağına ermiş, şehirli, köylü ve göçebe; evli veya bekâr, topraklı ve

²¹⁷İnalçık, “aynı makale”, s.587.

²¹⁸N. Çağatay, “aynı makale”, s.507; Ayrıca, Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, s.88.

²¹⁹İnalçık, “Raiyyet Rüsumu”, s.604.

²²⁰İnalçık, *Sancak-ı Arvanid*, Giriş, s. XXXII.

²²¹Çağatay, s.507.

²²²Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası*, s.115.

topraksız her gayri müslim erkekten alınan *örfi* bir baş vergisidir, şeklinde tarif etmek mümkündür.

İспенç resmi, *resm-i çift*, *bennâk* ve *mücerred* resimleri gibi sipâhi timârına dahil resimlerdendir.

(5) Cizye

Osmanlılar'a önceki Türk-İslam devletlerinden intikal eden *şer'i* bir vergi olan *cizye*'nin menşei eski Yunanlılar'a ve Romalılar'a kadar çıkarılmaktadır. Hatta Balkanlar'da Osmanlılar'ca fethedilen mıntikalarda yerli halkın kralları zamanında da *cizye*'ye mukabil *resm-i filori* veya başka isimler altında aynı mahiyette bir vergi ödedikleri Osmanlı kanunnâmelerinden anlaşılmaktadır²²³.

Süleyman Sûdî Efendi'ye göre *cizye*'nin vaz ediliş sebebi gâzilere yardımdır. Yardım da mal ile ya da bizzat olabilir. Ayrıca *cizye* mükelleflerinin ehl-i kitab olması gerekir. Putperest ve mecusiler üzerine *cizye* konulması caiz değildir²²⁴.

Bülüğ çağına erişmiş, vücut ve akılca sağlam²²⁵, ayrı iş gücü sahibi ve 300 akçalık menkul mala sahip olan her gayri müslim erkekten alınan *cizye*, toprağa bağlı olan *harâc*²²⁶ ile zaman zaman aynı mânâda kullanılmıştır²²⁷.

Müslümanlar ile gayri müslimleri birbirinden ayıran en mühim unsur *cizye*'dir. Osmanlı devletinin son dönemlerine kadar tatbik

²²³Corci Zeydan'dan naklen N. Çağatay, "aynı makale", s.493 vd; menşei konusunda ayrıca bkz. Pakalın, aynı eser, I, s.297 vd., C.H. Becker, "Cizye" İA, III, s.199-201; İncılık, Raiyyet Rüsumu", s.607.

²²⁴Süleyman Sûdî, Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid), s.43.

²²⁵Boris C. Nedkoff, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cizye", Belleten, VIII/32, (1944), s.621.

²²⁶Harâc için bkz. M. Zeki Pakalın, aynı eser, I; Ebu'l-Ula Mardin, "Harâc", İA, V, s.222-225.

²²⁷Becker, "Cizye", İA, III, s.200.

edilmiş olan *cizye* vergisi, umumiyetle padişah haslarına dahil edilmiş olup, devletin gelirleri arasında mühim bir meblağ teşkil etmiştir.

Şahıs başına alınan diğer resimlerin hilafına *cizye*'nin zamana göre miktarı arttırılma yoluna gidilmiştir. Mesela Kanunî Sultan Süleyman zamanında 60 ila 75 akça arasında seyredirken IV. Murad zamanında 333 akçaya yükseltilmiştir²²⁸.

Cizyenin kimlerden ne oranda ve ne zaman tahsil edileceği hususlarında zamanla bazı ihtilaflar meydana gelmesi üzerine Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa, XVII. yüzyılın sonlarında *cizye* vergisi konusunda bir takım ıslahatlar yapmak yoluna gitmiştir. Buna göre *cizye* mükellefleri gelirlerine göre *a'lâ*, *evsat* ve *ednâ* olmak üzere üç kısma ayrılmış ve o zamanki para değeri dikkate alınarak *a'lâ*'dan dörder, *evsat*'tan ikişer ve *ednâ*'dan birer şerifi altın tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Köprülü Mustafa Paşa'nın *cizye* konusundaki ıslahatları başarılı olmuş ve onun zamanında yapılan düzenlemeler *cizye* vergisinin kaldırıldığı XIX. yüzyıl ortalarına kadar yürürlükte kalmıştır²²⁹.

Öte yandan bazı kanunnâmelerde papaslardan *cizye* resmi alınmayacağı kaydı yer almakta²³⁰ ise de Mardin, Harput, Çemişgezek gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki sancaklarda gayri müslimlerin din adamlarından da *cizye-i marhasiye*²³¹ adı altında ayrı bir resim alındığı görülmektedir. Fakat bu resmi ödeyenlerin ayrıca bir *cizye* ödemedikleri anlaşılmaktadır.

²²⁸B. Mc. Gowan, "Osmanlı Avâız-Nüzül Teşekkülü", VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, II, Ankara 1981, s.1328.

²²⁹Süleyman Sûdî, aynı eser, s.83-88.

²³⁰Çağatay, s.495.

²³¹Marhasiye kelimesi muhtelif şekillerde okunmuştur. Meselâ, İncılık, "murahhasiye" (Raiyyet Rüsumu, s.608), Nejat Göyünç, "marhasiye" (Mardin Sancağı, s.143), B. Yediyıldız, "marhasiye" (Ordu Kazası, s.115) şeklinde okumuşlardır.

(6) Âdet-i Irgadiye

Irgâdiye resminin önceleri *ra'yyet*'in *sipâhiye* (*sâhib-i arz*) birkaç gün bedenen hizmet etmesi şeklinde uygulandığı fakat, zamanla nakde çevrildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı kanunnâmelerinde köylünün sipâhiye karşı fiili hizmetle yükümlü olduğu ancak hizmet edeceği her gün için muayyen bir meblağ ödeyerek bunu yerine getirebileceği belirtilmektedir. *İnalcık*'ın ifadesiyle *âdet-i irgadiye*, "köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetlerin Osmanlı devrinde paraya çevrilmiş karşılıklarından ibaret" tir²³². Nitekim 1540 tarihli Diyârbekir vilâyeti kanununda *irgâdiye*'nin esasının "üç günlük hizmet" olduğu ve paraya çevrilebileceği şeklinde bir hüküm yer almaktadır²³³. Ayrıca 1518 tarihli *Âmid* livâsına tâbi *Tercil*²³⁴ ve *Ergani*²³⁵ nahiyesi kanununda da *irgadiye*'nin aslının hizmet yükümlülüğü olduğu açıklanmaktadır.

Irgadiye'nin, Doğu Anadolu'daki sancaklarda Osmanlı öncesinden beri uygulanmakta olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 1518 tarihli kanunnâmelerde "üç gün *irgadiye* alınır imiş" denildikten sonra bu hususların "*ber-karâr-ı sâbık girü mukarrer kılındı*" ğı belirtilmektedir. Akkoyunlu Uzun Hasan Bey ve belki de ondan da önceki devirlerden beri uygulana gelmiş ve fiili hizmet yükümlülüğü demek olan *irgadiye*'yi Osmanlı idaresinin zamanla paraya tahvil ettiği anlaşılmaktadır.

²³²İnalcık, "Raiyyet Rüsumu", s.579.

²³³"ve bir hâneye üç gün *irgadiye* bağlanmışdır ve her gün ikişer akça takdir olunmuşdur ki her hâneye altı akça olur gerekse sipahilerine üç gün *irgatlık* işleyüp gerekse akçasın alalar *irgatlık* işledirlerse akçaları alınmaya", Barkan, *Kanunlar*, s.132.

²³⁴"ve her hânedan dört gün *irgatlık* alınup çeltüğe işledirlermiş", Barkan, *Kanunlar*, s.148.

²³⁵Barkan, aynı eser, s.149.

c) *Maktû Vergiler ve Mukâta'alar*(1) *Maktû Vergiler*

Maktû, kelimesi kesilmiş, bölünmüş anlamına gelmektedir. Buna göre öşür gibi mahsûlden *aynî* olarak alınan vergilerin hilafına *maktû* vergilerin miktarı önceden belirlenmiştir ve değişkenlik göstermez. Ürünün veya yapılan işin az ve çok olması vergi nisbetini değiştirmez. Bu gruba giren vergi ve resimler, *aynî* olarak tahsili mümkün olmayan hususlar için caridir. Mesela umumiyetle bağ ve bağçelerinin mahsûllerinin *maktu* olarak vergilendirildiği görülmektedir. Bunun sebebi meyve ve sebzeyi *aynî* olarak tahsil etmenin imkansızlığıdır. Çünkü meyve ve sebze hubûbât gibi dayanıklı bir madde değildir.

Ayrıca koyun keçi gibi hayvanlar ile değirmen, bezirhâne vs. gibi işletmelerden de *maktu'yyet* üzere, yani nakit olarak vergi alınmaktadır. Hatta bazı çiftlik, bağ, bağçe ve *mezra'a* gelirleri bir takım kişilere "*ber-vech-i maktu*" tasarruf etmeleri için tevcih edilmiştir yani, işletip muayyen bir meblağı *maktu* olarak devlete vereceklerdir. Şimdi bu vergilerden bazılarını ele alalım:

(a) *Resm-i Asiyâb ve bezirhâne*

Değirmen klasik dönemin en önemli sanayi tesislerinden biri durumundadır. Halkın temel gıda maddesi olan buğday ve arpanın buralarda öğütülerek un haline burada getirilmektedir. Değirmen üst üste konulmuş iki büyük silindir taştan meydana gelir. Alttaki taş sabittir ve ortasından bir mil üstteki taşın ortasından geçmektedir. Milin alt kısmı su veya yel tarafından döndürülen çarka bağlıdır. Su değirmeninde silindirlik ve daralan bir boru içerisinden yüksekçe bir yerden akıtılan su borunun alt ucundan çıkarken sıkışmanın verdiği basınçla çarkın üzerine büyük bir kuvvetle inmekte ve onu döndürmektedir. Böylece en üstteki silindirlik değirmen taşı dönmekte ve taşın ortasından akıtılan hubûbât iki taşın arasında ezilerek kenardaki bir oluktan un olarak akmaktadır. Bazı değirmenlerde birden fazla dönen taş mevcuttur ki, dönen taş

sayısına tahrir defterlerinde "bâb" denmektedir. Nadir olmakla beraber bazı değirmenler 2 veya 3 bâb olabilmektedir. Bu durumda resim de dönen taş sayısına göre alınmaktadır.

Her yerde her zaman değirmen bulunması mümkün değildir. Daha çok su olan ve değirmen yapmaya müsait yerlerde bulunmaktadır. Bu sebeple değirmen bulunan köyler çevre köylerin ve konar-göçerlerin çokça uğradığı yerler arasındadır. Bu da söz konusu bu köylerin sosyal ve ekonomik hayatına olumlu yönde tesir eden faktörlerden birisidir.

Su veya yel ile dönen un değirmenlerinden alınan resme *resm-i âsiyâb* denmektedir. Değirmen resminin miktarı zaman ve mekana göre farklılık göstermektedir. Bazen değirmenin durumuna göre hubûbât olarak da resim alındığı olmuştur²³⁶. Ancak daha çok her ay için 5 akça hesabı üzerinden nakid olarak alındığı görülmektedir.

Resm-i âsiyâb değirmenin yılda kaç ay döndüğüne göre değişmektedir. Bazı değirmenler üç ay, bazıları 6 ay, bazıları ise tam yıl çalışmaktadır. Her ay için 5 akça takdir edildiğinden 3 ay çalışan değirmenin resmi 15 akça, 6 ay (*nîm sâl*) döneninki 30 akça ve tam yıl (*tamâm sâl*) dönen değirmenin resmi ise 60 akça tutmaktadır²³⁷.

Bezirhâne, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı yörelerinde, bulgur değirmenlerine verilen isimdir²³⁸. Bulgur, halkın önemli bir besin maddesidir. Buğdayın kaynatılıp kurtulmasıyla elde edilen bulgurdan çorba, pilav, köfte vs. gibi birçok yemek yapılır ki bugün bile halkın önemli gıda maddeleri arasında yer alır. *bezirhânelerden* alınan resim değirmen resmi ile aynıdır. Yani ayda 5 akça üzerinden hesap edilmiştir²³⁹.

²³⁶Çağatay, "aynı makale", s. 503.

²³⁷"her asiyâbdan ayda beşer akça resm alalar ki yullığı altmış akça olur", bkz. Çemişgezek Sancağı, Ekler 1518 tarihli Çemişgezek kanunu.

²³⁸Ünal, Harput Sancağı, s.141.

²³⁹Fakat 1566 tarihli Harput kanunnamesinde tam yıl, yarım yıl veya

(2) Mukâta'alar

Mukâta'a, geliri kimseye dirlik olarak verilmeyip, doğrudan merkez hazinesine alınan vergi ve gelir kaynaklarına denmektedir. Ayrıca *mukâta'a* usûlü, Osmanlı maliyesinin bir vergi toplama biçimidir. Buna göre maden işletmeleri, tuz, şap vs. gibi devlete ait kaynaklar, şehirlerdeki *bedesten*, *tabakhâne*, *boyahâne*, *kasabhâne*, *şemhâne*, *meyhâne* vs. gibi ticari ve sınai işletmeler, *damga*, *mizan*, *bâc* vs. gibi gümrük vergileri ile iskeleler *mukâta'a* usûlü ile işletilmekte idiler. Bunların her birine ayrı ayrı *boyahâne mukâta'ası*, *tabakhâne mukâta'ası*, *gümrük mukâta'ası* gibi adlar verildiği gibi bir sancak veya kazadaki merkeze ait bütün gelir kaynaklarını ifade etmek için de *mukâta'a* veya çoğulu olan *mukâta'ât* tâbiri kullanılıyordu²⁴⁰. Mesela: *Harput mukâta'âtı*, *Çemişgezek mukâta'âtı*, *Hamid Mukâta'âtı*, *Diyârbekir mukâta'âtı* vs. gibi.

Timâr sisteminin uygulandığı her yerde merkez hazinesinin nakit ihtiyacını karşılamak için memleketin en zengin vergi ve gelir kaynakları *mukâta'a* olarak ayrılmıştı. Bunlar, *cizye*, *ağnâm*, *damga*, *bâc*, *ihtisâp*, *boyahâne* vs. ile bir kısım verimli ve geliri olan köyler idi.

Mukâta'a gelirlerinin toplanması ise iki yolla olmaktadır: *İltizâm* ya da *emânet usûlü*. *İltizâm* usûlünde, herhangi bir *mukâta'a*, başkentte ya da *mukâta'a*nın bulunduğu kadılıkta müzayedeye çıkarılır ve en fazla fiyatı teklif eden ve en fazla peşin vermeyi kabul eden *iltizâm*ı alırdı. Şayet müzayedede sırasında *mukâta'ayı* *iltizâm* eden çıkmazsa devlet bu defa *ulûfelü* bir memur (emîn) görevlendirerek *mukâta'a* gelirlerini toplama yoluna giderdi ki, buna da "*emanet usûlü*" denirdi. *İltizâm* müddeti üç yıl ve katları şeklinde

daha az çalışıp çalışmadığına bakılmaksızın hepsinden 60'ar akça resim alınması "*yıl tamâm işlemez*" şeklindeki itirazların dikkate alınmaması kaydedilmektedir, bkz. Harput Sancağı, aynı yer.

²⁴⁰Ünal, "Sinop İskele Mukataasına Ait Bir Temessükât Defteri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (O.Ü. Eğitim F.D.)*, sayı 4, (1989), s.91.

olurdu. *İltizâm* işlerine girenler arasında merkezdeki kapıkulu mensupları ile taşradaki *sancakbeyi*, *subaşı*, *zaim* gibi yüksek dereceli devlet memurları başta gelirdi²⁴¹.

(a) *Boyahâne Mukâta'ası*

Boyahâne, dokuma sanayinin yan kollarından birisidir. İpliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması burada yapılmaktadır. Bir yerdeki *boyahâne* gelirlerinin durumu oradaki dokuma sanayinin gelişmişliği hakkında da bir fikir vermektedir. Bu yüzden dokuma sanayinin gelişmiş olduğu yerlerde *boyahâne* gelirlerinin hayli yüksek olduğu görülmektedir.

Boyahâneler mukâta'a usûlü ile işletilmektedir. Umumiyetle padişah hasları içerisinde yer alan *boyahâne* gelirleri bazı hallerde *sancakbeyi* hasları içerisinde de yer alabilmektedir. *Boyahâne* gelirleri şayet padişah haslarına dahilse *iltizâm* usûlüyle toplanmaktadır. Bir sancak veya kazaya ait *havâss-ı hümayun* gelirlerini *iltizâma* alan emin, *iltizâm* bölgesi içerisindeki her bir *mukâta'ayı* ayrı ayrı kalemler halinde ikinci defa *iltizâma* vererek geliri toplama yoluna gitmektedir. *Sancakbeyi* haslarına dahil olduğu zaman ise, *sancakbeyi* kendisi veya adamları toplamaktadır.

(b) *İhtisab Mukâta'ası*

İhtisab, kelime olarak hesap sorma, hesaba çekme anlamına gelir. Çarşı ve pazardaki fiyatları, alışverişi ve kalite kontrolü işlerine *ihtisâp*, bu görevi yürüten kişiye de muhtesip denilmiştir.

Muhtesip olan kişi zanaat ehlinin kile, arşın ve sair ölçüler ile terazi ve kantarları muayene etmek, düzgün ölçü kullanmayanları ve hileli satış yapanları men etmek ve cezalandırmak gibi yetkilere

²⁴¹Geniş bilgi için bkz. Ünal, "XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri", O.Ü. Eğitim F.D., sayı 3, 1988, s.93-107; Ayrıca, Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", Tarih İncelemeleri Dergisi, sayı VI, (1991), s.59-77.

sahipti²⁴². *Kadı*'ya tâbi olan *muhtesip*, esas itibariyle *kadı*'ya ait olan bu görevleri onun adına yürütürdü. Muhtesiplik görevi *iltizâm*la bir *âmil'e* verilebildiği gibi bu iş için bir emin de tayin edilebilirdi. *Emîn* ya da *âmil* her yıl defterde yazılı olan meblağı *iltizâm* bedeli olarak hazineye ödemek mecburiyetinde idi. İşte devletin bu gelir kaynağına *ihtisâp mukâta'ası* denmekteydi.

Muhtesip'in geliri, pazarda satılan mallardan alınan resimlerle, eksik ve hileli mal imal edenlerden ve satanlardan ve tartıda hile yapanlardan alınan *cerimelerden* meydana geliyordu. Bu hususlar sancak ve vilâyet kanunnâmelerinde açıklanmıştı.

Fakat Osmanlı öncesindeki devletlerden intikal etmiş olan bu hususların bir çoğu zamanla halkın tahammülünün üstünde bulunarak sonradan lağv olunmuştur. Bu konuda 1540 tarihli *Diyârbekir* vilâyeti kanununda: "*vilâyet-i Diyârbekir'de olan şehirlerde ve kasabâtda ihtisâb husûsunda ziyâde bid'atler olurmuş ve ihtisâb-ı nevâhi diyü defter-i atîkde bir kalem olup her nevâhiye birer mikdâr hâsıl takdîr olunup birer âmil olup nâhiyesinde kurâ ahâlisine nice dürlü bahâne ile zulm ve hayfeyleymiş ihtisâb-ı nevâhi hiç bir vilâyetde olmayup bid'at ve zulm-i sarîh olmağın ref' olunup defter-i cedîdde kimesneye hâsıl kayd olunmadı. Min-ba'd ihtisâb-ı nevâhi diyü re'âyâdan bir akçe ve bir habbe alınmaya*" denilmektedir²⁴³.

d) *Arızı Vergiler*

Miktarı sabit olmayıp zuhurata bağlı olan vergi ve resimlere arızî vergiler diyoruz. Bunlara *bâd-ı hevâ* grubu vergiler de denilebilir. *Bâd-ı hevâ*, *niyâbet*, *âdet-i deştânî*, *resm-i arûs*, *tapu resmi*, *cürüm* ve *cinayet resimleri* gibi adlar altında karşımıza çıkan bu resimler için defterlerde çok defa timâr arazisinin genişliği ve re'âyânın nüfusuna göre tahrir emîni tarafından tahmini bir meblağ

²⁴²M. Zeki Pakalın, aynı eser, II, s.572.

²⁴³Barkan, Kanunlar, s.134.

takdir edilmiştir. Çünkü bir *sipâhinin* timârında kaç kızın evlenip *resm-i arûs* ödeyeceği, kaç kişinin *tapu resmi* ödeyeceği ve cürüm ve cinayet olup olmayacağı bilinemez. Bu sebeple tahrir defterlerine tahmini bir rakam yazılmaktadır.

Bu resimleri tasarruf hakkı timârın statüsüne göre değişmektedir. Ancak serbest timâr sahipleri bunların tamamını tasarruf edebilmekte, serbest olmayan timâr sahipleri sadece yarısını (nısf) almaktadır. Diğer yarısını *subaşı* veya *sancakbeyileri* almaktadır²⁴⁴.

(a) *Bâd-ı hevâ*

Bu vergi sadece *bâd-ı hevâ* olarak değil, çok defa *resm-i arûs*, *cürm-i cinâyet*, *niyâbet*, *resm-i tapu*, *resm-i zemîn*, *yave*, *abd-i abık*, *kenizek*, *tütün resmi*, *âdet-i deştânî* vs. gibi adlar altında zikredilmektedir. Bugün kullandığımız *bedava* kelimesi nereden geldiği belli olmayan anlamındaki *bâd-ı hevâ*'dan gelmektedir.

(b) *Âdet-i deştânî*

Cerâim-i hayvanât denilen bu resim, herhangi bir şahsın atı veya sığırı bir başkasının ekinine girip zarar verdiği takdirde, hayvan sahibinden alınırdı. Sancak kanunnâmelerinde yazıldığına göre, bir kişinin sığır veya atı birisinin ekinine girse hayvan başına beşer akça cürüm alınacak, ekin sahibinin zararı tazmin edilecek ve zarar veren hayvanın sahibine, hayvan başına beşer sopa (ağaç) vurulacaktır. Bu hususta maktu bir para da konulmayacaktır²⁴⁵. Bu resmin sancak kanunnâmelerinin pek çoğunda yer almasının sebebi Osmanlı devletinin yapısı ile ilgilidir.

²⁴⁴Barkan, "Timar", İA, XII, s.311; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. II, s.91.

²⁴⁵"cerâim-i hayvanât için dahi ya at veya sığır ekine girüp ziyânlık eylese her sığır veya at başına beşer akça cürmün alalar ve ekin sahibinin ziyânlığın dahi ödeyeler ve beşer ağaç dahi uralar her hânedan maktu' akça almayalar", bkz. Çemişgezek Sancağı, Ekler, 1518 tarihli Çemişgezek kanunu.

Osmanlı devleti esas itibariyle tarıma dayanan bir ekonomik yapıya sahipti. Bu sebeple ziraatla uğraşan toplumu korumak için birçok düzenlemeler yapmış ve bu meyanda hayvancılıkla geçinen konar-göçerlerin yaşantısına tahditler koyma yoluna gitmişti. Tarih boyunca göçebe ile yerleşik hayat süren toplumların menfaati çatışmıştır. Göçebeler hayvanlarına otlak ve yaylak ararken, ziraatla uğraşanlar ekip biçecekleri araziler ararlar. Göçebenin hayvanları çok defa, yaylaklar ile kışlaklar arasında gidip gelirken çiftçilerin ekin ve bostanlarına zarar verir. Bu yüzden çiftçilerle göçebeler arasında sık sık çatışmalar yaşanmıştır. Yerleşik bir kültür ve medeniyeti temsil eden Osmanlılar, göçebeleri yerleşik hayata geçirmek için yüzlerce yıl hayli çaba sarf etmişlerdir.

(c) *Resm-i arûs*

Serbest timârlarda *sipâhinin* nikahlanan genç kız (bâkire) veya dul kadınlardan (seyyibe) aldığı bu resim, feodal bir düzenin kalıntısı olarak yorumlanmıştır²⁴⁶. Evlenecek olan kız, yani bâkire ise 60 akçalık resmi evlenecek kızın babasının kayıtlı bulunduğu *sipâhi*, şayet dul avret ise 30 akça olan resmi evlenme nerede gerçekleşirse oradaki *sipâhi* alır²⁴⁷.

(d) *Tapu resmi*

Mülkiyete devlete ait araziden *çift(lik)* tasarruf eden re'âyâ, bir defaya mahsus olmak üzere *sipâhiye resm-i tapu* adı altında bir resim ödemektedir. Çok defa arazinin bir yıllık mahsûlünün kıymeti olarak belirlenen²⁴⁸ bu resim de zuhurata bağlı olduğu için *bâd-ı*

²⁴⁶Barkan, "Timar", s.310 vd.

²⁴⁷"her arûsiyyeden altmış akça alalar ve dul avretten otuz akça alalar kız oğlan kız olandan her ne yerde nikâh olur ise atası ne yerde ra'yyet kayd olunmuş ise anda alına ve dul avret her ne yerde nikâh olsa anda alına", Ekler 1518 tarihli Çemişgezek kanunu.

²⁴⁸"Osmanlı Kanunnameleri", *Milli Tettebbular Mecmuası*, I, s.67-71; Ayrıca N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyânın Mirî Arazide Toprak

takdir edilmiştir. Çünkü bir *sipâhinin* timârında kaç kızın evlenip *resm-i arûs* ödeyeceği, kaç kişinin *tapu resmi* ödeyeceği ve cürüm ve cinayet olup olmayacağı bilinemez. Bu sebeple tahrir defterlerine tahmini bir rakam yazılmaktadır.

Bu resimleri tasarruf hakkı timârın statüsüne göre değişmektedir. Ancak serbest timâr sahipleri bunların tamamını tasarruf edebilmekte, serbest olmayan timâr sahipleri sadece yarısını (nısf) almaktadır. Diğer yarısını *subaşı* veya *sancakbeyileri* almaktadır²⁴⁴.

(a) *Bâd-ı hevâ*

Bu vergi sadece *bâd-ı hevâ* olarak değil, çok defa *resm-i arûs*, *cürm-i cinâyet*, *niyâbet*, *resm-i tapu*, *resm-i zemîn*, *yave*, *abd-i abık*, *kenizek*, *tütün resmi*, *âdet-i deştânî* vs. gibi adlar altında zikredilmektedir. Bugün kullandığımız *bedava* kelimesi nereden geldiği belli olmayan anlamındaki *bâd-ı hevâ*'dan gelmektedir.

(b) *Âdet-i deştânî*

Cerâim-i hayvanât denilen bu resim, herhangi bir şahsın atı veya sığırı bir başkasının ekinine girip zarar verdiği takdirde, hayvan sahibinden alınırdı. Sancak kanunnâmelerinde yazıldığına göre, bir kişinin sığır veya atı birisinin ekinine girse hayvan başına beşer akça cürüm alınacak, ekin sahibinin zararı tazmin edilecek ve zarar veren hayvanın sahibine, hayvan başına beşer sopa (ağaç) vurulacaktır. Bu hususta maktu bir para da konulmayacaktır²⁴⁵. Bu resmin sancak kanunnâmelerinin pek çoğunda yer almasının sebebi Osmanlı devletinin yapısı ile ilgilidir.

²⁴⁴Barkan, "Timar", İA, XII, s.311; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. II, s.91.

²⁴⁵"cerâim-i hayvanât için dahi ya at veya sığır ekine girüp ziyânlık eylese her sığır veya at başına beşer akça cürmün alalar ve ekin sahibinin ziyânlığın dahi ödeyeler ve beşer ağaç dahi uralar her hânedan maktu' akça almayalar", bkz. Çemişgezek Sancağı, Ekler, 1518 tarihli Çemişgezek kanunu.

Osmanlı devleti esas itibariyle tarıma dayanan bir ekonomik yapıya sahipti. Bu sebeple ziraatla uğraşan toplumu korumak için birçok düzenlemeler yapmış ve bu meyanda hayvancılıkla geçinen konar-göçerlerin yaşantısına tahditler koyma yoluna gitmişti. Tarih boyunca göçebe ile yerleşik hayat süren toplumların menfaati çatışmıştır. Göçebeler hayvanlarına otlak ve yaylak ararken, ziraatla uğraşanlar ekip biçecekleri araziler ararlar. Göçebenin hayvanları çok defa, yaylaklar ile kışlaklar arasında gidip gelirken çiftçilerin ekin ve bostanlarına zarar verir. Bu yüzden çiftçilerle göçebeler arasında sık sık çatışmalar yaşanmıştır. Yerleşik bir kültür ve medeniyeti temsil eden Osmanlılar, göçebeleri yerleşik hayata geçirmek için yüzlerce yıl hayli çaba sarf etmişlerdir.

(c) *Resm-i arûs*

Serbest timârlarda *sipâhinin* nikahlanan genç kız (bâkire) veya dul kadınlardan (seyyibe) aldığı bu resim, feodal bir düzenin kalıntısı olarak yorumlanmıştır²⁴⁶. Evlenecek olan kız, yani bâkire ise 60 akçalık resmi evlenecek kızın babasının kayıtlı bulunduğu *sipâhi*, şayet dul avret ise 30 akça olan resmi evlenme nerede gerçekleşirse oradaki *sipâhi* alır²⁴⁷.

(d) *Tapu resmi*

Mülkiyete devlete ait araziden *çift(lik)* tasarruf eden re'âyâ, bir defaya mahsus olmak üzere *sipâhiye resm-i tapu* adı altında bir resim ödemektedir. Çok defa arazinin bir yıllık mahsûlünün kıymeti olarak belirlenen²⁴⁸ bu resim de zuhurata bağlı olduğu için *bâd-ı*

²⁴⁶Barkan, "Timar", s.310 vd.

²⁴⁷"her arûsiyyeden altmış akça alalar ve dul avretten otuz akça alalar kız oğlan kız olandan her ne yerde nikâh olur ise atası ne yerde ra'yyet kayd olunmuş ise anda alına ve dul avret her ne yerde nikâh olsa anda alına", Ekler 1518 tarihli Çemişgezek kanunu.

²⁴⁸"Osmanlı Kanunnameleri", *Milli Tettebular Mecmuası*, I, s.67-71; Ayrıca N. Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reâyânın Miri Arazide Toprak

hevâ grubu vergiler içerisinde ele alınmıştır. *Tapu resmi*'ni ödeyen *ra'yyet* ölünceye kadar çiftliği tasarruf eder ve oğluna da intikal ettirir. Bu durumda *sipâhi* yeniden *tapu resmi* alamaz²⁴⁹. Fakat oğlu olmadığı takdirde *sipâhi* çiftliği öncelikle ölen *ra'yyet*in kardeşine verir fakat bu defa *tapu resmi* alır. Ancak *ra'yyet*in kardeşi o sırada köyde bulunmak ya da kardeşinin ölümünün üzerinden uzun bir zaman geçmeden çiftliği tapulamak için *sipâhiye* baş vurmak zorundadır²⁵⁰. *Ra'yyet* öldüğünde oğlu ve kardeşi kalmazsa kızı veya karısına ya da amcalarına çiftlik intikal etmemektedir²⁵¹.

Tapu resmi toprağın peşin kirası olmaktan çok, toprağı satın almak için ödenen bir paraya benzemektedir fakat bu para *mîrî* toprağın mülkiyet hakkını değil, sadece tasarruf hakkını satın almaya yetmektedir²⁵².

(e) *Cürüm ve cinayet Resmi (Resm-i cerâim)*

Osmanlı ceza hukukuna göre suçlulardan işledikleri suçun cezasına ve zenginlik derecelerine göre para cezası ödemeye mahkum edilirlerdi. Mesela Fâtih kanunnâmesinde adam öldüren bir kişi

Tasarrufu ve İntikal tarzları", IV. Türk Tarih Kongresi, 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler, Ankara 1952, s.430.

249 "bir *ra'yyet* fevt olup oğlu kalsa atasının çiftliği her ne mikdâr ise oğlu mutasarrıf olup *sipahi* andan *resm* almaz ammâ oğlu kalmayıp karındaşı kalsa madem el virdüğü tapuyu karındaşı vire *sipahi* ahara virmeğe kâdir değildir ammâ garaz ile bir kimseyi sûret idüp ecr mislinden ziyâde taleb itdirmeyeler", bkz. 1541 tarihli Çemişgezek kanunu, bu hüküm 1566 tarihli kanunname de aynen yer almaktadır.

250Bkz. Harput Sancağı, s.151, dipnot 451.

251 "...oğlu ve karındaşı kalmasa kızı ve hatunu veyahud ammuleri kalsa anların zirâ'at olunur yere medhali yokdur ol vakit *sipahileri* muhtardır her kime dilerse virür", bkz. Çemişgezek Sancağı, Ekler, 1541 ve 1566 tarihli Çemişgezek kanunu.

252Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi kanunnamesi", Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul 1980, s.305

için "eğer adam öldürse yerine kısas itmeseler bin akçaya ya daha ziyâdeye gücü yiterse dört yüz akça cerîme alına ve altı yüz akçaya gücü yeterse iki yüz akça cerîme alına andan aşağı hallü olursa yüz akça cerîme alına gâyetle fakîr ise elli akça alına", denmektedir²⁵³. Yine buna benzer şekilde, zina yapan erkeklerden, at hırsızlarından ve diğer hırsızlık suçlarından hüküm giyenlerin muayyen miktarlarda para cezası ödedikleri görülmektedir. Ancak bunun için *kadı*'nın mahkemesinde yargılanması şarttır. *Kadı*'nın hükmünden sonra serbest timâr sahipleri ya da *subaşı* ve *sancakbeyileri* cürüm ve cinayet resmi almaktadırlar.

(1) Ticaret ve Gümrük Resimleri

Gümrük kelimesi bir ülkeden diğerine ithalat ve ihracat yapılan yer anlamına geliyorsa da *gümrük resmi* mâlî bir terim olarak bir ülkenin liman ve hudut kapılarından giren-çıkan mal ve eşyâ üzerinden alınan resme denilir.

Ancak Osmanlı devletinde, ülkenin bir iskelesinden diğer bir iskelesine deniz yoluyla (bahren), yine bir şehir veya kasabasından diğer bir şehir ve kasabasına kara yoluyla (berren) nakl olunan mallardan dahi muhtelif isimlerle asırlarca *gümrük resmi* alınmıştır.

Bu durumda yabancı ülkelerden içeriye giren, içeriden de dışarıya çıkan malların vergilendirildiği yerlere *haricî gümrükler*; ülke içerisinde bir yerden bir başka yere giderken vergi alınan mahallere de *dahilî gümrükler* denilir.

Bir memleketden diğer memlekete gerek kara ve gerek deniz yoluyla getirilen her nev'î emtî'a ve ticarî eşyadan alınan gümrük resmine "*âmediyye*" denilir. Şayet emtî'a ve eşyâ dışarıya çıkarılacak olursa bu takdirde alınan gümrük resmine de "*reftiyye*" adı verilir. Ancak hariçten gelen mallar ülke içerisinde sarf olunmayıp başka bir ülkeye götürülürse (transit) ondan alınan gümrük resmi "*masdariyye*" ya da "*mürûriyye*" ta'bir olunur.

253 Kanunnâme-i Âl-i Osman, TOEM, 15. cüz. İstanbul 1330, s.4.

Ayrıca gümrükler üç kısımda mütalaa olunur: *Sâhil gümrükleri*, *hudûd gümrükleri* ve *kara gümrükleri*. Kara gümrükleri, dahilî gümrük dediğimiz ülke içerisindeki gümrüklerdir²⁵⁴.

Gümrük resmi, bazı mallarda malın o andaki kıymetine göre, bazı mallarda ise her yük başına alınırdı. XVII. yüzyıldan itibaren de her mal için belirli gümrük resmi tarifeleri yapılmaya başlanmıştır.

Gümrük resmini ödeyen bir tüccarın eline "*edâ tezkeresi*" denilen bir belge verilirdi. Osmanlı ülkesi içerisindeki başka bir gümrük kapısına geldiği zaman elindeki tezkerayı gösteren tüccar, tekrar resim ödemezdi.

Gümrükler iltizamla işletilir ve mültezimlerden haricî gümrüklerden ahitnâmelerde kaydedilen miktarlar üzerinden ve tarife gereğince alınması icap eden gümrük resmini alabilirlerdi. Hazineye olan borçlarını da taksitler halinde öderlerdi²⁵⁵.

(a) *Bâc ve damga*

Klâsik dönemde tahrir defterlerinde *bâc*, *damga*, *bâc-ı kavâfil* gibi adlar altında bir takım kalemler vardır ki, miktar itibariyle sancağın ticarî ve sınaî kapasitesine göre değişiklik gösteren bu resimler esas itibariyle birer gümrük vergisidir.

Osmanlı öncesinde Ön Asya ve Anadolu'da kurulan Türk-İslam devletlerinden beri uygulana gelmiş gümrük resmi anlamına gelen bir ıstılah olan *bâc*²⁵⁶, sancak kanunnâmelerinde sancağa hariçten gelen fakat orada satılmayarak transit geçen ticaret metaından alınan vergi olarak tanımlanmıştır. *Damga* ise pazarda satılan ticarî

²⁵⁴Süleyman Sudi, aynı eser, s.188 vd.

²⁵⁵Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, Ankara 1983, s.580.

²⁵⁶*Bâc*, kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "*Bâc*", İA, I, s.187-190.

mallardan alınan bir vergidir. Meselâ, *Harput* sancağında *kara damga* da denilen bu vergi, şehre gelip satılan mallardan % 5 nisbetinde alınmaktadır²⁵⁷.

Osmanlılar'a *Akkoyunlular*'dan intikal eden *bâc* ve *damga* resimleri bir revizyona tâbi tutularak uygulanmaya devam etmiştir²⁵⁸. Bunlar arasında *bâc-ı kavâfil*, *bâc-ı übûr*, *damga* veya *kara damga* gibi adlar altında ticaret kabilelerinden ya da pazarda satılan ticaret mallarından alınan ve çoğu Osmanlı öncesindeki devletlerden intikal etmiş olan çeşitli resimler vardır.

3. *Avâriz Vergisi*

Avâriz, *avâriz-ı dîvâniye* veya *tekâlîf-i örfiyye*, XVI. yüzyılın sonlarına kadar, fevkalâde zamanlarda alınan ve miktarı doğrudan *Dîvân-ı hümayûn* tarafından tesbit edilen bir vergi türüdür. Osmanlı devletinin kuruluşundan Tanzimat'a kadar devam eden bu vergi, tahakkuk ve tarh usulleri bakımından diğer vergilere nazaran farklılık arz eder. Halktan nakit olarak toplanabileceği gibi, *aynî* ve hizmet olarak da istenebilir. Bu meyânda meselâ *kürekçi bedeli* hizmet olarak, *nüzûl zahiresi* de *aynî* olarak alınırdı²⁵⁹.

XVII. yüzyıla kadar bu vergi umumiyetle sefer masraflarının karşılanması için toplanmış ve bu yönüyle arızî bir özellik göstermiştir. Fakat XVI. yüzyılın sonlarında Osmanlı para sisteminin çöküşü ve vergi düzeninin ıslah edilemeyeşi sebebiyle avâriz, her yıl muntazaman toplanan, devamlı ve *nakdî* bir vergi hâline gelmiş ve miktar itibariyle *öşür* haricindeki *resm-i çift*, *bennâk*, *ispenç* vs. gibi şahıs başına alınan bütün vergileri geçmiştir. Aynı

²⁵⁷ *Harput Sancağı*, s.152, 154.

²⁵⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s.545-573.

²⁵⁹ Barkan, "*Avâriz*", İA, II, s.13 vd.

şekilde sefer zamanlarında halktan, un ve hububat olarak toplanan *nüzül zahiresi* de *aynî* olmaktan çıkıp *nakdî* hale gelmiştir²⁶⁰.

Esas itibarıyla *örfî* bir vergi olan avârızın *şer'î* hale getirilmeye çalışıldığı da olmuştur²⁶¹.

Avârız mükellefi olanlar askerî sayılmayan reâyâdır. Askerî deyiminin içerisine, fiilen askerlik hizmeti yapanların dışında *ulemâ*, *sulehâ*, *sadât*, *derbentci*, *tuzcu*, *çeltükci*, *ortakçı*, *katrancı*, *doğancı*, *vakıf reâyâsı* vs. gibi birçok zümrelerin dahil olduğu malumdur²⁶². Askerî sınıfına girenler avârız türü vergiden muâf olmakla beraber, ticâretle iştigal edenler bunun dışındadır. "*Kâr u kışb üzere*" olanlar durumlarına göre reâyâ gibi avârız vergisini katılmaktadırlar²⁶³.

Avârız mükelleflerinin tesbiti hususunda muayyen bir kuralın bulunmadığı görülmektedir. Bölgelere ve halkın gelir durumuna ve sahip olunan gayri menkule göre değişen nisbetlerde oranlar belirlendiği anlaşılmaktadır. Şahısların avârız mükellefi olması için ev, tarla, dükkan vs gibi bir gayri menkul sahibi olmaları şartı aranmaktadır²⁶⁴. Ancak çok defa bir ev sahibi olmak mükellefiyet için yeterli olmaktadır. Oturduğu evin mülkiyetine sahip olmayanlar avârızdan muâf olmaktadır²⁶⁵. Ayrıca ihtiyar ve çalışamayacak derecede a'mâ, sakat ve hastalıklı olanlar ile yetim, sabi ve dul hatunlardan da avârız alınmamaktadır. Halk, gelirine ve sahip

²⁶⁰Bruce Mc Gowan, "Osmanlı Avârız-Nüzül Teşekkülü, (1600-1830)", s.1327-1332.

²⁶¹Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, II, s.273.

²⁶²Fakat devlet, istisnâî hallerde, sıkıştığı zaman bu muafiyetlerin çoğunu dikkate almamıştır, bkz. Barkan, aynı madde, s.15.

²⁶³"Kasaba-i mezbûrda askerî tâ'ifesinden olup sûk-ı sultanîde kâr u kışb idenler kadîmden avârız ve tekâlîf-i sâ'irelerin hâllü hâlince mezbûrlar ile edâ iderler imiş...", Maliyeden Müdevver Defterler No: 3038, s.17.

²⁶⁴Akdağ, aynı eser, s.266-67; Barkan, aynı madde, s.15.

²⁶⁵Bkz. aynı defter (MM 3038, s.14), "Hâne-i Dilâver, sâkin olduğu ev vakf olmağla alınmaz".

olduğu gayri menkule göre *alâ*, *evsat*, *hakîr*, *ahkar* ve *ednâ* olmak üzere çeşitli gruplara ayrılmakta ve bu esasa göre avârız toplanmaktadır.

Bu arada *avârız hânesi* tabirine biraz açıklık getirmek lazımdır. *Avârız hânesi*'nin gerçek hâne ile ilgisi yoktur. *Hâne*, genel olarak ev demektir. Osmanlı vergi ıstılahındaki anlamı ise bir evde oturan *evli çifttir*. *Avârız hânesi* ise, 3, 5, 7, 10, 15 evden oluşan bir vergi birimidir. İmparatorluğun her yeri için standart bir *avârız hânesi* birimi de yoktur. Her kazâ için farklı ölçüler esas alınmıştır. Bazı yerlerde 10 hâne (ev) bir *avârız hânesi* kabul edilirken, bazı yerlerde bu sayı 15-20'ye çıkabilmektedir. Devlet, bir kazâdaki avârız hânelerini tesbit ettikten sonra avârız ve *nüzül zahiresi* ya da *kürekçi bedeli* toplanırken hâne başına düşen miktarı her yıl için belirlemekte ve buna göre vergi toplamaktadır. Dolayısıyla avârız tahrirleri avârız vergisinin toplanması açısından büyük önem taşımaktadır.

XVI. yüzyıldaki tahrir defterlerinde avârız ile ilgili bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Bundan, avârız için ayrıca bir tahririn yapılmadığı, timar ve zeametleri belirlemek ve devletin baştan beri ala geldiği vergileri tesbit etmek amacıyla yapılan genel tahrirler sırasında avârız hânelerinin de tesbit edildiği istidlal olunmaktadır.

Oysa XVII. yüzyılda sadece avârız hânelerinin tesbiti için tahrirler yapılmıştır. Bunun sebebi XVI. yüzyıldaki tahrir defterleri esas alınarak toplanan *resm-i çift*, *resm-i bennâk*, *resm-i mücerred*, *resm-i ispenç* vs. gibi vergilerin miktarları arttırılmadığı için ehemmiyetsiz hale gelmeleridir. Sadece üründen muayyen bir nisbette alınan *öşür* bundan istisnadır.

4. Kanun Dışı Vergiler

Kanunnâmelerde ön görülmediği ve defterlerde bulunmadığı halde ehl-i örf denilen ve devlet hizmeti yürüten görevlilerce halktan *salgun*, *salma*, *ayak bastı parası* vs. gibi çeşitli adlar altında anılan vergiler de vardı. Aslında devlet, *tekâlîf-i şakka* olarak nitelediği bu vergileri meşru saymadığı gibi yasadışı ilan ederek, alanları

cezalandırma yoluna gitmiştir. Fakat halkın şikayetlerine ve devletin sıkı takibatına rağmen, alan kişilerin nüfuz ve otoriteyi elinde tutan ve devlet gücünü kullanan kişiler olması dolayısıyla istenilen ölçüde başarılı olunamamıştır²⁶⁶. XX. Yüzyılın başlarında Osmanlı vergi sistemi üzerinde ilk tedkik eserlerden birini yazmış olan Süleyman Sûdi Efendi, tekâlîf-i şakka'yı tekâlîf-i şer'iyyenin taban tabana zıddı ve eseri *Defter-i muktesid*'in hiçbir sahifesinde mevkii olmayan bir takım angarya ve keyfi muamelelerden ibaret görmektedir²⁶⁷.

²⁶⁶Akdağ, "Osmanlı Devrinde Esas Düzen", TAD, III/3-4, s.144.

²⁶⁷Süleyman Sûdi, Osmanlı vergi Düzeni (Defter-i Muktesid), s. 21.

D. TİMAR SİSTEMİ

Timar sistemi Osmanlı devletinin en temel kurumlarından biridir. Eyalet idaresi esas itibarıyla timara dayanır. Bundan başka devletin zirâî, iktisadî ve içtimâî yapısı ile askerî teşkilatı ve vergi düzeni de timar sistemi ile iç içedir. Timar, en kısa biçimiyle, muayyen bir bölgeye ait vergi gelirlerinin belirli mükellefiyetler mukabilinde padişah tarafından bir şahsa tahsis ve tevcih edilmesi olarak tarif edilebilir. Burada muayyen bir arazinin tevcihi veya araziye ait bazı hakların verilmesinden ziyade bir takım vergilerin belirli mükellefiyetler karşılığında *havale* edilmesi söz konusudur. Esasen bu usûl Osmanlı mâliyesinin temelini teşkil etmektedir²⁶⁸.

Timar sisteminin tatbiki için devlet, yukarıda bahsettiğimiz üzere hakimiyet altına alınmış ülkelerde bir tahrir yaparak, vergi gelirlerini tesbit eder ve daha sonra bu vergi gelirlerini dirlik denilen küçük birimlere bölerek askerî hizmetler karşılığında sipahilere tevcih eder.

1. Osmanlı Timarı'nın Kökeni:

Osmanlı devletinin Anadolu Selçuklu devletinin bir uç beyliği şeklinde ortaya çıktığı ve onun bir devamı olarak teşekkül ve inkişaf etmiş bulunduğu malumdur. Bu sebeple kendinden önceki Türk ve İslâm devletleri ile İran Moğollarının teşkilât ve müesseselerinden geniş ölçüde faydalanmak yoluna gitmiştir. Bundan dolayı, bâzı

²⁶⁸İnalcık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü...", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, s.27.

tarihçilerin Osmanlı timarının kökenini Bizans imparatorluğunda aranması gerektiği hakkındaki görüşleri, hakîkate uygun değildir. Bu husus daha önce temas edildiği üzere Fuad Köprülü tarafından ortaya konmuştur²⁶⁹. Bizans'ın, kökeni Roma'ya dayanan teşkilat ve müesseseleriyle çağdaşı bulunan Türk ve İslam devletlerini birçok bakımdan etkilemiş olması normaldir. Fakat diğer birçok müessesede olduğu gibi timar sistemi hususunda da Osmanlılar Anadolu Selçukluları'ndaki iktâ sistemini esas almışlardır.

İktâ sisteminin, Anadolu Selçuklularında geniş ölçüde uygulama alanı bulduğu ve gelişmiş bir model olarak ortaya çıktığı bilinmektedir. Bâzı tarihî kaynakların kaydettiğine göre, I. Alaeddin Keykubâd zamanında 100 bine ulaşan Selçuklu ordusunun büyük bir kısmını iktâ askerleri teşkil ediyordu²⁷⁰.

Keza İran'da Gazan Han zamanında XIV. yüzyılın başlarında yapılan ıslahat ile Selçuklu iktâları örnek alınarak İlhanlı iktâ sistemi yeniden teşkilâtlandırılmıştır. Ayrıca Selçuklu Devleti'nin ortadan kalkmasıyla kurulan Anadolu beyliklerinde de aynı şekilde iktâ sistemi devam etmekte idi.

Bizans imparatorluğunda da, Osmanlı timarına benzer bir şekilde askerî vazifeye bağlı toprak tahsisleri vardı ve bu sistem imparatorluğun askerî teşkilatının esâsını teşkil ediyordu. *Pronnia* ismini taşıyan bu sistemin Osmanlı timarına çok benzediği şüphesizdir. Bizans timar sisteminde de dirliğin toprakları ve o topraklarda yaşayan halk imparatorun malı telâkki edilir, mirasçılara geçmez, satılmaz, başkasına devir ve vakfedilemezdi. Fakat, son zamanlarda merkezî devlet otoritesinin zayıflaması ve mâlî buhranlar netîcesinde, Bizanslı timar sahipleri arâzileri dâhilinde daha büyük bir muhtariyete sâhip oldukları ve köylüleri muhâkeme etmek, onlardan daha fazla ve çeşitli hizmetler istemek

²⁶⁹Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981.

²⁷⁰Osman Turan, "İktâ", İA, c. V, s.955.

hakkını kazandıkları gibi timarların daha geniş ve tam bir şekilde evlatlarına geçmesini de te'minat altına almışlardır²⁷¹.

Balkanlarda Osmanlı hâkimiyeti tesis edildikten sonra Bizans veya Sırp *pronnia*'larının bir çoğu, bütün mahalli özellikleriyle aynen devir ve teslim alınmış ve hattâ onlar üzerinde uzun müddet büyük bir değişiklik yapmak lüzumu hissedilmemiştir. Fakat bunun sebebi benzeri bir örneğe sâhip bulunmayış değil, Osmanlı idaresinin her tarafta tatbik ettiği, feth edilen bir bölgedeki sosyal ve ekonomik istikrarı bozmamak prensibidir.

Öte yandan Osmanlı timarının Bizans'tan aynen iktibas edildiği hakkındaki görüşlerin temel hareket noktalarından birisi Türklerin her türlü kültür ve teşkilât mîrâsından mahrum bir göçebe aşîret olarak ortaya çıktıkları şeklindeki iddialarıdır. Diğer ise Selçuklulardaki timar sistemi hakkında kâfi derecede bir bilgiye sâhip bulunulmamasıdır.

a) Anadolu'da Osmanlı Öncesi Timar Sistemi

Timarın kurum olarak Osmanlı öncesi Anadolu beyliklerinde de varolduğu kesindir. Her ne kadar bu döneme ait hiçbir tahrir kaydı bize kadar ulaşmamışsa da elimizdeki diğer belgeler, vekayinameler ve Osmanlı tahrir defterlerinin içindeki dağınık bazı bilgilerden bunu istidlal etmek mümkün olmaktadır.

XV. yüzyılda yapılmış olan muhtelif tahrirlere ait defterlerde Sultan Alaeddin tarafından verilmiş timarlardan bahs olunması ve ilk defa tahrir edilmiş olan Anadolu eyaletlerinde *sipahizâdelerden* söz edilmesi Selçuklular ve Beylikler döneminde timar sisteminin yaygın olarak uygulandığını ortaya koymaktadır.

Mesela Karaman beyliğinde Osmanlıların gelmelerinden önce timarların var oldukları kesin olarak bilinmektedir.

Aşıkpaşa-zâde ve *Neşri* tarihlerinde I. Bayezid'in Aydın ilinin fethinden sonra, beyliğin eski sipâhilerinin timar beratlarını

²⁷¹Barkan, "Timar" s.294.

yenilediğini bildirilmektedir. Aynı vakanüvisler Menteşe Beyliğinin Osmanlılar tarafından fethini anlatırlarken, I. Bayezid'in bu sancaktaki eski sipahilerin timarlarını ibka ettiğini kaydetmektedirler²⁷².

Dulkadiroğulları Beyliğinin Osmanlılar tarafından ilhakından sonra düzenlenmiş olan bir icmal tahrir defterinde Şehsuvar Oğlu Ali Bey döneminde varolan çok sayıda timar kaydedilmiştir. Dulkadiroğulları'nda timar sisteminin varlığı, Osmanlılar'a intikal eden *Alâüdevle*²⁷³ *Kanunu* gibi unsurlardan da anlaşılmaktadır. Bunlarda sipahilerden, sipahizâdelerden bahs olunmaktadır²⁷⁴. Sipahizâde'nin olduğu yerde sipahinin ve timarın olması gerektiği istidlal olunabilir. Dolayısıyla Dulkadir Beyliğinde timarlardan yararlanan bir zümre vardır.

Ankara savaşı sırasında (1402) Aydın, Germiyan, Menteşe ve Saruhan birlikleri, Timur ordusu saflarında yer alan beylerini görüp tanıdıktan sonra, karşı tarafa geçmişlerdir. Bu birliklerin timarlılar ve maiyetlerinden müteşekkil oldukları muhakkaktır.

Osmanlılar'la çağdaş olan Akkoyunlu Devleti'nde de timar sisteminin mevcut olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlılar'a geçmesinden sonra tertip olunan kanunnâmelerden açıkça anlaşılmaktadır. Akkoyunlular'da *soyurgal* denilen, Osmanlılar'ın *divânî timar* tabir ettikleri ve sahibinin sadece *örfi* vergileri tasarruf edebildiği bir timar tipi bulunmaktadır. Moğolca kökenli olan *soyurgal* kelimesinin razı olmak, kabul etmek, tanımak, tahsis etmek gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime Osmanlıca ve Anadolu Türk lehçelerinde yer almaktadır. Hükümdar tarafından *irsî olarak tevcih edilen bir varlığı* ifade etmek anlamına gelmektedir. Minorsky'ye göre, bu terim halk dilinde *ikta* terimi yerine kullanılmıştır.

²⁷²Nicoara Beldiceanu, XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı devletinde Timar, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1985, s.19 vd.

²⁷³Alaüdevle Bey (1479 -1515) için bkz. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988, s.169-175.

²⁷⁴Barkan, Kanunlar, s.129.

Bütün bunlardan, timarın Osmanlı devletinin karakteristik bir kurumu olmadığı benzeri bir yapının diğer Anadolu beyliklerinde de var olduğu sonucu çıkmaktadır²⁷⁵.

b) Osmanlı Timarının Tarihi

Timar sisteminin Osmanlı devletinin başlangıcından itibaren tatbik edildiği resmî belgeler ve vekayinâmelerin ifadesi ile sabittir. En eski resmi belgeler II. Murad döneminde (1421- 1451) yapılmış olan arazi tahrirleri, I. Bayezid dönemine (1389-1402) ait bir kayıt ve I. Murad (1362-1389)'a ait bir vakıf senedidir.

II. Murad döneminde (1421-1451) timarların var olduklarını isbata ihtiyaç yoktur. Çünkü onun saltanat dönemine ait tahrir defterleri bugün elimizde mevcuttur.

XV. yüzyıla ait birçok tahrir defteri ise hem Rumeli, hem de Anadolu için daha önceki tarihlere geri gitmeye izin vermektedirler.

I. Mehmed (1403-1421) döneminde tevcih edilmiş timarlarla ilgili olarak, birçok tahrir defterinde bilgiler bulunmaktadır. Arvanid sancağında H. 835 (1431-32) tarihinde kaleme alınan tahrir defterinin birçok yerinde, bazı timarların "*merhum sultan zamanı*"nda var olduklarını (1403-1421) belirtmektedir²⁷⁶.

H. 838 (1434-35) tarihli, Arnavutluk'taki Premeti ve Görice bölgelerine ait tahrirlerden bir parça, Emir Süleyman dönemindeki (1403 -1411) gelir tevcihlerini saymaktadır. Teselya sancağına ilişkin 1454-55 tarihli bir tahrir defterinde ise Emir Süleyman'ın kardeşi Musa Çelebi dönemine ait iki timarı zikredilmektedir.

Belgeler I. Bayezid zamanına kadar geriye gitmeye izin vermektedirler. Arnavutluk'taki Premeti ve Görice bölgelerinin 1434-35'de düzenlenmiş tahrir defterlerinden geriye kalan bir parça I. Bayezid döneminde (1389-1402) tevcih edilen timarları

²⁷⁵Beldiceanu, aynı eser, s.22.

²⁷⁶İnalçık, Arvanid Sancağı, s. 6-8, 10, 13, 19.

saymaktadır. 1464 - 65'de kaleme alınan Doğu Makedonya tahririne ait bir defter, I. Bayezid döneminden beri, imamlık yapmakta olan birine tevcih edilmekte olan bir timardan söz etmektedir. Eski Aydın Beyliğine yönelik H. 855-857/1451-53 tarihli bir tahrir defteri birçok kereler *Yıldırım Hüdâvendigâr*, yani I. Bayezid dönemine ait timarları zikretmektedir. Keza H. 869 (1464-65) tarihli Teke Sancağına ait bir tahrir defteri Yıldırım Bayezid tarafından İbrahim adlı birine verilmiş olan bir köyü zikretmektedir.

Yine tahrir defterlerindeki kayıtlara göre, timar tevcihi I. Murad'ın saltanatı (1362-1389) dönemine kadar geriye gitmektedir. Doğu Makedonya'da *doğancı* görevini yapmakta olan birine *Gâzi Hünkâr* (I. Murad) döneminden beri timar verilmiştir. Aynı tahrir kâtibi 1464-65'de bazı timarların eskiden bugünkü timarlıların babaları ve dedeleri tarafından da tasarruf edildiklerini kaydetmektedir. Bu durumda timarlar XIV. yüzyıla kadar geriye gitmekte ve Gelibolu'nun fethi (1376-77 kışı) ile I. Murad'ın ölümü (1389) arasındaki bir tarihe çıkmaktadır.

Beldiceanu, *maliyeden müdevver defterler* kataloğunda 9 numarada kayıtlı bir tahrir defterine istinaden timar tevcihinin I. Murad'dan da önce, Orhan Gâzi zamanına kadar çıktığını göstermiştir²⁷⁷.

Kısacası sadece Osmanlı devletinin resmî belgeleri olan tahrir defterlerine dayanarak timar sisteminin Orhan Bey döneminde (1326-1362) dahi mevcut olduğunu tesbit etmek mümkündür.

Tahrir defterleri dışındaki kaynaklardan hareketle timar sisteminin devletin kuruluşuyla başladığını ortaya koymak da imkan dahilindedir. Osmanlı vekayinâmeleri şehirlerin asayişinden sorumlu *subaşı*'ndan söz etmektedirler. Subaşı timarlı sınıfından bir görevlidir. Nitekim subaşı Fâtih Kanunnâmesi'nde de zikir edilmektedir. Birçok Osmanlı vekayinâmesinde Karacahisar'ın fethinden sonra Osman Gâzi'nin bir subaşı atadığı kayıtlıdır.

²⁷⁷Beldiceanu, aynı eser, s.17 vd.

Netice itibariyle gerek tahrir ve vakıf defterleri gibi resmî belgeler ve gerekse diğer belgeler timarın bir kurum olarak, Osmanlı devletinin kurucusu Osman Bey'den itibaren, var olduğunu isbatlamaktadır.

2. Dirlik Çeşitleri

Tahrirler tamamlandıktan sonra bir eyalete veya sancağa ait vergi ve mukata'a gelirleri *dirlik* denilen muayyen büyüklükte parçalara ayrılarak kişilerin rütbe ve istihkaklarına göre tevcih edilmektedir. Timar sistemi içerisinde dirlikler üç ana gruba ayrılmıştır. Bunlar *has*, *zeamet* ve *timar* adını almaktadır. Şimdi sırasıyla bunları görelim.

a) Haslar

Geliri 100 bin akça ve yukarısı olan dirliklere *has* denilmiştir. Bunlar başta padişah olmak üzere şehzadeler, veziriazam, vezirler, valde sultan ve padişahın kız kardeşleri ve kızları ile beylerbeyileri, sancakbeyileri gibi yüksek dereceli devlet adamlarına tahsis edilmektedir. Tahrir bittikten sonra bir sancağa ait gelirler taksim edilirken en büyük pay padişah hasları olarak ayrılmaktadır. Bunlar umumiyetle mukata'a gelirleri ile vergi hasılı yüksek olan köylerdir. 1528 yılında bütün devlet gelirlerinin % 51'inin padişah haslarına, % 37'sinin diğer haslar, zeametler ve timarlara, % 12'sinin de vakıflara ayrıldığı görülmektedir²⁷⁸. Hazine ile ilgili kısımda temas edildiği üzere padişah hasları dış hazine denilen esas devlet hazinesinin esas gelir kalemini teşkil ediyordu.

Padişah haslarını teşkil eden gelirler içerisinde cizye, âdet-i ağnam ve gümrük gelirleri başta olmak üzere geliri yüksek olan iskele, mizan mukata'aları ile verimli ovalarda kurulan bir kısım köylerin şer'î ve örfî vergileri yer alıyordu.

²⁷⁸ Barkan, "H.933-934/M.1527-1528 Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", İÜİFM, XV/1-4 (1953-54), s.277.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına doğru sancakların vergi gelirlerinden padişah haslarına ayrılan kısmın miktarı sürekli artmıştır. Bunun sebebi Kanunî döneminde tertip edilen ve oldukça yüksek olan seferlerin masraflarını karşılamak zaruretidir.

Padişah haslarının dışında veziriazamın ve vezirlerin de hasları vardı. Veziriazamın 1.200 bin akçalık hasları bir nevi makam maaşı idi. Görevi sona erdiği zaman hasları halefine intikal ederdi. Fakat bazı veziriazamlar haslarının bir kısmını padişahant *temliknâme* olarak vakfetme yoluna gitmişlerdir. Diğer has ve zeamet sahiplerinin de aynı yola tevessül etmeleri ile vergi gelirleri içerisinde vakıflara ayrılan payın sürekli artmasına mukabil, timarlara ayrılan pay azalmıştır. Çünkü bu durumda devlet açısından, bir sonraki veziriazama yine 1.200 bin akçalık haslar tahsis edebilmek için, diğer dirliklerin kadrolarını azaltmaktan başka yol yoktu²⁷⁹.

Veziriazamdan başka sancağa çıkan şehzadelerin, beylerbeyilerin ve sancakbeyilerin de kıdem ve istihkaklarına göre değişen hasları vardı.

Ayrıca padişahın annesi başta olmak üzere, kız kardeşi, kızları ve haseki denilen padişahant çocuğu olmuş saray kadınlarına da *paşmaklık* denilen haslar tevcih olunurdu²⁸⁰.

b) Zeametler

Zeamet, geliri 20 bin ila 99.999 akça arasında olan dirliklere verilen isimdir. Zeamet orta dereceli devlet memurlarına ve sipahi subaylarına tevcih edilmektedir. Bunlar arasında bazı *yörük beyleri*, *müsellem beyleri*, *defter kethüdaları*, *timar defterdârları*, *sancakbeyi ve beylerbeyilerin oğulları* sayılabilir. Ayrıca dirliğe geçmek isteyen kapıkulu mensuplarından *çavuş*, *müteferrika*, *kapıcı ve divân*

²⁷⁹Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi, c. II, s.321 vd.

²⁸⁰M. Tayyib Gökbilgin, "Başmaklık", İA, c. II.

kâtiplerine de zeamet verilebilir²⁸¹.

Zâim denilen zeamet sahibi, timarlı sipahiler gibi, dirliğinin bulunduğu yerde ikamet etmek ve sefere çağırıldığında cebelüsü ile eşmek zorunda idi. Zeametler serbest timar statüsünde olduğundan zâimler, zeâmeti dahilindeki *cürüm cinayet resmi*, *resm-i arus*, *tapu resmi* vs. gibi *rûsûm-ı serbestiye* de denilen *bâd-ı hevâ* grubu vergilerin tamamını tasarruf ettiği gibi, sefere gitmediği takdirde dirliği elinden alınmaz sadece bir yıllık geliri müsadere edilirdi.

Tahrir yapıldığında o sancaktaki timar ve zeametler için kadro tahsis edilir. Buna *icmallü kılıç zeâmet* denir. Mahlul olduğu takdirde 20 bin akçadan noksan olarak tevcih edilemez. Ancak bir kimsenin tasarrufunda olan timara yapılan terakkilerle 20 bin akçayı aşarsa ona da zeâmet denilir fakat, *icmallü zeâmet* sayılmaz. Mahlul olduğu zaman bozulup, gerekenlere verilebilir. Ancak icmal defterde bir kişinin üzerine 40-50 bin akçalık zeamet yazılmışsa bu da icmallü zeâmet olduğundan 20 bin akçası *kılıç zeamet*, geri kalanı *hisse* kabul edilir. Mahlul olduğunda 20 bin akçalık kısmı bir kişiye, geri kalanı hisseler ise istendiği gibi hak sahiplerine tevcih edilir ya da başka dirliklere ilave edilebilir²⁸².

c) Timarlar

Osmanlı timar sisteminin esasını ve sayı olarak ana grubunu timarlar teşkil eder. Timar, kelime olarak zeamet ve hatta has yerine de kullanılmışsa da genel olarak geliri en fazla 19.999 akça olan dirliklere denilmektedir. Aynı zeamette olduğu gibi tahrir yapıldıktan sonra bir sancaktaki timar kadrosu icmal deftere yazılırdı ki, buna *icmallü kılıç timar* tabir edilirdi. Kılıç miktarı eyaletlere göre farklılık gösterir. Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar ve Anadolu eyaletlerinde kılıç timar 3 bin, Karaman, Mar'aş, Rûm Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdad, Şehrizer ve Kıbrıs beylerbeyiliklerinde 2 bin akçadır.

²⁸¹Halil Sahillioğlu, "Zeâmet", İA, c. XIII, s.478.

²⁸²Ayni Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osmân...*, s.61-63.

Tevcihi bakımından *kılıç* timar iki kısma ayrılır: *Tezkereli timar*, *tezkeresiz timar*.

(1) Tezkereli ve Tezkeresiz Timar

"*Tezkeresiz*" timar beylerbeyilerin merkeze sormadan kendi tuğrasını taşıyan berâtı ile tevcih edebildikleri timarlardır. Eyaletlere göre *tezkeresiz timar* baremi değişmektedir. Mesela Rumeli, Budin, Bosna ve Temeşvar ile Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdad ve Şehrizar eyaletlerinde 5999 bin akça, Anadolu eyaletinde 4999 bin akça, Karaman, Mar'aş ve Rûm beylerbeyliklerinde 2999 akçadır. Bunların 1 akça fazlası tezkereli timardır²⁸³.

Timarın tezkereli olması için beylerbeyinin sipahi adayının eline bir tezkere vermesi, yani timar tevcihini merkeze teklif etmesi lazım gelir. Bu tezkereleri değerlendiren divân, teklifi yerinde bulduğu takdirde sipahiye timar berâtı verir.

Öte yandan her sancaktaki zeamet ve timarların dağılış şeklinin ve kadro mevcutlarının aynı kalmasını temin için türlü tedbirler alınmıştır. Timarlar, *kılıç* tabir edilen ve hiç değişmeyen bir çekirdek kısmıyla, bu kısma zamanla ilave edilmiş olan hisselerden teşekkül etmektedir. Kılıçların adedi ve yerleri değiştirilemezdi. Her timar sahibinin bir kılıç yerine tayin edilmiş olması lazımdı. Babalarının timarı müşterek bir beratla iki kardeşe verilme halleri hariç, bir kılıç'a iki kişi tayin edilemeyeceği gibi iki kılıç bir kişiye verilerek timar kadrolarında bir yeri lağvetmek de caiz görülmezdi.

Kılıcı 3.000 akçe olan bir eyalette sipahi ölünce oğullarına babalarının timarının ancak bu 3.000 akçelik kılıç (çekirdek) kısmı verilebilirdi. Kılıç'ın üzerine babanın almış olduğu zamlar geri alınır ve istihkak sahibi birisine tevcih edilirdi. Yoldaşlığı mükabelesinde bir garip yiğit iptidadan bir timara hak kazandığı zaman da münhal (boş) bir timarın kılıc'ı verilirdi. Kısacası babanın hak ettiği gelirler

²⁸³Aynı Ali Efendi, aynı eser, s.63-65.

oğluna aynen intikal etmeyerek o da babasının başladığı yerden başlardı.

Aynı şekilde, timarların tezkereli, tezkeresiz, zeamet ve has gibi kategorileri de değiştirilemezdi. Mesela, tezkereli bir timar, sipahinin gösterdiği başarılar üzerine yapılan zamlarla 20.000 akçelik bir zeamet haline gelebilirdi. Fakat, bu tarzda meydana çıkacak olan zeametler, icmal defterlerinde kadrosu olan icmalli bir zeamet sayılmaz ve timar mahlûl kalınca, kılıç kısmına sonradan ilave edilmiş olan hisseler, başka timarlara dağıtırdı.

Zeametlerin kılıçları 20.000 akçelik olduğundan, 100.000 akçeye kadar geliri olan zeametlerde 20.000 akçelik kılıç haddini aşan kısımlar, muvakkat bir zaman için yapılmış olan ilaveler olduğundan zeamet sahibinin ölümü halinde timarda olduğu gibi oğluna aynen intikal etmezdi. Zeametın geliri terakkilerle 100.000 akçeyi geçtiği takdirde has ismini alır fakat yeniden tevcihi halinde kılıç kısmı haricindeki gelirler hisse kabul edilerek diğer hak sahiplerine verilirdi.

(2) Serbest Olan ve Olmayan Timarlar

Timarları, idâri ve mâlî muhtariyeti mes'elesi bakımından "*serbest*" olan ve olmayan timarlar şeklinde iki ayrı bölümde tetkik etmek lâzım gelir.

Pâdişah hasları ile sultan ve vezir vakıflarından başka; vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı, defterdâr, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, subaşılar ve dizdarlar vb. gibi yüksek rütbeli idâre âmirleri ile diğer me'mûr ve askerlerin has ve zeâmetleri, idâri ve mâlî bakımdan bâzı imtiyazlara sâhip *serbest timarlar* olarak muâmele görmektedir.

Serbest timarlarda, umumiyetle *rûsum-ı serbestiye* denilen ve *niyâbet* ve *bâd-i heva* isimleri altında kaydedilmiş olan vergiler tam ve müstakil olarak dirlik sâhibine âit bulunmaktadır. Serbest olmayan timar sahipleri ise, benzeri vergilerin tahsil hakkını tamamen hâiz bulunmadıkları gibi tâbi bulundukları serbest dirlik

sâhipleri ile paylaşmak zorundadırlar. Timarların büyük bir ekseriyeti de bu türden, serbest olmayan timarlar grubuna girmektedir.

Serbestlik resimlerinin adedi bir hayli kabarıktır. Bunlar arasında *resm-i arûs*, (gelin ya da gerdek resmi), *tapu resmi*, *âdet-i deştânî* (koruculuk hakkı), kaybedilmiş hayvanların sâhiplerine teslimi sırasında alınan harçlar (yave), koyun, tütün, otlak ve kışlak resimleri sayılabilir. Zamanla bu resimler yalnız serbest timarların bir özelliği olmaktan çıkarak, bütün timar sâhiplerine tam ve müstakil olarak terk edilmişlerdir.

Bunlara karşılık uzun zaman kısmen veya tam bir şekilde yalnız serbest timar sahiplerinin bir imtiyazı gibi kalabilmiş olan diğer bazı vergiler de vardır. Bunların en başında “*cürüm ve cinâyet resmi*” gelir. “*Cerîme*” veya “*kanlık*” diye de adlandırılan bu resim esasta bir para cezasıdır. Osmanlı ceza kanunlarına göre suçlular kabahatlerinin derecesine ve mâlî kudretlerine göre, bir para cezâsı ödemeğe mahkûm edilmekte olduğundan önceki bahislerde söz etmiştik. Meselâ, Fâtih kannunâmesine göre, eğer hakkında şer’atın kısas hükmü yoksa, adam öldüren, zengin olduğu takdirde 400, orta halli ise, 200 akçe “*cerîme*” alınması ön görülmüştür. Fakirlerin cezâsı da 50-100 akçe arasında değişmektedir. Zinâ hâlinde yakalanan evli erkeklerden alınacak para cezâsı da, 40 ila 400 akçe arasında değişmekte idi. At hırsızından (eğer eli kesilmez ise) 200, sığır *uğrulayandan* 100 akçe alınırdı. Yoğurt ve ekmek gibi kıymet itibâriyle değersiz şeyleri çalanlar ise, kadı’nın vereceği sopa cezâsına göre, vurulacak her değnek için bir akçe de *cerîme* ödemeleri icap ederdi.

Şer’î hükümler arasında bulunmayan cürüm ve cinâyet resimleri, mahalli örf ve âdetlere ve idârî ihtiyaçlara göre alınmaktaydı. Emniyet ve âsâyişi korumakla vazifeli *ehl-i örf* içinse bu resimler çok zengin bir gelir kaynağı teşkil ediyordu.

Fakat şunu unutmamak lâzım gelir ki, Osmanlı devletinin adlî düzeni icâbı, herhangi bir cezânın tatbiki için bütün suçların kadı mahkemeleri önünde usûlünce tesbit edilerek hükme bağlanmış

olması gerekirdi. Ne kadar kudretli kişiler olurlarsa olsunlar timar sahipleri reâyanın hukuk ve cezâ dâvalarına bakmak ve onlara cezâ tâyin etmek yetkisine sâhip değildi. Hattâ, diğer askerî sınıf mensupları gibi, timar sâhiplerinin de kendi reâyâsı ile beraber aynı mahkemeler önünde, aynı kanunlara göre muhâkeme edilerek hüküm giymeleri söz konusuydu. Bu bakımdan, mahkeme kararı olmaksızın, kimsenin habs edilmesi, zincire vurulması, işkenceye tâbi tutulması ve para cezâsı ödemesi câiz görülmezdi.

Bunlara karşılık, *serbest olan timarlarda* suçluları tâkip, tevkif ve kadı mahkemesinin kararı alındıktan sonra cezaların infazı salâhiyeti ile adı geçen para cezalarının tamamını kendi hesaplarına tahsil imtiyazı da dirlik sahiplerinin elinde idi. Halbuki serbest olmayan timarların sâhipleri, bu tür suçlardan alınacak para cezâlarını bağlı bulunduğu sancakbeylerinin veya subaşlarının adamları ile yarı-yarıya paylaşmak mecbûriyetinde idiler. Hattâ bâzı yerlerde ve devirlerde bu resimlerin tamamı sancakbeyine âitti.

Böylece, serbest olmayan timarların sâhipleri de kendi dirliklerinde işlenecek suçların takibi ve cezâlandırılması işleriyle alâkalı bir hâle sokulmuşsa da bu haklar daha ziyâde idârî ve inzibâtî bakımlardan daha büyük mes’ûliyetler taşıyan sancakbeylerinin veya sübaşların elinde bırakılmıştır. Bu hakların sadece serbest timar sahiplerine bırakılması halinde, kadı önünde suçun tescili cihetine gidilmeyip, bir miktar parası alınarak suçlunun salıverilmesi ya da serbest timar bölgelerine sığınan suçluların, kendilerinden alınacak para cezâlarına tamah edilerek tâkipçilere teslim edilmeyip himâye edilmesi gibi istismara müsait bir durum söz konusudur. Bundan dolayı, ölüm veya bir uzvun kesilmesi gibi ağır cezâların tatbiki salâhiyeti, zamanla tamamıyla suçun işlendiği bölgenin sancakbeyine bırakılmıştır. Devamlı olarak çıkarılmış fermanlarda da ayrıca bir para cezâsı istenmeyeceği ve türlü vesîlelerle para almak (bedel-i siyâset) temâyülünün önüne geçilmesi lüzûmu belirtilmiştir.

Öte yandan para cezâsı almak hakkı önceleri “*ra’îyyetin sâhibi*” nin iken, daha sonraları kabahatin işlendiği “*arâzinin sâhibi*” için tanınmaya başlaması da dikkati çekmektedir. Bahis mevzuu cezâların yüksek gelir kıymetinden dolayı, “*ra’îyyet bizimdir, siyaseti*

dahi biz ideriz” yahut “fesad benim toprağında vâki olmuştur, siyaset benimdir” şeklinde türlü anlaşmazlıklar çıkmıştır.

Serbestiyet üzere timar tasarruf eden dirlik sahiplerinin diğer bir gelir kaynağı da kaçak köle ve cariyelerin yakalanmasından alınan “*muştuluk*” (müjdelik) adı altında alınan harçlardı. Kaçak köleyi bulan kimse onu bu işlerle meşgul *yavacıya* teslim ederek ufak bir ücret alırdı. Bu şekilde kaçak olduğu tespit edilen köleler, üç ay muhafaza edildikten sonra sahibi zuhur etmezse, satılırdı ve bu satış bedeli serbest timar sahibinin olurdu. Sahibi bulunduğu takdirde ise kaçak kölenin muhafaza edildiği müddet zarfındaki masrafları ile kaçtığı yerin uzaklığına göre bir günlük mesafedeyse, 30, iki günlük 60, üç ve daha ziyade günlük yerden kaçmışsa, 90 akçe *müjde harcı* alınırdı. Kaybolmuş hayvanlar için de benzeri usuller uygulanırdı²⁸⁴.

Öte yandan köylerdeki kır bekçiliği (deşt-bânlık) salâhiyeti ve bu münasebetle tahsil edilecek cezalar, gerek serbest ve gerekse serbest olmayan timarlarda sipahilere aittir. Bu hususta mevcut tarifeler şu şekildedir:

Bir kişinin atı veya sığırı başkasının ekinine girse, umumiyetle sahibine hayvan başına 5 sopa vurmak ve ayrıca 5 akçe almak, ve yapılan zararları tazmin ettirmek icab ederdi²⁸⁵. Ancak, bu tür cezaların tatbik edilebilmesi için, bahis mevzuu ekili yerlerin köyün öteden beri korunmakta olan belirli bölgelerinden olması, suçluya daha evvel gerekli uyarmaların yapılmış bulunması da şarttı.

(3) Timarın Tevcihi ve İntikali

Timarın tevcihi ve intikali hususunda birçok kurallar mevcuttu. Bunlar zaman içerisinde bazı ufak değişimler göstermişse de sistem

²⁸⁴Barkan, “Timar”, s.310 vd.

²⁸⁵“*ve cerâim-i hayvanât için dahi ya at veya sığır ekine girüp ziyanlık eylese her sığır veya at başına beşer akça cürmün alalar ve beşer ağaç dahi uralar ziyânlık eden hayvanât sahibine ve ziyânlığın dahi ödedeler*”, Ünal, Harput Sancağı, s.245.

esas itibariyle aynı kalmıştır.

Belli bir bareme kadar olan timarların tevcihinde beylerbeylerin salâhiyetleri büyüktü. Bu konuda eyaletlere göre değişen ölçüler konulmuştu. Bu suretle defter yazıları belirli bir rakamın altında olan timarları, beylerbeyileri tevcih edebilir ve kendi tuğralarını taşıyan beratlar verirdi. Yukarıda temas edildiği üzere bunlara *tezkeresiz timar* denirdi.

Geliri yüksek olan ve *tezkereli* tabir olunan timarlar için merkezden padişah berâtı almak lâzım gelirdi. Bu konuda da beylerbeyileri ile sancakbeyilerinin yetkileri büyüktü. Beylerbeyi ya da sancakbeyi mahlûl (boş) bir timar için müracaat eden adayın eline *Dîvân-ı hümayûn*'a hitâben yazılmış, adayı tanıyan sipahiler ve yüksek dereceli birkaç sipahi subayının aday hakkında olumlu görüşlerinin de yer aldığı bir tavsiye mektubu vermektedir. Eğer tavsiye mektubuna merkez tarafından uygun mütalaa bildirilirse, adaydan bir tezkere istenmektedir. Bu da timarın bulunduğu beylerbeyi tarafından verilmektedir. Tezkere'nin merkeze gelmesiyle işlem tamamlanmakta ve adaya timarı tasarruf etmeye hak kazandığını belirten “*berât-ı âlî-şân*” verilmektedir²⁸⁶. Şayet tezkereyi alan sipahi İstanbul'a giderek 6 ay zarfında beratını almazsa hakkını kaybederdi.

Beylerbeylerinin verdikleri tezkereler üzerine yapılan timar tayinleri dışında, devlet merkezi her dereceden timarlar için doğrudan doğruya tayinler yapabiliyordu.

Timar tevziinde devlet merkezinin tekelinde bulunan haklardan diğer birisi de, timarlı sipahi zümresinden olmayan bir kimseye timar tevcihi hususudur. Bilindiği gibi, reaya zümresinden biri için timar sahibi olmak çok güçtü. Bu hususta mevcut tek yol da “*derûnunda şecâ'at olan garip yiğitler*”in, sipahi ya da sancakbeyinin hizmetkârı olup seferlere giderek veya hudut boylarındaki askerî harekâтта, *kale fethinde bayrak dikmek, yarar diller (esirler) ele*

²⁸⁶Beldiceanu, Osmanlı Devletinde Timar, s.71 vd.

getürmek ve başlar kesüb defaatla yararlığı ve dilâverliği görülmek, gibi büyük başarılar sağlamasıydı. Ancak bu takdirdedir ki serhat beyleri veya seraskerler tarafından devlet merkezine gönderilecek yoldaşlık defterinde kayıt ve gerekli tekliflerin de hazırlanması şartıyla ra'yyetlikten kurtulup *ibtidâ beratı* almaya müstahak olabiliyordu. Bu suretle timara hak kazandırılan ibtidâ berâtlarının da padişah tarafından tevcih edilmiş olması lazımdı²⁸⁷.

Timar tevcih ve tevziâtını eyaletteki bürokrasi sıkı bir şekilde takip ederdi. Bu konuda beylerbeyi divanlarında çalışan kâtipler, her ne kadar beylerbeylerin adamları iseler de merkezden büyük salâhiyetlerle gönderilmiş olan timar defterdârı ve defter kethüdaları, tevzi işlerini murakabe etmekte ve usulsüz muameleler görüldüğü zaman beylerbeylerini uyarmak ve hatalı yolda ısrar edildiği takdirde vaziyeti merkeze bildirmek zorundaydılar.

Timar belli şartlar dahilinde evlâda intikal ettirilebilirdi. Hayatta olan zaim ve timar sahiplerinin oğullarına dirlik verilmesi âdet değildi. Ama, ihtiyarlık veya hastalık sebebiyle hizmete kudreti kalmayan sipahi yetişmiş ve hizmete yarar oğluna timarını devir edebilirdi²⁸⁸. Bu takdirde, yukarda bahsedilmiş olan kaidelere uyularak, timarın ancak *kılıç* kısmı oğula intikal ederdi.

Sipahi öldüğü takdirde de timarının kılıç kısmı oğluna bırakılırdı. Ancak seferde şehid düşen sipahinin oğluna yatağında öleninkine göre daha yüksek timar verilirdi. Bunun sebebi savaş meydanında sipahinin "*firârı ihtiyâr itmeyüp şehîd olursam ocağım sönmez dirliğim oğluma virilür diyü can ü baş fedâ itmesi*" idi.²⁸⁹

Sipahi öldüğünde şayet oğlu veya oğulları küçük yaşta ise,

²⁸⁷Ayni Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman...*, s.72; Barkan, "Timar", s. 316.

²⁸⁸"*feth-i hakanîden berü mîrî hizmet idüp hâliyâ pîr ve nâtüvân olup sefer-i hümayûna iktidârı olmamağın kendüye min-ba'd dirlik olmamak üzere timarın dârendegân-ı fermân Ali ve Ahmed ve Süleyman nâm oğullarına olmasın rica itmeğün...*", *Mühimme* 1, s.652; bkz. Ünal, *Harput Sancağı*, s.184.

²⁸⁹Ayni Ali Efendi, aynı eser, s.71.

timar bunlara intikal ettirilir ancak bu durumda "*yarar yiğit olup harb ve darbe kâdir*" hale gelinceye kadar sefer zamanlarında yerlerine bir *cebelü* göndermek zorundadırlar. Babasının ölümünden sonra, sipahinin oğlu sefere eşebilecek bir yaşa geldiği halde, yedi yıl timar talebinde bulunmazsa her türlü hakkını kaybetmiş olurdu.

Mazûl durumdaki bir sipahi yedi sene timar talebinde bulunmak maksadıyla seferlere gitmezse deftere ra'yyet yazılır ve bu takdirde sabıka sipahi idim beratım vardır, diye iddialarda bulunmak fayda vermezdi.

Buna karşılık bu müddet içinde her zaman bir hizmet kabul etmeye hazır bulunmalarına rağmen henüz bir timara sahip olmamış olan sipahizâdeler veya Mazûl sipahiler, aradan ne kadar zaman geçmiş bulunursa bulunsun, daima sınıflarının imtiyazı icabı hususi bir muameleye tabi tutulmaktaydılar.

Mazûl, mütekaid sipahiler ile sipahizâdeler, ra'yyet rüsumu tabir edilen çift ve bennak resimleriyle, koyun resmi ve avarız vergilerinden muaftılar. Yalnız ziraat ettikleri yerlerin öşrünü verirlerdi ve istedikleri zaman ziraatı terk etmek hürriyetine sahiptiler.

Bununla beraber, bazı devirlerde veya tarihi bir hususiyet arz eden bölgelerde sipahizâdelerden bu muafiyetlerin karşılığı olarak birtakım hizmetler istenebilmektedir. Mesela, Karaman eyaletindeki sipahizâdeler ve mütekait sipahiler, güherçile imalathanelerinde nöbetleşe altışar ay çalışmaya mecbur tutulmaktadırlar.

Diğer taraftan muhtelif dereceden timarların sahiplerinin değişmesi veya ölüm vukuunda oğullarına intikali hallerinde, timarın başlangıç haddi olan kılıç miktarına dönülmesi ve her timar kategorisinde terfi imkânlarının ayrı barem dereceleriyle sınırlanmış olması, *timar* sahipliğinin *nesiller boyunca aile* mülkü halinde güçlenmesine mani olmuştur.

Ruznamçe defterlerine bakılacak olursa, en normal zamanlarda bile timarların devamlı olarak elden ele büyük bir süratle devredilmekte olduğu görülür. Bu sahip değiştirmeler sadece ölüm

sebebiyle ve babadan oğula miras olarak değil, sipahinin yer değiştirmesi şeklinde de olabilir. Dirliğinden memnun olmayan sipahilerin, onu başka bir timarla değiştirmesi, yahut daha iyisini bulmak ümidiyle timarı başkasına devir edip mazûller arasında beklemesi ve daha iyi bir timar almak ümidiyle seferlere eşmesi sık sık rastlanan hadiselerdendir. Terakki sağlamak için hile ve bahaneyle timarlardan feragat edip bir diğer timara talip olanların bu haklarını kötüye kullanmalarını önlemek için çeşitli tedbirler alınmıştı. Fakat bunlar her zaman tesirli olamıyordu. Bilhassa seferlere iştirak etmedikleri için, kayıtları tamamen silinmiş olması lazım gelen timar sahiplerinin bir kolayını bulup tekrar timar almaları bile mümkün oluyordu²⁹⁰. Bilhassa XVI. yüzyılın sonlarına doğru Avusturya ve İran cephesinde sürüp giden savaşlar sırasında serdarların keyfi tevcihleri sebebiyle timarların el değiştirmesinin hızlandığı ve sipahiler arasında birçok ihtilafların çıktığı görülür.

(a) Kapıkullarının Timara Geçmesi

Saray erkânıyla kapıkulu ordusunun yeniçeri ve sipahi bölüklerinin yüksek rütbeli subayları ve diğer mensuplarının terfi edebilmesi ve bu suretle kadrolarda yeni yetişenlere yer temini için, *sancağa çıkmak* âdeti vardı. Bu takdirde, yeniçeri ağasına 500.000, emîr-i aleme 450.000, *kapıcıbaşı*, *emîr-i ahûr*, *çaşnıgirbaşı* vb. gibi saray ağalarına 350-400.000 akçalık haslar tevcih olunurdu. *Altı bölük halkı* denilen kapıkulu süvari bölüklerine mensup sipahi-oğlanı, silahtar, ulufeci gibi bölüklerinin ağaları da 200-300.000 akçelik haslar ve ona göre de vazifeler alırlardı.

Yeniçeri ortalarının veya acemi oğlanlarının *yayabaşı* ismini taşıyan zabitlerine verilecek timarlar 20-30.000 akçelik olurdu. Umumiyetle yeniçeri neferleri bile, bazı tensikat devrelerinde ulufelerini hazineye terk edip timara geçirildikleri zaman 9.000 akçelik timarlara layık görülmekteydiler. Kapıkulu mensuplarının timara çıkmaları halinde gündelik ulufelerinin her bir akçesi için

²⁹⁰Barkan, "Timar", s.317.

bin akçe hesabıyla timara çıkarılmaları âdetti.

Öte yandan büyük dirlik tasarruf eden yüksek rütbeli şahsiyetlerin ölümü halinde adamlarına veya oğullarına verilecek dirlikler için de belirli kaideler vardı: vezirlik rütbesini haizken ölmüş olanların *kethüda*, *kapucıbaşı*, *emîr-i ahûr*, *hazinedâr*, *ulufeci*, *çaşnıgîr*, *kapucı kethüdâsı* vb. gibi umumiyetle kölelikten yetişme adamlarına ve 5 nefer subaşlarına büyük timarlar verilirdi. Beylerbeylerinin de kapıları halkının ileri gelenlerinden bir kısmına, beylerbeyinin vazife halinde veyahut mazulken vefat etmiş olduklarına göre, değişen baremlerde olmak üzere, büyük timarlar verildiği gibi; beylerbeylerinin bir oğulları kalmışsa 40.000, iki veya üç oğulları kalmışsa her birine 20-25'er bin akçelik timarlar verilirdi.

Yüksek dereceli sancakbeyileri vefat ettiklerinde de hizmete yarar bir oğulları kalmışsa 30.000 akçelik bir zeamet, iki veya üç oğlu bulunursa her birine 10-15 bin akçelik timarlar verilirdi. Daha aşağı dereceden sancakbeylerinin oğullarına da, daha düşük nispetlerde olmakla beraber, ehemmiyetli timarlar tevcih edilirdi.

20-50 000 akçelik timar tasarruf eden subaşlar, yoldaşlık ile can ve baş verenlerdense henüz timara sahip olmamış bulunan üç nefer oğullarına 4-5 veya 6.000 akçelik timarlar verilirdi. Daha evvel timar tasarruf etmiş oğullarına da terakki namı altında 2'şer, 3'er bin akçelik zamlar yapılırdı. Evlerinde kendi ecelleriyle ölen subaşların oğullarından ise, biraz daha düşük gelirli olmak üzere sadece ikisine timarlar verilirdi.

Görülüyor ki, timar kadrolarında en büyük salâhiyetlerle en yüksek dereceleri işgal eden mevkiler için, babadan, dededen beyzade ve yerli bir sipahi sınıfı için hemen hiçbir yer yoktur. Bu mevkiler tamamıyla kul ve devşirmelikten yetiştirilme, asil olmayan kapıkullarının tekelindedir. Yerli timarlı sipahiler zümresine salâhiyetli makamlara yükselme imkânı tanınmamıştır. Merkezi idare yerli sipahilerin bir sınıf olarak itibar ve vahdetini bozarak, köklü bir asalet sınıfı haline gelmelerinin önüne geçmeye çalışmıştır.

(4) Timarlı Sipahilerin Hak ve Sorumlulukları

Sipâhi timarında *sâhib-i arz* ismini taşıyan timar sâhibi, gerçekte timarı dâhilindeki toprakların ve bu toprakları işleyen köylünün vermekle mükellef bulunduğu resimlerin mülkiyetine sâhip değildi. O, ancak kendisinden istenen muayyen hizmetleri yerine getirdiği müddetçe devlete âit çeşitli vergileri kendi hesâbına toplamak hakkına sahipti. Kendisine tahsis edilen vergiler, vazifeye bağlı bir nevi maaş mahiyetinde idi. Bundan dolayı, bir mülk gibi satılması, vakfedilmesi veya miras olarak intikal ettirilmesi mümkün değildi. Gerçi, sipahinin ölümü hâlinde devlet, hizmete yarar erkek evlatlarından birine veya birkaçına timar vermeyi prensip olarak kabûl etmişti. Fakat bu, ölen babanın timarı değildi. Bu yüzden kıymet itibâriyle de aynı olmazdı.

Sipâhi timarının bir başlangıç kadro maaşı teşkil eden ve “*kılıç*” tâbir edilen bir çekirdek kısmı vardı. Sipâhi zamanla seferlere katıldıkça, hizmette kusur etmediği ve yararlıklar gösterdiği müddetçe dirliği gelirine zam (*terakkî*) yapıldı. Yapılan terakkilerle sipahinin geliri artmış olabilirdi. Fakat kılıç denilen kadro maaşının üstündeki bu ilâveler ölüm vukuunda hizmete yeni girecek evlatlara tamamen intikal etmezdi. Bu sûretle timar arâzisinin zamanla türlü fırsatlardan faydalanılarak büyütülmesi ve bir âile mülkü hâline getirilerek nesiller boyunca aynı soydan gelen kimseler elinde kalmasının yolu kesilmiştir. Has ve zeâmet şeklindeki büyük timarların sâhipleri olan vezir ve beylerbeyiler ise sık sık değiştirildikleri için, sâhiplerinin bu timarlarla âilevî bir münâsebet kurmaları imkânsızdı.

Sipahi timarlarında vergilerden mühim bir kısmının mahsulden bir hisse şeklinde *aynî* olarak alınması, sipahinin ambarlarında biriken mahsulün paraya çevrilmesi işini mühim bir mesele haline sokmaktadır. Bu sebeple, garbi Avrupa memleketlerinin derebeylik düzeninde olduğu gibi, pazarlarda muayyen bir müddet için yalnız timar sahiplerinin mahsullerinin satılması inhisarının tanınması mecburiyeti hasıl olmuştur. Bağların mahsulünden aynen sıra öşrû alınan bölgelerde de aynı durum söz konusudur. Sipahi, sırasını

kolaylıkla satılabilmek için, halkın sıra küp veya fıçılarını mühürleyerek bir müddet için pazarda *tek satıcı* olarak kalmak imtiyazını kullanırdı. *Monopolya tutmak* tabir edilen bu inhisar hakkının Filibe civarındaki padişah haslarında bulunan pirinç ziraatı sahaları için de tatbik edildiği görülmektedir. Aynı şekilde Selanik civarındaki hassa koruların otları biçildiği zamanlarda civardaki şehir ve kasabalarda demet halinde yeşil ot satışı da, koru ağalarının tekelinde bulunuyordu²⁹¹.

(a) Hassa Çiftlikler

Sipahi timarında, doğrudan doğruya sipahi tarafından işletilen ve “*kılıç yeri*” tabir edilen “*hassa çiftlikler*” ve “*hassa çayır*lar” vardı. Hatta bazen değirmen, bağ ve bahçe de *hassa* olabilmektedir. Bizzat sipahiler tarafından işletilen, o zamanki deyimle “*sipahinin çifti yürüyen*” bu çiftliklerin menşei, Osmanlı öncesinde mevcut olan mâlikâne sistemine bağlanmaktadır. Sipahinin kendisi ve ailesi efradı meşgul olmadığı takdirde hassa çiftlikler, sipahi tarafından, mirî topraklardan ayrılıp, re’âyâ çiftliklerinden farklı olarak, tamamen şahsî ve serbest bir anlaşma usûlü ile karaya verilebilirdi. Bu tür kiracılık münasebetleri, mahallî örf ve âdetlere göre ayarlanan bir nev’i “ortakçılık” şeklini almaktaydı. Meselâ bazı yerlerde tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından temin edildiği takdirde, mahsûl yara yarıya paylaşmakta olduğu gibi, bazen de sipahi mahsûlün ¼’ini almaktaydı. Bu tür tarla, çayır, bağ ve değirmenler, sipahinin mutlak mülkü değildi. Çünkü sipahi bunları satamaz, satsa dahi kendisinden sonra gelen sipahi satış işlemini iptal etririrdi. Bu gibi hassa çiftlikler ile hassa değirmen, hassa çayır ve hassa bağ ve bağçeler timarın “*kılıç yeri*”ne bağlı demirbaşları idi²⁹².

Öte yandan sipahilerin timarları içerisindeki defterde yazılı olan veya olmayan muhtelif gelirleri tam bir muhtariyetle tasarruf edebilmesi söz konusu değildir. Otuz-kırk senede bir yaptırılmakta

²⁹¹Barkan, “Timar”, s. 312.

²⁹²Barkan, “Çiftlik”, İA, III, s. 393.

olan umumi sayımlar (tahrirler) sonunda il-yazıcıları, bölgedeki gelir kaynaklarının yeni baştan tesbit etmekte ve sipahilerin beratlarındaki yazılara göre timarın gelirlerini yeniden gözden geçirmektedir. Şayet sipahinin gelirinde beratında yazılı rakamı geçecek bir şekilde herhangi bir artış meydana gelmişse, timarın bir kısım reayasını sipahinin elinden alıp başkasına verebilmekte veya bu fazla gelire mevkufât emini denilen memurlarca devlet namına tahsil edilmektedir.

Bu sebepten sipahi, timarına hariçten gelen ve kimsenin yazılı ra'yyeti olmayan kişilere de gelişigüzel sahip çıkamamaktadır. *Haymana* adı verilen bu gibi sahipsiz kimselerden alınacak vergilerin aidiyeti meselesi, çok tartışılmış kesin bir karara varılamamıştır.

Tahrirleri ne kadar sık ve muntazam yapılırsa yapılsın nüfusun artması ve göç vs. gibi çeşitli nüfus hareketleri neticesi timarlardaki ra'yyet mevcudu sık sık değişiyordu. Bu bakımdan, hudutlara yakın bölgelerde, büyük muhaceret yollarının geçtiği veya bol göçebe unsurların köylülerle kaynaştığı ve toprağa yerleşmek üzere bulunduğu hallerde, arazisi dahiline yerleşecek olan sahipsiz fazla nüfusu sipahiye bırakmanın, devlet için büyük kayıplara sebep olacağı düşünüldüğünden, defter dışı reayanın vergilerini doğrudan doğruya devlet hazinesi namına toplatmak üzere *mevkufâtçı* denilen memurlar tayin ediliyor yahut bu kişilerin vergilerini toplama işi, müzayedeye satılıyordu.

Aynı şekilde, tahrirlerin defterlerinde kaydı bulunmayan değirmenler ve su bıçkılarının rüsumlarıyla boş iken ziraata sonradan açılmış olan tarlalarda yetişen mahsulün öşrünü de bu *mevkufçular* toplamaktadır. Fakat reayası henüz gereği gibi yerleşmemiş hudut boylarında yerleşmeyi teşvik ve sipahileri takviye için, bu *haymana* tabir edilen başı boşların ve defter fazlası her çeşit vergi gelirleri sipahilere bırakılabiliyordu.

Yapılan bu sıkı kontrol ve müdahaleler, sipahi timarının bir küçük senyörlük gibi siyasi, malî ve hatta adli bakımlardan dışa karşı kapalı bir bütün teşkil etmesini önlemiştir. Kısacası timarlı sipahi sınıfının bir soy ve toprak asaleti haline gelememesinin temel

sebebi timar üzerindeki bu sıkı merkezîyetçi kontrolde yatmaktadır.

Öte yandan herhangi bir gelir kademesinde bulunan sipahinin harbe katılmak için getirmesi lazım gelen silahlarla, zırh ve çadırların nevi, beraberinde gelecek at-uşağı (gulâm) veya cebelü tabir edilen yardımcı silah arkadaşlarının adedi ve teçhizatı bütün teferruatıyla tespit edilmiş bulunmaktaydı. Harbe girmeden evvel beylerbeyi tarafından bu bakımdan sıkı bir teftişe tabi tutularak kusurlu görülen sipahilerin ellerinden timarı alınırdı. Orduların harpten evvelki toplanma yerlerinde teçhizatın gözden geçirilmesiyle birlikte türlü silahların kullanılma talimleri ve bu orada bilhassa Yeniçağlarda ehemmiyet kazanmış olan tabanca kullanan sipahiler at sırtında seyir halinde silahlarını süratle doldurup boşaltma talimleri yaptırıldığı da görülmektedir²⁹³.

(b) Toprağa bağlılık prensibi ve diğer mükellefiyetler

Sipahinin, kendi reâyâsının kendisine ziraat yapması için tahsis edilen toprakları işlemekten vazgeçip, çiftini bozup, köyünü terk edip, başka işlerle meşgul olmak istemesi hâlinde, onları zorla tarlasının başına getirtme veya çift bozan resmi nâmı altında bir tazminat ödetme hakkı vardır. Bu husus, klasik şekliyle feodal düzende "*serf*" (toprak kölesi) vaziyetindeki köylülerin "*toprağa bağlılık*" prensibini hatırlatan geri bir içtimai düzen kalıntısı olarak mütalaa edilmiştir.

Ancak Osmanlı timarında durum Avrupa feodal düzeninde olduğundan farklıdır. Dolayısıyla sipahilerin bu hakkı, Batı'daki senyörlerin toprağa yerleştirilmiş bir nevi köle olan serflerin üzerindeki haklarıyla ilgi ve benzerliği yoktur. Burada teşkilâtli bir devlet nizâmına mahsus bir amme hukuku söz konusudur. Osmanlı idaresi, eline berat vererek, muayyen bir bölgedeki vergi ve resimlerin tahsîli hakkı kendisine tahsis ettiği sipahiden, bütün masrafları kendisine âit olmak üzere silâhları ve adamlarıyla

²⁹³Barkan, "Timar", s.317.

seferlere katılmak sorumluluğu yüklemiştir. Sipahinin kendisinden istenilen sorumlulukları yerine getirebilmesi timarındaki ziraî ve içtimaî istikrarın devamına bağlıdır. Bundan dolayı sipahiye, bir kısım reâyânın kendi keyf ve arzularına göre üretim faaliyetlerindeki istikrarı bozmaya ve çiftliği bırakıp başka bir işle meşgul olmak için köyünü terk etmeye kalkışmasına mâni olabilme imkânı verilmiştir.

Devlet düzeninin büyük ölçüde, timar sistemine dayandığı göz önüne alınırsa, vergi mükellefi reâyânın, bulunduğu yere ve mesleğe bağlamak prensibinin ne kadar zaruri olduğu anlaşılabilir. Reâyânın vergi ve arâzi tahrirleri sırasında, kendi üzerlerine kayd edilmiş olan toprakların işlenmesinden sorumlu olması tabii idi. Çünkü, timar beratlarındaki kayıtlara göre, sipahilere terk edilmiş olan vergi gelirleri, herhangi bir bölgenin bütünüyle ve götürü olarak, herhangi bir hukuk ve rûsûmu değildi. Sipâhinin beratındaki akçe yekûnunu tutturabilmek için, iyice hesaplanıp nevi ve miktarı belirtilmiş olan bir gelirdi. Bu itibarla hasılat rakamlarının herhangi bir kısmında meydana gelecek bir noksanlık, sipâhinin gelirinde bir azalma teşkil ederdi. Nitekim bu sebeple, sipâhilerin birbirinden reâyâ kandırıp kendi timarlarına celpleri yasaklanmıştı. Timarına yabancı bir ra'yyet gelmiş olan sipâhi, şayet gelen bir başka sipahinin defterinde yazılı ise, ra'yyetin sahibine haber gönderip kaçak köylüyü aldirtması lâzımdı. Aksi takdirde timarının elinden alınmasını icab ettiren bir suç işlemiş olurdu²⁹⁴.

"Çift bozan resmi" yahut "leventlik akçası" olarak tanınan bu mükellefiyet, çiftini bozup terk eden ra'yyetin timar sâhibine ödemesi lâzım gelen bir nevi tazmînatıdır. Elinde hiç toprağı bulunmayanlar veyahut terk ettikleri topraklar başkası tarafından ekilenlerin öşür ve resmi eda edildiği takdirde, çift bozan akçasından sorumlu değildirlir.

Yine benzeri şekilde, elinde kâfi miktarda toprağı olduğu halde, bu toprağı terk edip başka bir sipâhinin timarında çalışan veya

²⁹⁴Barkan, Timar, s. 307.

arabacılık, gemicilik, balıkçılık, ırgatlık, ticâret vs. gibi bir geçim yolu seçmiş bulunan reâyâyı, timar sâhibi mahkeme kararıyla "göçürüp" işinin başına dönmeye mecbur edebilirdi. Ancak bunu yapabilmek için reâyânın ayrılış tarihinden itibaren on senenin geçmemiş olması lâzım gelirdi. Bu gibiler yalnızca çift bozan tazminâtı ödemeye mecbur edilebilir veya "ra'yyet sâhibi" sipâhi, ra'yyetini göç ettiği memlekette işlemekte olduğu toprakların mahsûlünden kendisi için de ikinci bir öşür ödemeyi isteyebilirdi²⁹⁵. Kayıtlı bulunduğu timarı terk eden ra'yyet, şayet göç ettiği yerde avâruz hânesine kayd olmuş ise sipahi onu da geri döndürememektedir²⁹⁶. Çift bozan resminin miktarı, zamanla hububat fiyatlarında meydana gelen yükselişlere ve akçanın değer kaybetmesine orantılı olarak veya ihtiyâca göre değişmiş, Fâtih kanunnâmesinde 50 akçe iken XVI. asrın ortalarına doğru bâzı yerlerde 300 akçe olmuştur. Şayet arazi nîm çift ise bu miktar 150, nîm çift'den az ise 75 akçadır²⁹⁷.

²⁹⁵Barkan, Kanunlar, s.65, 234, 275.

²⁹⁶"Mefahirü'l-kudât ve'l-hükkâm ma'deni'l-fazl ve'l-keâm... Kadıları zîde fazlühum tevkî'i refî'i hümayûn vâsıl olıcak ma'lûm ola ki, Pertek ve Sağman ve Mazgird havâss voyvodası olan dârende-i fermân-ı vâcibü'l-iz'ân kıdvetü'l-emâsil ve'l-akran Şa'bân zîde kadrehu dergâh-ı mu'allâma 'arz-ı hâl idüb havâss-ı mezbûrenin defterde mukayyed ra'yyet ve ra'yyet oğullarından ba'zıları 1081 ve 1082 senesinde perâkende olub varup taht-ı kazâlarınızda kasaba ve kura ve 'askeri çiftliklerinde sâkin olup bu dahi varup ol makûle ra'yyet ve ra'yyet oğulları kadîmi karyelerine getürüp iskân itmek istedikde ba'zıları ta'allül üzere oldukların bildirüp kadîmi karyelerine getürüp iskân itdirilmek bâbında emr-i şerîfim rica itmeğin buyurdum ki hükm-i şerîfimle vardukda husûs-ı mezbûra tamam hakk ve adl üzere mukayyed (olup) dergâh-ı mu'allâmdan ihrâc olunmuş mühürlü sahih sûret-i defter-i cedîd-i hakanî taleb idüp göresin mezbûrlar havâss-ı mezbûrun defterde mukayyed ra'yyet ve ra'yyet oğullarından olup kadîmi karyelerinden kalkup varup taht-ı kazânuzda sâkin olup 'avâruz hânesine kayd olmuşlar ise ol makûle reâyâlar kaldırmak olmaz. Oturdıkları her yerde kanûn ve defter mücebince rûsûm-ı ra'yyetlerin hükm idüp el-yorub(?) biz 'avâruz hânesine kayd olduk diyü ta'allül ve nizâ ittirmeyesin min-ba'd hilâf-ı şer'ü kanun ve deftere mugâyir emr-i hümayûn birle kimesneye iş itdirmeyesin... ", Harput Şer'iyye Sicilleri No:324,s.117, h.2.

²⁹⁷Süleyman Sudî, Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid), Isparta 1996, s.133.

Seyyid, sipâhi-zâde, berat sâhibi, yağcı ve yörük vb. gibi askerî sınıf mensuplarıyla şehir sâkinleri *çift bozan resmi*'nden sorumlu değillerdi. Bu zümreler ziraatla meşgul oldukları yerlerde toprağın öşür ve resmini verirler, fakat istedikleri zaman çiftliklerini bozup ziraatla uğraşmaktan vaz geçebilirlerdi. Aynı şekilde hastalıktan, yoksulluktan veya ihtiyarlıktan dolayı âciz kalıp çiftini bozanlardan çift resmi ve çift bozan tazminatı istenemezdi.

Öte yandan reâyânın durup dururken çiftini çubuğunu terk etmeyeceği aşîkârdır. Reâyânın ancak Celalî isyanları gibi can güvenliğinin kalmadığı zamanlarda ya da verimsiz topraklarda ziraat yapmaktan dolayı geçimini güçlükle temin ettiği hallerde köyünü terk etmesi söz konusudur. Meselâ arazisi çiftliğe el verişli olmayan Çemişgezek reâyâsının yerini terk etmesinden dolayı sipahilerin ya da havâss-ı hümayûn emînlerinin mahkemeye baş vurup onları geri döndürmeye çalıştıkları görülmektedir²⁹⁸. Arazinin verimli olduğu sancaklarda, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan hızlı nüfus artışı sebebiyle toprağa olan talebin artacağı malumdur. Bu durumda sipahiler toprağı işleyecek uygun bir çiftçi bulacaklarından dolayı çiftliğini terk edenleri geri dönmeye zorlamak ya da çift bozan tazminatı ödemeye mecbur etmek durumunda kalmayacaklardır. Ancak ciddi bir mâni bulunmadığı hallerde üst-üste üç yıl ekilmeyen topraklara timar sâhibinin el-koyup tapu ile başkalarına vermek hakkını hâizdi. Böylece, sipâhinin beratında yazılı gelir miktarının azalmasının önüne geçilmiş oluyordu.

Sipahiler beratlarında kayıtlı olan vergileri tamam olarak tahsil edebilmeleri için, çift bozan tazminatı hükûmlerine benzer salâhiyetlerini bazı hallerde değirmen ve koyun sâhipleri ve pirinç ziraatı sâhaları için de kullanmaktadırlar. Meselâ, vergisi defterde sipâhiye bir gelir kaynağı olarak kaydedilmiş olan bir değirmenin sâhibi, harab olan değirmenini terk etmek istese, "*değirmen hakkı*"nı sipahiye ödemeğe devama mecbur edilebilmektedir. Değirmen

²⁹⁸Ünal, "Çemişgezek Sancağı'nda Yerleşme ve Nüfus", Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, Samsun 1993, s.325 vd.

sâhibinin değirmeni işletmeye niyet ve kudreti yoksa, kadı mârifetiyle tâmir ettirilmekte ya da değirmen işletme yükünü üzerine alacak birine satılmaktadır.

Aynı şekilde sipâhinin defterinde isimleri yazılı bulunan koyun sâhipleri de ciddi bir sebep bulunmadan koyunlarını elden çıkarıp sipâhiyi zarara uğratamazlardı. Kudretleri yetmekte ise, kendilerine yeniden koyun aldırılıp resimlerini ödemekte devama mecbur edilirdi.

Sipahinin benzeri hak ve salâhiyetleri, çeltük ekicileri hakkında geçerli idi. Timar sâhibine "*çeltük hâsılı*" kaydedilmiş olan yerlerin yoncalık veya bağ ve bahçe hâline sokulmuş bulunması, çeltük suyunun başka bir işe alınması hâlinde, bu işlerle öteden beri meşgul olmuş bulunanları toplayıp harab olan sulama kanallarını tâmir ve çeltük sâhalarını yeniden ziraata açtırmak gibi işleri "*cebiri ile teklif ve tahmil idûp olugelen üzere zirâat*" ettirmek kanundu. Lâkin, sipahi, öteden beri çeltük zirâat olunmayan yerlerde çeltük ziraatı yaptırmaya veya defterde yazılandan fazla tohum ektirmeğe kalkışamazdı.

Sipahilerin reâyâdan topladıkları vergiler arasında "*feodal*" bir düzenin karakteristik alâmet veya kalıntılarından biri olarak tefsir edilebilecek olan diğer bir vergi de, sipahinin timarına mensup kadınların evlenmeleri vesilesiyle alınan "*arûs*" (gelin) veya "*gerdek resmi*" dir.

Orta-çağ'da Batı Avrupa memleketlerinde bir nevi toprak kölesi olan köylüleri (serf) mâlikânenin demirbaş iş gücü şeklinde muhâfaza edilebilmek için, başka bir senyörün serfleriyle veya hür insanlarla evlenmelerine mani olunurdu. Daha doğrusu evlenmeleri kontrol edilir ve ekseriyâ muayyen bir para veya bir tazminat mukabili, husûsî bir müsâadeye tâbi tutulurdu. Aksi takdirde, doğacak çocukların, kadının "*sâhibi*" senyör için kaybedilmiş olması veya hür insanlar arasına karışması tehlikesi mevcut idi. Çünkü, feodal düzende senyörler, yalnız toprağın değil, aynı zamanda serfin de hakîki sâhibi idiler. Bu sebeple yer ve yurt değiştirme, çalışıp çalışmama mevzûlarında olduğu gibi, serflerin istediği ile serbestçe

evlenme hürriyetlerini de tahdid eden kayıtlar koyarak, doğacak çocukların âidiyeti mes'elesini kendi yararlarına tâyin etmek istemişlerdir²⁹⁹.

Osmanlı devletinde de timar sâhipleri "*sâhib-i ra'yyet*" ve "*sâhib-i arz*" olarak anılmakla beraber ve sipâhi reâyâ üzerindeki haklarını ancak bir devlet me'mûru sıfatıyla ve devlet nâmına kullanmaktadır. Çünkü teoride, toprak ve reâyâ pâdişâhındır. Bundan dolayı timar sâhibinin aldığı gerdek resmini, feodal düzende malikâne dışından bir kadınla evlenen kişinin o kadının sahibi senyöre ödediği tazminâta benzetmek doğru değildir. Zira, Osmanlı devletinde evlenmek isteyen kadın sipâhiye gerdek resmi ödemeğe mecburdur. Bunun için kadının başka bir timar sâhibinin ra'yyeti olması gibi bir şart yoktur. Bu sebeple, ilk doğuş şartları feodal dönemlere dayansa bile, resm-i arûs denilen gerdek resminin, düğün-dernek gibi masraflı ve mutlu bir hâdise vesilesiyle devlete yahut devletin mümessili olan timar sâhibine bir gelir sağlamak gayesiyle sürdürülen bir vergi şekli addetmek lazımdır.

Gerdek resminin miktarı, evlenecek olan kadının kız veya dul olmasına ve kızın babasının servetine göre değişmektedir. Meselâ, âilesi zengin bir bâkireden 60 akçe alındığı halde dul veya boşanmış (seyyibe) kadından 30 akçe alınır. Orta-halli bir babanın kızının "*gerdek resmi*" 30-40, fakirin 10-20 olurdu. Hristiyan kız ve kadınları Müslümanların ödedikleri resmin yarısını öderlerdi. Bâkire kızın arûsiyyesi, her ne yerden göçerse göçsün güvey tarafından o kızın ebeveyni hangi ra'yyeti ise, ona verilir. Buna mukabil "*seyyibe avrat*", hangi timarın toprağında ikamet etmekte ise, gerdek resmini o yerin sipâhisi alırdı³⁰⁰.

Bir timarda oturan *piyâde, müselleme, eşkinci, yamak, tatar* ve *canbaz* vb. gibi husûsî bir teşkilata tâbi askerî zümrelerde gerdek resimleri bu teşkilâtın kendi reisleri (subaşıları) tarafından

²⁹⁹Barkan, "Timar", s.308.

³⁰⁰Barkan, *Kanunlar*, s.282, 393.

alınmaktadır, Aynı şekilde, çakırcı, şâhinci vb. gibi saray için avcı kuşları yetiştirmeğe mahsus zümrelerin kızlarının "*resm-i arûsâne*"si bu teşkilâtın reisi olan çakırcı-başının adamları tarafından mîrî için toplanır. Yalnız her iki halde de bulundukları toprakların timar sâhibi 6 akçe "*toprak hakkı*" alabilirdi.

Sipâhilerin kızları evlenince resm-i arûsiyyelerini sancak-beyleri, hisar-eri kızlarınınkini dizdârları alır; sancak-beylerinin kızlarının resm-i arûsânelerini beylerbeyileri alır ve beylerbeyilerinin kızları evlenirse, pâdişah nâmına hazineye toplanırdı. Büyük sultan vakıflarının sipâhi timarında oturan reâyâsının kızları evlenirse gelin resmini toprağın sâhibi sipâhi değil, reâyânın sâhibi olan vakıf mütevellisi alırdı.

Nikah akid ve tescili sırasında kadılar tarafından alınan "*resm-i nikah*" gerdek resminden ayrıdır.

Öte yandan sipahilerin kendilerine tahsis edilmiş olan timar arâzi içerisinde devlet adına her ne kadar reâyâdan şer'î veya örfî bir takım hak ve resimleri kendi nam ve hesaplarına toplamak yetkileri varsa da mutlak bir muhtariyetleri söz konusu değildir. Çünkü, âdet-i ağnam, cizye gibi doğrudan merkez hazinesine ait olan bir kısım vergileri toplamak gibi hususlar için bir çok devlet me'mûrları girip çıkmaktadır. Yani sipahi merkezîyetçi bir devlet teşkilâtı tarafından sürekli murâkabe edilmektedir.

Ayrıca, devletin harp zamanları gibi olağanüstü hallerde bütün teb'asından her türlü hizmet ve yardımı istemek hakkına sâhip bulunması idi. Bu sebeple, divanın teklif ve kararı ve pâdişâhın emriyle toplanan ve "*avarız-ı divâniye*" denilen tekâlif ve salgunları tahsil etmek için, devlet timar arazisine ve reâyâsına sık sık müdahale edebilmekteydi.

(c) Bir asalet sınıfı olarak timarlı sipahiler

Devlet, sipahiliği halka kapalı ve imtiyazlı bir sınıf halinde bulundurmak maksadıyla çeşitli tedbirler almaya çalışmıştır. Ancak bunu yapmaktan gaye, bir soylular sınıfı meydana getirmek değildir. Temel amaç, timar sisteminin mükemmelen işlemesini sağlamak

ve sipahi ordusunun disiplin açısından bozulmasının önüne geçmektir. Yoksa sipahi sınıfı daha kuruluş devrelerinde, türlü kaynaklardan beslenmek ve genişlemek ihtiyacında olan kadro mevcudunu daima dışarıdan tamamlamak mecburiyetinde kalmış ve bilhassa yüksek kademelerinde köle ve devşirmelikten gelen alelaide kimselerle beslenmiştir. Timarlı sipahiler Türk asıllı, kapıkulları devşirme asıllı gibi basit değerlendirmelerin aşlının olmadığı yapılan birçok araştırma ile ortaya konulmuştur. Esasen böyle bir yorum XX. Yüzyıldaki milliyetçilik anlayışının tarihe taşınmasından kaynaklanmıştır. XIX. Yüzyıla kadar etnik temele dayalı bir problemi yoktu. Osmanlı idaresi bir dünya devleti idealini gerçekleştirmek için bulunduğu coğrafyadaki her türlü insan kaynağını etkili bir biçimde kullanma yoluna gitti.

Devlet her ne kadar sipahi sınıfını halktan ayırıp imtiyazlı bir sınıf halinde muhafaza etmek istemişse de muhtelif yollarda harp meydanlarında yararlık göstermek imkânını bulmuş olan yiğitler bir yolunu bulup timara geçmeyi başarmışlardır. Göçebe Türkmen aşiretlerinin hayat tarzı ise onları cengâverliğe hazırlamış bulunduğu her zaman için sipahiliğe geçme imkanı bulmuşlardır. Yaya ve müsellemler gibi çiftçi-askerler ve akıncılar da devirlerine göre mükemmel silahlandırılmış ve harp tecrübesi olan gruplardı. Bu zümrelerin mensuplarından bir kısmının da ilk devirlerde sipahiliğe geçmiş olması tahmin edilebilir. Bilhassa geliri yüksek timar sahiplerinin sefere götürmek mecburiyetinde olan cebelüler de esasen reâyâ sınıfından harp ve darbe kadir yiğitlerdi. Bunlar devamlı olarak sipahi kadrolarını doldurmaya aday zümreler arasında idiler.

Diğer taraftan, sonraki devirlerde her ne kadar, “*reayaya ata binüb kılıç kuşanmak yokdur*” gibi prensipler konmuşsa da, zamana ve ihtiyaca göre, devlet her zaman halktan asker toplama yoluna gitmiştir. Mesela, donanma için cenkçi azeplerin toplanması için sık sık verilmekte olan emirlerde, halk arasından yirmi haneden bir kişinin “*mukatele ve muharebeye yarar, kavi ve kadir yiğitler*” arasından seçilmesi istenilmektedir. Boşalan akıncı kadrolarının “*akınlara eşe gelmiş yarar vs. gazâdan sefâlu, tüfenk-endâz yiğitlerle*”

doldurulmasını isteyen emirler de, imparatorluğun askerî gücünü tazelemek için müracaat edebileceği kaynakların halk içinde bulunduğunu göstermektedir. Timar sisteminin bozulma devirlerinde *sekan ve levend* namı altında atlı ve eli-tüfenkli ücretli askerlerin bol miktarda halk arasından devşirilmiş olduğunu da bilinmektedir.

Osmanlı müelliflerinin “*ata ve dededen sipahizâde olmayanı iptidaen sipahi etmekte ihtilal mukarrerdir*” öğütlerine rağmen, bazı müşkül durumlarda hazırlanan seferler için lüzumlu kuvvetleri bulmak, şehzadeler arasındaki taht kavgalarında taraftar toplamak veya tehlikeli bir şekil almış olan iç isyanların bastırılması hususlarında hizmete hazır bulunanların gayretini artırmak için, kendilerine sipahi dirliği verileceği vaadiyle halk arasından asker toplandığı da çok görülmüştür³⁰¹.

Fakat, zamanla timar kadroları dolup da, sipahi neslinden bir sürü insanın açıkta kaldığı devirlerde devlet, timarlı sipahilerin memnuniyetsizliklerini ortadan kaldırmak için, bu sınıfın imtiyazlarını muhafaza edecek tedbirler almaya mecbur olmuştur.

Böyle zamanlarda yeni bir padişah tahta geçtiği zaman yapılmakta olan (tecdîd-i berât) berat yenilemeleri ve arazi tahrirleri esnasında vuku bulan itiraz ve ihbarlar sonunda birçok sipahinin, sırf babadan dededen sipahi olmadıkları için, ellerinden dirliklerinin alındığı dahi olmaktadır. Tahrir defterlerinde bazı sipahilerin isimleri üzerinde “*sipahi, amma ra’iyyet-zâde, atası köhne defterde ra’iyyete kayıdlı*” gibi şerhlerin verilmiş bulunması babadan, dededen sipahi oğlu olmak meselesine prensip olarak verilen ehemmiyetin büyüklüğünü ve sipahiliğe ra’iyyetlikten geçmiş olmanın tehlikelerini hatırlatmaktadır. Bununla beraber, türlü sebeplerle reayadan sipahi yapılmaya her zaman devam edilmiştir³⁰².

³⁰¹Barkan, “Timar”, s.313.

³⁰²Barkan, “Timar”, s.314.

(5) Eşkincilü Mülkler ve Mülk Timarlar

Yukarıda anlatılan ve yaygın olan sipahi timarlarının yanında, askerî vazifelere bağlı farklı ve imtiyazlı dirlikler de mevcuttu. Bunlara *eşkincilü mülkler* veya *mülk timarlar* nâmı verilmektedir. Bu nevi timarlarda devlet, türlü hak ve resimleri toplama yetkisini, timar sâhibine bütün hayatı boyunca ve ölümünden sonra da mirasçıları tarafından tam bir mülk olarak tasarruf edilebilecek bir gelir halinde bırakmıştır.

Diğer bir ihtimâl, bu gibi haklar vaktiyle devletten bir mülk olarak satın alınmış veya bir hizmete bağlı olmayarak bağışlanmış serbest mülkler oldukları halde askerî hizmet şartı, zamanla mülk sahiplerine devlet tarafından zorla kabul ettirilmiş olabilir. Bu durumda, mülk timarların sâhipleri sefere bizzat gitmek veya yerlerine cebelü göndermek mecbûriyetinde kalmışlardır. Bu gibi hizmetlerin yerine getirildiği müddetçe, devlet mülk timarlara el koymamıştır. Bu tip timarların sahipleri sefere bizzat gelmezler veya yerlerine cebelü göndermezlerse, sair zeâmet ve timarlar gibi dirlikleri ellerinden alınıp bir başkasına verilmez, sadece timarın bir yıllık geliri devlet tarafından zabt edilirdi. Sâhipleri ölünce de bu gibi timarlar bütünüyle erkek evlâda verilir, erkek evlat olmadığı takdirde ise, erkek veya kadın diğer mîrasçılara intikal ederdi. Onlar da hisseleri nisbetinde gönderilecek cebelülerin masraflarına iştirak ederlerdi. Bu gibi timarlar, sâhipleri tarafından sefere eşmek veya cebelü göndermek mükellefiyeti ile beraber, diğer mülkler gibi serbestçe alınıp satılabilir, hatta aynı mükellefiyetin devam etmesi şartı ile vakf edilebilirdi.

Elde mevcut kayıtlar göre, bu nev'i mülk timarlar veya eşkincilü mülkler Osmanlı devletine daha evvelki Anadolu beyliklerinden geçmiştir. Osmanlılar, kendilerine Anadolu beyliklerinden geçen ve az çok kuvvetli bir soy asâletini devam ettirmekte olan bu tip timarları, bilhassa bâzı Doğu Anadolu sancaklarında olduğu gibi, lüzumlu buldukça muhâfaza etmişlerdir. Hattâ Rumeli'de, Bosna'da olduğu gibi, bâzı Hristiyan beylerin veya

soylarının ellerinde bırakılmış olan dirliklerin de böyle âile mülkü timarlar halinde olduğu görülmektedir³⁰³.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da fetih sırasında hizmet ve itaatleri karşılığında kendileriyle anlaşarak bâzı eski emirlere "*yurtluk ve ocaklık*" ve "*hükûmet*" olarak temlik edilmiş olan sancak ve haslar da, bu tip mülk timarlar arasında sayılabilir. Bu gibi timarların sâhipleri gelişi güzel azl ve nasb edilemediği gibi, ölüm ve hattâ ihânet vukuunda da yurtlarının oğullarına veya akrabalarından birine verilmesi lâzım gelirdi³⁰⁴. Fakat, zamanla türlü fırsatlar zuhur ettikçe divân, onları da sipâhi timarına yaklaştıracak kayıtlar ve mükellefiyetler vaz ettikleri ve daha evvel teşkil edilmiş bulunan bir çok *eşkincilü mülk* ve vakıfları ortadan kaldırma yoluna gitmiştir³⁰⁵.

İlk Osmanlı padişahları, büyük kumandanlar ile Ahî ve derviş gibi, devletin teşkilâtlandırılması yardımı dokunabilecek kişi ve zümrelere geniş muâfiyetler tanıdılar ve temlikler yaptılar. Rumeli'de fetihler yapan kumandanlara hudut boylarında, muhtariyetle idare edilecek "*serbest*" arâziler verildi. Anadolu beyliklerinden asâlet sınıflarına mensup bir çok kumandanlar, Rumeli'de kendilerine bağışlanmış olan zengin toprak malikaneleri üzerine maiyetleri halkı ile gelip yerleştiler ve bu sûretle hudut boylarında kudretli ve fütûhât ile alâkalı reisler hâline geldiler.

Bâzı sultan hanımlarla büyük vezirlere de bir takım hayır işlerine vakfedilmek üzere temlik edilmiş olan arâzileri de *serbest mülkler* arasında saymak lâzım gelmektedir.

³⁰³Barkan, "Timar", s.295 vd.

³⁰⁴Yurtluk-Ocaklık ve hükûmet sancaklar hakkında bkz. Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı 7 (1992), s.241-265; "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman sancakbeyleri -Pîr Hüseyin Bey Oğulları-", *OTAM*, sayı 2, (Ocak 1991), s.239-265; "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı -İdari Yapısı-", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı XII, (İstanbul 1992), s.367-390.

³⁰⁵Barkan, "Timar", s. 296.

Bu sûretle feodal prensipler, fütûhâtı teşvik arzuları ile memleketin iskân ve şenlendirilmesi gayesiyle yapılan bu temlik ve vakıflarda mülk ve vakıf sâhibi idâri bakımdan olduğu kadar, vergi toplamak bakımından da büyük bir istiklâl sahibi idi. Temlik muâmelesi “*bilcümle hukuk-ı şer’iyye ve rûsûm-ı örfiyyesiyle mefrûzû’l-kalem ve maktu’ül-kıdem*” “*serbest*” olarak kayıd ve tescil edildiğinden devlet memurları herhangi bir vesîle ile veya vergi toplamak için bu mâlikâneler içine giremez ve temlik-nâme ile verilenden fazla vâridat zuhur edip-etmediğini tetkik ve teftiş için defter yazısı soramazdı. Bu sebepten bu gibi mülk sâhiplerinin hariçten adam bulup getirmek, yeni köyler tesis etme hususunda salâhiyet ve menfaatleri mevcuttu.

Bu gibi toprak mülkler, âile vakfı hâline sokulmadıkları müddetçe, diğer nevi mülkler gibi mîrasçılar arasında taksim edilebilir, satılıp alınabilir ve vakfedilebilir, borç için hacz edilip nikah mukabilinde zevceye bırakılabilir ve cihaz olarak verilebilirdi. Bunların bir çoğunun askerî hizmet veya diğer nevi mükellefiyetleri de yoktu.

(6) Mâlikâne-Dîvânî Sistemi

Osmanlı devletine sonradan diğer Türk ve İslâm devletlerinden geçen ve *mâlikâne-divânî sistemi* nâmı verilen diğer bir kısım mülk ve vakıfların ortaya çıkışı ise tamamen farklıdır. Orta Anadolu ve Karadeniz’in bir kısmı ile Doğu Anadolu eyâletlerinde ve Suriye’de tesadüf edilen ve *iki baştan tasarruf* tabir olunan bu nevi mülk ve vakıflar, imparatorluk devrinin bütün serbest mülk ve vakıflarından farklı olarak, sâhiplerine toprağın ancak çıplak mülkiyetini (rakabe) ele geçirmiş olmaktan doğmuş mahdud haklar temin etmektedir.

Bu sistemde vakıf veya mülk sâhipleri yüksek mülkiyeti kendilerine âit bulunan bu toprakları işleyen köylülerden yalnız bir toprak kirası istemek hakkına sâhiptiler. *Mâlikâne hissesi* tâbir edilen bu toprak kirası ise, mahallî örf ve âdetlere göre mahsulün onda, yedide ve hattâ beşte biri olarak kabul edilmiştir.

Bunun dışında, toprağın ve toprak üzerinde bulunan köylülerin devlete vermeğe mecbur oldukları bütün diğer hak ve resimler, *divânî hissesi* nâmı altında sipâhi veya devleti temsil eden mültezime âit bulunmaktadır. Bu haklar arasında mahsûlün onda birinden yarısına kadar yükselebilen toprak haracı ile, *çift, bennâk, gerdek, tapu* ve *ağnam* resimleri ve saire gibi şer’î ve örfî bütün vergiler vardı. Bu durumda, her köyün biri *mâlikânesine*, diğeri *divânî*’sine tasarruf eden iki sâhibi vardı ve köylü, yetiştirdiği mahsûlden bir veya iki onda bir *mâlikâne hissesi* olarak toprak sâhibine verdiği gibi, ayrıca onda bir veya beşte bir de *divânî hissesi* diye sipâhiye ödemektedir. Bu ikili sisteme göre, mâlikâne sâhipleri toprakları üzerinde hâiz oldukları mülkiyet hakkını, satmak, vakf veya hibe etmek, ve miras bırakmak hakkını haiz idiler.

Mâlikâne-divânî sisteminde, yerli toprak sâhipleriyle, fütûhâtı yapan devletin mümessillerini aynı topraklar üzerinde, aynı zamanda tatmin etmek ihtiyacı söz konusudur. Fakat, bu sistemin bu bölgelerde çok daha evvel ihdas ve tatbik edilmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Tahriri defterlerinde, bu sistemin Osmanlılardan evvel diğer Anadolu beyliklerinde de tatbik edilmekte olduğunu gösteren pek çoktur kayıt vardır. Aynı sistemin İlhanlılarda ve Büyük Selçuklu devletinin bazı eyaletlerinde mevcut olduğu da söylenebilir³⁰⁶.

Diğer taraftan Osmanlı devleti, feth ve ilhak edilmiş olan memleketlerde kuvvetle yerleşmiş olan örf ve âdet ve idâri göreneklere uymayı bir düstur olarak kabul etmiştir³⁰⁷. Bu sebeple uzun müddet bu memleketlerin yalnız vergi sistemleri değil, toprak mâlikâneleri ve çeşitli imtiyazları ila yerli asâlet sınıfları da muhafaza edilmiştir. Bu gibi yerli âilelere bâzı köylerin evlatlık vakfını veya malikane hakkını tanımak için, Mısır sultanlarından veya Dulkadir beylerinden menşur ve temessüklerinin bulunması

³⁰⁶Mâlikâne-Dîvânî Sitemi konusunda bkz. Barkan, “Türk-İslam Toprak Hukuku Tatbitakının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller: Malikâne-Dîvânî Sistemi I”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, s.151-208.

³⁰⁷Barkan, *Kanunlar*, s. LXIII-LXXII.

veyahut fethe kadar bu yerlerin ellerinde bulunduğunu şahitlerle veya oraların eski kadıları tarafından verilmiş hüccetlerle isbat etmiş bulunmaları kâfi görülmüştür.

Öte yandan merkeziyetçi bir devlet yapısına rakip gözüken iddialı bir soy veya toprak asâleti sınıfının muhâfazasına yarayan mâlikâne şeklindeki toprak mülkiyetine ve mülk-timar sistemine karşı sinsi bir mücadelenin çok erkenden başlamış olduğu da görülmektedir. Nitekim devlet idâresinin türlü fırsatlardan faydalanarak oldukça başarılı bir şekilde tatbik ettiği bu siyâset sebebiyle zaman zaman bir takım huzursuzluklar ve yerine göre çok şiddetli tepkiler ortaya çıkmıştır.

Bu hususta, Fâtih Sultan Mehmed'in bir çok eski vakıf ve mülkleri "nesh" etmek sûretiyle yapmağa teşebbüs ettiği ıslâhât hareketi en mühim misali teşkil eder.

İstanbul'un fethinden sonra merkeziyetçi bir dünya devleti kurmayı tasarlayan Fâtih'in, emellerini tahakkuk ettirebilmek için mâli kaynaklara ve askerî güce ihtiyacı vardı. Bunun için, memleket gelirinin büyük bir kısmını elinde tutan kalabalık bir vakıf ve mülk sâhipleri sınıfının imtiyazlarına son vererek topraklarını alma yoluna gitti veya onlara yeni askerî vazifeler yükledi.

Bu ıslâhât teşebbüsü, çapı ve o zamanki Türk cemiyetinin ana yapısında tahakkukunu hedef tuttuğu değişikliğin, mâna ve ehemmiyeti bakımından son derece cür'et-kârâne idi. Bu sebeple teşebbüs, doğrudan doğruya vakıf ve mülkleri elinde bulunduran veya bunlardan istifade eden zümrelerin sosyal ve siyasal gücünü karşısında buldu. Ayrıca çıkarları zedelenecek ümerâ ve kapıkulu subaylarının, ve diğer muhalif grupların işbirliğiyle teşebbüs akim bırakıldı. Nitekim Fâtih'in âni ölümünü tâkib eden günlerde devlet merkezinde patlak veren kanlı bir ihtilâl sırasında ıslahatın ilham kaynağı olarak bilinen vezir Karamanlı Mehmet Paşa'nın konağı yağma ve kendisi katledildi. Fâtih'in yerine tahta geçen II. Bayezid, sahiplerinin elinden alınmış olan arâzi vakıf ve mülkleri eski

halleriyle iâde edildiğini kabûl ve ilam etmek mecbûriyetinde kaldı³⁰⁸.

(7) Hristiyan Sipahiler

Bugün elimizde mevcut en eski tahrir defteri olan 835/1431-32 tarihli Arnavut sancağına icmal deftere göre bu bölgede mevcut 335 parça timardan % 30'u kadarı Saruhan'dan, Canik'den, Bolu'dan ve Engürü'den "*sürülüp getirilmiş*" sipahilerin elindedir. Ancak dikkati çeken nokta, geriye kalan timarlardan 56'sı (% 18'i) Osmanlıların hizmetinde çalışmayı kabûl eden eski Hristiyan-Arnavut beylerine eskiden beri tasarruf ede geldikleri dirliklerinin bırakılmış olmasıdır. Bunların timar gelirleri de yüksektir. Bunun yanı sıra bir Metropolit ile üç piskoposa da birer timar verilmiştir. Geriye kalan timarlar ise pâdişâhın veya sancakbeylerinin kulları veya adamlarına dağıtılmıştır³⁰⁹.

Burada dikkati çeken en mühim husus, eski Arnavut beylerinden büyük bir kısmının Müslüman olmak mecbûriyetini duymadan eşkinci timarı sâhibi beyler olarak Osmanlı ordularına katılabilmiş olmalarıdır. Benzeri örnekler diğer bölgeler için de vermek mümkündür. Bu misaller, Osmanlıların Balkan memleketlerindeki hâkimiyet ve yerleşme politikalarının sanıldığı aksine Müslümanlaştırma esasına dayanmadığını ve bu konuda sistemli bir siyaset takip edilmediğini göstermektedir.

Hakikaten, elde mevcut arşiv vesîkalarına göre, sadece Arnavutluk'ta değil, diğer Balkan ülkelerinde de, fetih ve ilhakından bir iki nesil sonra dahi hâlâ Hristiyan sipahi beylerine rastlanmaktadır. Meselâ 1454-1455/859 tarihinde Teselya'daki Tırhala livasında mevcut 182 timardan 36'sı, aynı tarihte Vulçitrın, Piriştine taraflarında 170 timardan 27'si, Vidin ve havâlisinde 185

³⁰⁸Barkan, "Timar", s.298.

³⁰⁹İnalçık, "1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, s.109-114.

timardan 18'i, 1469'da yazılmış olan bir defterde de Bosna ve Hersek taraflarında 467 timardan 111'i Hristiyan sipahilerin elindedir³¹⁰

Aradan geçen uzun yıllar zarfında yetişmiş olan iki-üç nesil eski Hristiyan sipahi oğulları içinden zaferden-zafere koşan Osmanlı ordularında İslâm mücahitlerle yaptıkları silâh arkadaşlığına âit hâtıraların veya genç yaşlarında Osmanlı sultanları ve paşalarının saraylarında gördükleri hayat tarzı ve zenginliklerin rûhî-içtimâî te'sirleri altında, açık bir tehdit ve zorlamaya lüzum kalmadan, kendiliklerinden Müslüman olmuş olabilirler. Bu sûretle, Hristiyan menşe'i isbat edilemeyen Müslüman ismi taşıyan sipâhilerden daha bir çoğunun da, bölgenin eski Hristiyan beylerinin soyundan geldikleri tahmin edilebilir³¹¹.

Balkanların bir çok bölgesinde eski aristokrat sınıfı mensupları içinden sipahiliğe seçilmemiş olanlar bile bâzı defterlere "*kadîmî sipâhiler*" veya "*sipâhi-zâdeler*" olarak ayrı zümreler hâlinde kaydedilmiş ve reâyâyâ karıştırılmak istenilmemiştir. Bunların bir kısmı, hususî bir takım teşkilât ve imtiyazlara sahip askerî birer zümre olan Voynuklar, Martoloslar, Eflaklar veya Doğancılar arasına değerlendirilmiştir³¹². Ayrıca timarlar Müslüman sipahilerde olduğu gibi her ne kadar babadan oğula intikal etmiş olsa da Osmanlı medeniyetinin cazibesi karşısında birkaç nesil sonra İslamiyeti seçen pek çok Hristiyan menşeli sipahi vardır.

Bu tür uygulamaların Osmanlı idaresinin feth edilen yerlerdeki siyasî ve sosyal istikrarı bozmamak konusundaki temel prensipleri çerçevesinde mütalaa etmek icap eder. Bu sayede Balkanlar'da kuvvetle yerleşmek ve etnik bakımdan arz ettiği çeşitlilikten kaynaklanan bir çok ihtilaf ve münazaanın hüküm sürdüğü bu ülkelerde, uzun bir süre sosyal adalet ve barışı sağlamak mümkün olmuştur, denilebilir.

³¹⁰İnalcık, *Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 137-184.

³¹¹Barkan, "Timar", s.298 vd.

³¹²İnalcık, *Fatih Devri*, s.162-167.

Öte yandan Osmanlı idaresi aristokrat kökenli Hristiyan sipahilerin dinlerine müdahale etmeyip dirliklerini ellerinde bırakmakla beraber, onların bulundukları bölgelerde merkezi otorite karşısında tehlikeli olabilecek seviyede güçlü bir sınıf olarak istikrar kazanmalarını da önlemek yoluna gitmiştir. Bu maksatla Anadolu'nun muhtelif sancaklarından birçok sipahiye Arnavutluk'ta timar vererek yerleştirdiği gibi, bir kısım Arnavut beyzadelerini de Trabzon'a sürerek orada timarlar tevcih etmiştir.

Bu konuda en güzel örnek, Fâtih Sultan Mehmed'in Trabzon Rum Devleti'ni zapt ettikten sonra tatbik ettiği usûldür. Fâtih, Rum asıllı Hristiyan beylerinden hemen hiç birini kendi arazileri üzerinde eski vazifelerinde bırakmayıp, Trabzon Rum imparatoru ile berâber Rumeli'ye sürmüştür. Bunlara Rumeli'de timarlar verildiği muhakkaktır. Trabzon bölgesinde ise mevcut 207 timardan yalnız 21'i, Torul bölgesinin eski sipâhilerinden olup, Osmanlılara sığınan veya insan toplayıp timarlarını şenlendirme vazifesini üzerine almış bulunan eski Hristiyan Gürcü beylerinin elinde bırakılmıştır. Geri kalan timarlardan 25'i "*Rumeli'den sürülen*" ve henüz "*yeni Müslüman*" olmuş bulunan eski Hristiyan Arnavut beylerine verilmiştir³¹³. Bunlardan sonra geriye kalan 161 timardan, 101'i "*gulâm-ı mîr*" veya "*gulâm-ı pâdişah*" nâmı altında yeniçeri, cebeci, bevvâb, solak, ulûfeci, sekban vb.. gibi kapı-kulu askerleri arasından seçilmiş veya kul-oğlu olarak keydedilmiş olanlara verilmiştir

Bu misaller Osmanlıların iyi düşünülmüş bir iskân siyâsetlerinin bulunduğunu açıkça göstermektedir.

(8) Timar Sisteminin Bozulması ve Islahı Teşebbüsleri

Timar sisteminin XVI. asrın sonlarına doğru soysuzlaşarak devlet idaresinde büyük bir buhrana sebep olduğu, bu devirdeki askerî, siyasi ve içtimai bozuklukların mahiyeti ve ıslahı çareleri

³¹³Barkan, "Timar", s.299.

hakkında yazılmış olan risalelerde açıkça ortaya konmuştur. XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olan mezkur risalelerde bu mevzu büyük bir salâhiyetle işlenmiştir. Devlet düzeninin bozulmasının farkında olan Osmanlı müellifleri, zeamet ve timar hususuna külli ihtilal gelmiş olduğunu görerek durumu ıslah için alınacak tedbirleri belirtmek lüzumunu hissetmişlerdir. Onlara göre timar rejimini ayakta tutan belli başlı nizam ve kaideleri uzun zamandan beri tatbik edilmeyerek unutulmuş ve onların yerine birtakım yolsuzluklar âdet ve usul haline gelmiştir.

Yazılış tarihi kesin olarak bilinmeyen fakat müellifinin Defter-i Hakanî Emini Aynî Ali Efendi olduğu tahmin edilen bir Risale'de, timarlı sipahilerin muharip bir askerî sınıf olarak gücünü ve itibarını ne kadar kaybettiğini ve timar gelirlerinin şunun bunun eline geçerek ne derece zayı olduğunu gösteren son derece dikkat çekici bir iki misal verilmektedir. Osmanlı müellifine göre, 22 sancaktan teşekkül etmekte olan Rumeli eyaletinin eski timar kadrolarına göre, bu eyalette sipahi ordusunun mevcudu cebelûleriyle beraber 33.000'i bulması lazımdı. Ancak son senelerde Rumeli beylerbeyinin harbe giderken emri altındaki timarlı sipahi mevcudu hiçbir zaman 2.000'i bulmamıştı. Anadolu, beylerbeyinin maiyetinde de 18.700 mevcutlu bir timarlı sipahi ordusu yerine, 1.000 kişiden fazla sipahi yoktu.

Bu misaller bize, daha XVII. asrın başında timar sisteminin ne kadar bozulmuş ve mutlak bir tasfiyeye doğru itilmiş olduğunu göstermektedir.

Yukarıda bahs edeline risalenin yazarına göre, timar sistemindeki buhran, daha ziyade timar işleriyle meşgul devlet dairelerindeki karışıklıkla, defter eminlerinin konuya vakıf olmamalarından ve bu karışıklıkların imkân hazırladığı yolsuzluklardan ileri gelmektedir. Bu sebeple, muamelelerin intizamıyla yoklama ve ruznamçe defterlerinin tutulmasında ve kullanılmasında takip edilecek usuller düzeltilmiş takdirde buhranın kısa bir zamanda önüne geçilebilecektir.

Halbuki, yolsuzlukların artmasında ve devlet işlerinde para kudretinin ve dolayısıyla bir nevi nüfuz ticaretinin artarak

sahtekârlık ve rüşvet yolunun tamamıyla açılmasında daha derin sebepler bulunmak lazım gelir. Yani esas itibarıyla, rüşvetin artması, merkezi devlet bürolarındaki muamelelerde intizamın bozulması ve memurların ahlaki sağlamlık ve mesleki kifayetlilik vasıflarını kaybetmeleri vs. gibi hadiseler devletin temel nizamının bozulmasının sebebi değil, sonucudur.

Aynî Ali Efendi'nin risalesinden bir müddet sonra yazıldığı tahmin edilen ve müellifi bilinmeyen diğer bir risale de *Kitab-ı Müstetâb* ismiyle tanınmaktadır³¹⁴. Bu risalenin müellifi ise, daha çok kapıkulu ocaklarındaki yolsuzluklar üzerinde durmuş ve son zamanlarda "*âleme ihtilal ve reyaya infial gelmesinde*" bu bozuklukların rolünü incelediği gibi timar sistemi hakkında da gayet vâkıfâne mütalaalarda bulunmuştur.

Diğer bir çok Osmanlı müellifi gibi, o da bozulmanın III. Murad devrinde başladığı ve bu devirden itibaren sadrazam ve serdar gibi devletin yüksek makamlarını işgal edenlerin, büyük bir hikmet ile vaz' olunmuş bulunan kanunları ihmal ederek, rüşvet sebebiyle timar sahiplerini gelişigüzel azl, nasb ve tebdil etmeleri, bu zümredeki nizamın bozulmasına sebep olmuştur. Bilhassa, timar teşkilatının yüksek emir ve kumanda kadrolarını teşkil eden sancakbeyliklerinin umumiyetle âdet olduğu veçhile, kapıkulları arasında yetişmiş ocak mensuplarına verilecek yerde satılığa çıkartılması neticesi, bu mevkilerin henüz İstanbul'u görmemiş ve padişahın ekmeği ile perverde olmamış âyin ve erkân bilmez kişilerin eline geçmesine sebep olmuştur.

Müellife göre, dirliklerin parayla alınıp verilmesi yolunun açılması sonunda, timar sahiplerinin zihniyet ve davranışlarında büyük bir değişiklik olmuş, son zamanlarda cemiyet içinde yayılmakta olan israflı yaşama hevesi ve para kazanma hırsı, sipahi zümresine de sirayet etmiştir. Seferlerde yararlılık göstererek şan ve şöhrat kazanmak kaygısında olan, eski zaimlerin ocakları sönmüş

³¹⁴Kitâb-ı Müstetâb için bkz. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I. Kitâb-ı Müstetâb*, Ankara 1974.

ve geliri yüksek olan timarların çoğu saray mensuplarıyla merkezi devlet dairelerinde çalışan nüfuzlu kişilerin eline geçmiştir.

Kitâb-ı Müstetâb müellifi, eserinin sonunda padişah tarafından yeniçerilerin ileri gelenleriyle, ulema efendilere sorulmak üzere hazırlanmış olduğu sualler arasında, timar rejimindeki bozukluklarla ilgili olarak şunlar bulunmaktadır³¹⁵:

-Sefere eştikleri zaman ileri gelen devlet adamlarının kapuları niçin eskisi gibi mükemmel olmuyor?

-Bu gibiler niçin kapularında timar ve zeamet tasarruf eden kullarını kullanırlar?

-Bunca zeamet ve timarları bir tarik ile köle ve seyislerine varıncaya kadar kendi adamları namına berat itdirüp sepetlerine koyup nasıl tasarruf ederler?

-Vaktiyle 200.000 kişiye kadar yükselmiş olan timarlı sipahi ordusunun mevcudunun bugün onda birden aşağı düşmüş olmasının sebepleri nelerdir?

Kitâb-ı Müstetâb müellifi de buhranın sebebini daha ziyade devlet dairelerindeki yolsuzluklara, rüşvet ve nüfuz ticaretine bağlar ve idarî sahada yapılacak ıslahatla bozuklukların düzeltilebileceğini beyan eder.

(9) Koçi Bey'in Islahat Layihaları ve IV. Murad'ın İcraatı

Devlet düzenin bozulmasının sebepleri ve nasıl düzeltileceği konusunda yazılmış risalelerden en meşhuru ise Koçi Bey'e ait olanıdır. Koçi Bey³¹⁶, devletin uğradığı askerî bozgunlarla iç isyan ve karışıklıkların sebepleri ve devlet işlerinde alınması gerekli ıslahat

³¹⁵Barkan, "Timar", s.320-321.

³¹⁶Koçi Bey için bkz. M. Çağatay Uluçay, "Koçi Bey", İA, C.VI, s.832-835.

tedbirleri hakkında IV. Murad'a (1623 -1640) takdim ettiği layihada³¹⁷ timar sistemindeki bozuklukları etraflıca ele almıştır.

Kendisinden önceki diğer ıslahatçılar gibi, Koçi Bey de, timar sistemindeki bozuklukların sebebi eski usul ve nizamların terk edilerek askerî dirliklerin, nüfuzlu devlet adamlarının hizmetkâr ve kölelerine verilmesi veya timarların şehir oğlanı ve reaya kısmından birtakım kimselerin eline geçmesidir. Bunun sonucu olarak sipahi zümresi askerî bir kuvvet olarak eski gücüyle birlikte devlet ve cemiyet içindeki itibarlı mevkiini de kaybetmiştir. Dolayısıyla zapt ve rabtın bozularak âlemin ihtilaline ve son zamanlarda insan oğullarının ahvalinde görülen değişimin sebebi budur.

Koçi Bey'e göre, timarlı sipahi zümresi tasfiye edilmek üzere bulunmaktadır ve hatta bil-külliye yok olması söz konusudur. Bu durum eski Osmanlı nizamının askerî ve siyasi olduğu kadar, içtimai ve iktisadî temellerini de sarsmış ve memleketin harap olmasına zemin hazırlamıştır.

Sipahiler, bulundukları mıntıkada, hakiki bir savaş-eri ahlak ve terbiyesiyle yetişmiş itibarlı ve varlıklı kişiler olarak, dirlikleri içinde bulunan halkın himayesi, asayişin temini ve bölgenin şenlendirilmesi tedbirleriyle yakından alakalı idiler. Bu sebeple köylerde yaşayanların içtimâî huzur ve emniyetinin muhafazası bakımından, imparatorluk idaresinin kıymetli birer temsilcisi durumundaydılar. Timar sisteminde eski nizam ve usullerin terk edilmesi neticesi meydana çıkan soyguncu mültezimlerin aynı fonksiyonu ifa etmelerine imkân yoktu.

Yine Koçi Bey'e göre, askerî olduğu kadar siyasi ve idarî büyük buhranların da sebebi timar sisteminin XVII. yüzyıldan itibaren bütün özellikleriyle tamamen tasfiye edilmek üzere bulunmasıdır. Çünkü sistemin ortadan kalkması devletin asli kuruluş nizamındaki

³¹⁷Koçi Bey'in risalesi birkaç defa basılmıştır: Ali Kemal Aksüt, *Koçi Bey Risalesi*, İstanbul 1939; Yılmaz Kurt, *Koçi Bey Risalesi* (Eski ve yeni harflerle), Ankara 1996.

denge unsurlarını bozmuştur.

Devlet, ordunun timarlı sipahilerden boşalan askerî gücünü takviye için ulûfeli kapıkulu ocaklarının mevcudunu artırmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu durum, devlet merkezinde büyük ve teşkilâtlı bir ihtilal kuvvetinin toplanmasına ve her gün daha fazla devlet işlerine karışma fırsat ve kuvvetini kendilerinde bulmasına sebep olmuştur. Koçi Bey'e göre kapıkulu ocaklarının isyan ve zorbalık hareketlerinin mühim bir sebebi, eskiden olduğu gibi karşılarında bir muvazene ve tedip kuvveti olarak timarlı sipahi ordusunun mevcut bulunmayışıdır. Son zâmanlarda kul taifesinin nasihat ile zaptı ve iltifat ile ıslahı mümkün olamadığı tecrübeyle de sabit olduğuna göre timar sistemini bütün eski itibar ve haklarıyla tekrar kurmakta devlet için sayısız faydalar vardır.

Barkan'a göre Koçi Bey, eski Osmanlı timar sisteminin hangi safhalardan geçerek ne şekilde tasfiye edilmek üzere olduğu ve bu tasfiyenin askerî, siyasi ve mali sahadaki akislerini çok iyi ve zamanında tahlil ve tasvir etmiştir. Ancak bu sahada yapılması gerekli ıslahata ait fikirlerini aynı derecede isabetli değildir. Koçi Bey'in eski timar sisteminin ihyası hususunda teklif ettiği ıslahat planları çok şümüllü ve elde mevcut imkânlar bakımından yaptığı hesaplar ölçüsüz derecede iyimser gözükmemekte bazı noktalardaysa kendi kendisiyle ve memleketin içinde bulunduğu şartlarla tezada düşmüş bulunmaktadır.

Koçi Bey'e göre, son zamanlarda şunun bunun eline geçmiş veya padişah haslarına katılmış olan eski timar kadroları geri alınarak, tekrar ihyası suretiyle elde edilecek dirliklere, o zamana kadar açıkta bırakılmış olan eski ocakzâdeleri ve işe yarar sipahileri yerleştirmek uygun olacaktır. Böylece kapıkulu ocaklarından 40-50.000 asker de, ulufeleri hazineye kalmak şartıyla, bu yeni açılacak timarlara aktarılacak ocakların asker mevcutlarında devlet maliyesi ve hükûmet merkezinin emniyeti bakımından tehlikeli bir şekil almış olan şişkinlikler hafifletilmiş olacaktır.

Koçi Bey'in hesaplarına göre bu suretle 7-8 bine düşmüş olan timarlı sipahi ordusunun mevcudu 100.000 kılıcı bulacak ve bu

kadrolar cebelûleri ve kendilerine katılacak diğer zümrelerle birlikte 400-500.000 kişiye çıkacaktır.

Yine Barkan, Koçi Bey'in yeni bir timarlı sipahi ordusunun teşkili için kapıkulu ocaklarından timarlara aktarılmasını düşündüğü 40-50.000 kişilik bir kadronun, ideal timar sistemiyle uyuşabileceğini şüpheli bulmaktadır. Ona göre, yeniçeri kışlalarında ve sipahi bölüklerinde bulunan devşirmelerden veya son zamanlarda bu ocakları istila etmiş bulunan avam arasından seçilecek olan timar sahiplerinin yeni vazifelerine birlikte götürecekleri ocaklılık zihniyet ve itiyatlarıyla, Koçi Bey'in, köylü için hakiki bir velinimet rolünde, reayasını evlad gibi koruyacak ocakzâde yerli bey aileleri mensupları için öteden beri farz ve kabul ettiği ahlaki teminatı haiz bulunabilecekleri şüphelidir³¹⁸.

Bu noktada Barkan'ın zihnini meşgul eden nokta devşirme kökenli kapıkullarının köylü ile uyuşamayacağı, eski timarlı sipahilerin ahlakî vasıflarının bunlarda bulunmadığı ve kapıkullarının ocaklılık zihniyet ve itiyatlarını yeni vazifelerine taşıyacakları hususudur. Barkan'ın kapıkulları mensuplarının ulûfesinden feragat ederek timarlı sipahi sınıfına dahil olmalarının çok sık rastlanan bir hadise olduğunu ve XVI. yüzyıldan itibaren yaygın bir biçimde tatbik edildiğini bilmemesi düşünülemez. dolayısıyla ocaklılık zihniyeti uzun süreden beri timarlı sipahiliğe karışmış demektir. Kapıkullarının problem yaratmasının sebebi başkentte kalabalık sayıda bir arada bulunmalarındır. Timarlı sipahiliğe geçmiş bir yeniçerinin İstanbul'daki gibi bir tehlike teşkil etmeyeceğini muhakkak ki Osmanlı müellifleri farkındaydılar. Onların bir problem olarak görmedikleri bir hususu Barkan'ın bu şekilde değerlendirmesi, çağımızdaki birçok tarihçi gibi onun da tarihe XX. yüzyılın milliyetçilik penceresinden bakmakta oluşudur. Türkiye'deki milliyetçilik Alman milliyetçiliğinin tesirinde kaldığından dolayı maalesef tarihe bakış da ırk nokta-i nazarından olmuştur. Bu yüzden birçok yazar gibi Barkan da devşirme

³¹⁸Barkan, "Timar", s.321 vd.

kapıkuluna karşı ocakzâde sipahilerden tarafa bir tavır koymaktadır. Halbuki klâsik dönemdeki Osmanlı aydınları için böyle bir problem yoktur. Çünkü sadece devlet merkezindeki idarî mevkilerin değil, büyük timarların da enderûn kökenli kişilere verile geldiği bilinen tabii bir vakiadır.

Ancak, Barkan'ın Koçi Bey'in ıslahat layihalarını tenkidinde haklı olduğu birçok husus vardır. Bunlardan birisi Koçi Bey'in de kendisinden evvelkiler gibi, *çok hayali bir zihniyete* sahip olmalarıdır. Koçi Bey, yapılacak ıslahatın kaidelerini artık maziye karışmış bir devrin ideal nizamında arayan romantik bir reformisttir. Çünkü doğuşlarına hâkim iktisadi ve içtimai şartları çoktan kaybetmiş olan müesseselerin devlet eliyle tekrar ihya edilip yaşatılabileceği kanaatindedirler. Koçi Bey ve çağdaşları, Yeniçağlar denilen bir devrin komşu Avrupa memleketlerinde ve dolayısıyla Türk cemiyetinde ve devlet yapılarında meydana çıkardığı yeni ihtiyaç ve temayülleri hiç hesaba katmamışlardır.

Artık savaşlarda kullanılan yeni ateşli silahların ve tabya usullerinin gelişimi devamlı talimle uğraşan profesyonel bir orduya olan ihtiyacı arttırmıştı. Halbuki timarlı sipahiler sefer olmadığında timarının başına dönmek zorundaydı. Bu ise onların yeni talim usullerini öğrenmelerine engeldi. Sipahilerin ihmal edilmesi sayılarının azalmasının temel sebebi bu idi.

Osmanlı devletinin yükseliş devrinde gösterdiği başarının sırrı zamanın teknolojik gelişmelerini iyi takip etmesi ve bunun sonuçlarını iyi kullanması idi. XVII. yüzyılın Osmanlı ıslahatçıları bu hakikatleri hiç hesaba katmayarak, idealize ettikleri eski timar rejimini, ocakzâdeler sınıfını feodal yapıdaki devletlere mahsus bütün özellikleriyle yeniden ihya etmek arzusunda idiler.

Koçi Bey'i diğer ıslahatçılardan ayıran hususiyeti, eski timar sisteminin soysuzlaşması ve dağılması hadisesinin oldukça ilerlemiş bir safhasında yaşamış olmasına rağmen, layihalarında bu rejimi yeniden ihya hususunda herkesten daha büyük bir romantizm heyecanı ve etraflı bir şekilde işlemiş olması ve zamanında

fikirlerini benimseyerek tatbikata intikal ettirecek olan IV. Murad gibi büyük bir ıslahatçı padişaha rastlamış bulunmasıdır.

Koçi Bey'in timar sisteminin ıslahı hakkında 1632'de padişaha takdim ettiği layihalarda teklif etmiş olduğu tedbirler IV. Murad tarafından derhal ve tatbik mevkiine konulmuştur.

Koçi Bey'in layihalarında öngörülen hususlar bütün ülke sathında tatbik edilmiştir. Fakat bu ıslahat sonucu, elde edilen neticelerin ehemmiyeti ve devamlılığı hakkında elimizde yeterli deliller yoktur. Koçi Bey'in layihalarında büyük bir ehemmiyetle üzerinde durduğu kapıkulu ocakları mevcudundan bir kısmının yeni teşkil edilecek timarlara aktarılması hususunun, bilhassa göz önünde bulundurulmuş olduğu anlaşılmaktadır.

Gerçekten, bu devirde kapıkulu ocaklarındaki asker mevcudunun tehlikeli bir şekilde artmıştır. Sultan Süleyman Zigetvar seferine giderken (1566) kapıkulu mevcudunun 48.313 neferken, bu miktarın gittikçe artarak 1588-1589 tarihinde 64.425, 1609'da 91.202 ve nihayet Sultan II .Osman ve I. Mustafa devirlerinde (1617 -1623) 100.000'i bulduğu fakat IV. Murad'ın son zamanlarında Mehmed, Bayram ve Kara Mustafa Pasa gibi sadrazamların hizmetleriyle yarıya indirilerek 1640 tarihlerine doğru 59.257'ye düştüğü tespit edilmiştir. Koçi Bey de, bu ocakların mevcutlarının 1574'de 36.153 kişiyken, layihaları yazdığı 1632 senesinde 82.206'ya vardığını kayıt ve bu durumun arz ettiği tehlikeleri belirtmek için; bunların yanında ihtiyaç vukuunda anakütüğe geçirilmek üzere, bu ocaklara namzet yazılanlarla, bu sınıfın imtiyazlarından faydalanmak için, sahte kıyafetler düzerek Anadolu'da türlü soygunculuk hareketleriyle meşgul olanların da ilavesiyle, bu ocakların mevcudunun 200.000'e ulaştığını iddia ve bu izdihama bir çare bulunmasının zaruri olduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan, kapıkulu ocakları mevcutlarının 1640 tarihlerine doğru 59.256'ya kadar düşürülebilmiş olmasını, Koçi Bey'in layihalarında teklif ettiği tedbirlerin alınmış olduğunu göstermektedir.

Fakat, ne kadar büyük çapta tatbik edilmiş olursa olsun; yaşama gücünü çoktan tüketmiş olan timar sistemini bu nevi bir ameliyatla

eski canlılığıyla ihya etmek mümkün olamadığı gibi kapıkulu ocaklarındaki izdihamın devlet merkezi için teşkil ettiği tehlikeler de bertaraf edilememiştir. Gerçekten IV. Murad'ın ölümünden sonra meydana gelen karışıklıklar ve devlet otoritesindeki gevşeme dolayısıyla, devrindeki ıslahatın kısa bir müddet sonra neticesiz kaldığı ve bu durumları yaratmış olan şartların tekrar vaziyete hâkim olduğu görülmüştür³¹⁹.

³¹⁹Barkan, "Timar", s.324.

E. BEYLERBEYİ VE EYALET İDARESİ

Beylerbeyi veya diğer adıyla *melikü'l-ümerâ* Anadolu Selçuklularında ordunun baş komutanı demektir. O, hükûmet merkezinde veya merkeze yakın olan kendi iktâ bölgesinde oturur ve savaş çıktığında cepheye giderdi. Selçuklu beylerbeyisinin nüfuzu çok büyüktü. Hükümdarlar bile kendisinden çekinirlerdi³²⁰.

Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde bir tane beylerbeyi vardı ve bütün ordu işlerinden sorumlu idi. Padişah'tan sonra sözü en çok geçen kişiydi. Bu haliyle ilk Osmanlı beylerbeyisinin Anadolu Selçukluları'ndaki *melikü'l-ümerâ*'ya çok benzediği ve diğer birçok müessesede gibi bunun da Selçuklular'dan alındığı anlaşılmaktadır³²¹.

Orhan Gâzi'nin oğlu şehzade Süleyman Osmanlılar'ın ilk beylerbeyi idi. Onun ölümünden sonra bu makama Lala Şahin Paşa getirilmiştir. Fakat bir süre sonra I. Murad zamanında, vezir Çandarlı Halil Paşa'nın ordu kumandanlığını da üzerine almasıyla beylerbeyilerin ehemmiyetleri biraz azalmışsa da nüfuzları devam etmiştir.

Zamanla Rumeli'de fetihlerin genişlemesi ile bir beylerbeyinin hem Anadolu'daki hem de Rumeli'deki askerî meselelere bakması mahzurlu görüldüğünden beylerbeyilik makamı *Anadolu ve Rumeli*

³²⁰Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s.99.

³²¹Osmanlı beylerbeyisinin Bizans'tan alındığı iddialarına karşı bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s.46 vd.

olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Daha sonra beylerbeyilerin sayısı artmış, fakat salâhiyetleri sınırlandırma yoluna gidilmiştir³²².

Başlangıçta *beylerbeyileri* eyaletin askerî işlerinden sorumlu idiler. Zamanla hem askerî, hem de mülkî âmir durumuna geldiler. Fakat XIX. yüzyıla kadar askerî yönleri daima ön planda kaldı. Mâlî ve adlî meselelerde yetkileri oldukça sınırlıdır. Bu konular eyalet defterdârı ve kadısının yetkisindeydi. Beylerbeyi kadı ve defterdârı kanun ve usûle aykırı bir iş yaptırmaya zorlayamazdı. Doğrudan merkez tarafından atanan ve *Dîvân-ı hümayûn*'a karşı sorumlu olan sancakbeyileri üzerindeki beylerbeyinin yetkisi sadece teftişten ibaretti. Fakat sefer zamanında sancakbeyileri beylerbeyinin emrine girerdi. Çünkü beylerbeyi eyaleti içerisindeki timarlı sipahilerin en üst amiri durumundaydı. Bu sebeple kendi *kapı halkı* ve sefere memur bütün sipahiler ile savaşa katılırdı.

Ayrıca eyaletindeki halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması da beylerbeyinin görevi idi.

Beylerbeyi, eyaletin merkez sancağında otururdu. Buna Paşa *Sancağı* denirdi. Onun başkanlığında toplanan ve timar anlaşmazlıklarını, reaya ile sipahiler arasındaki meseleleri kısacası eyalet içerisindeki çeşitli meseleleri görüşen *Dîvân-ı hümayûn* benzeri bir *beylerbeyilik dîvânı* vardı.

Klâsik dönemde beylerbeyiler umumiyetle *kul kökenli*, *enderûn*'da yetişmiş kişilerden oluşuyordu. Taşrada görev alan kapıkulları subaşılık ve sancakbeyiliği gibi çeşitli görevlerde bulunduktan sonra beylerbeyiliğe terfi ederlerdi.

Beylerbeyi atandığı eyaletin beylerbeyileri için tahsis edilmiş olan defterde yazılı haslarını tasarruf ederdi. Meselâ, XVI. yüzyılın sonlarında Rumeli beylerbeyisinin hasları 1.100 bin akça, Anadolu beylerbeyisinin ki 1 milyon akça, Bosna beylerbeyisinin 650 bin akça idi. Beylerbeyileri sefere giderken haslarının her 5 bin akçası için bir mükemmel cebelü götürürdü³²³.

³²²Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1972, s.502.

³²³Aynî Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman...*, s.5 vd.

Beylerbeyi, Paşa unvanını taşıyordu ve önemli eyaletlere vezir rütbesinde beylerbeyiler tayin ediliyordu. Vezaret rütbesine sahip beylerbeyilerin yargı yetkileri olduğundan eyaletine giderken ve mazûlen dönerken yollarda dava dinlerler ve hüküm verirlerdi. Yalnız kendisi gibi vezir rütbesini haiz bir beylerbeyinin eyaletinden geçerken bunu yapamazdı³²⁴.

Rütbe farkı hesaba katılmazsa beylerbeyiler arasındaki teşrifat başında bulunduğu eyaletin fethinin önceliğine göre düzenlenmişti. Hangi eyalet önce feth edilmişse teşrifatta o eyaletin beylerbeyi üste yer alıyordu³²⁵. Rumeli beylerbeyisi en yüksek rütbeye sahipti. Onu Anadolu beylerbeyisi takip ederdi.

Beylerbeyileri, muhtelif eyaletlerde hizmet gördükten sonra terfi ederek kubbe veziri ve zamanla veziriazam dahi olabilirlerdi.

Fâtih kanunâmesinde beylerbeyilerin elkâbı şu şekilde belirtilmiştir: "*Emîrû'l-ümerâ'i'l-kirâm kebîrû'l-küberâ'i'l-fihâm zulkadr-i ve'l-ihtirâm sâhibü'l-izz-i ve'l-ihtişâm el-muhtass-ı bî-mezîd-i inâyeti'l-melikü'l-allâm ...*"³²⁶.

XVII. yüzyılda eyalet yöneticisi olan beylerbeyinin nüfuz ve otoritesi ile gelirleri arttı. Bu durum, onlara, merkezî otoriteye karşı daha rahat hareket etme imkanı sağladı.

1. Eyalet İdaresi

Yukarıda temas edildiği üzere beylerbeyileri askerî amiri bulundukları eyaletin zamanla idarî-mülkî amiri durumuna gelince eyalete tabi sancakların da en üst yöneticisi oldular. Bu değişme gelişmeler sonunda XVI. yüzyıla doğru eyalet teşkilatı klasik şeklini aldı.

³²⁴M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, c. I, s.219.

³²⁵"...*kangı beylerbeyilik mukaddem feth olunmuş ise ol beylerbeyi sâ'irine tekaddüm ider...*", Aynî Ali, *aynî eser*, s.5; ayrıca, Tevkîi Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, *Millî Tettebular mecmuası*, c. I, İstanbul 1331, s.527.

Bu arada Fâtih'ten sonra eyalet sayısında da artış oldu. XVI. yüzyılın sonlarında eyalet adedi 40'a yaklaşmıştı. Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde eyaletler vergi düzeni esas alınarak iki gruba ayrılmıştır: *Sâlyâneli eyaletler* ve *sâlyânesiz eyaletler*.

a) *Sâlyâneli eyaletler*

Sâlyâne, yıllık demektir. *Sâlyâneli* eyaletlerde timar sistemi uygulanmıyordu. Yani *tahrir* (sayım) yapılmıyor, timar ve zeamet gibi dirlikler bulunmuyordu. Eyaletin gelirleri öncelikle eyaletteki *beylerbeyi*, sancakbeyi ve diğer görevlilerin maaşları çıktıktan sonra merkeze alınıyordu. Buralarda güvenliği sağlamak için yeniçeri garnizonları, kadı ve defterdâr vardı. Bu eyaletler *Mısır*, *Bağdad*, *Şehr-i zor*, *Yemen*, *Habeş*, *Lahsa*, *Cezayir*, *Trablusgarb* ve *Tunus* eyaletleri idi.

b) *Sâlyânesiz eyaletler*

Sâlyânesiz eyaletler ise timar sisteminin uygulandığı eyaletlerdi. Buralarda tahrir yapıyor ve tahrir sırasında eyaletin geliri has, zeamet ve timar şeklinde dirliklere ayrılıyordu. Eyalet geliri içerisinde mühim bir kısmı da padişah hasları adı altında merkez hazinesine tahsis ediliyordu. Ayrıca, bu eyaletlerden mahallinde yapılan harcamalardan sonra artan para merkezî hazineye her yıl *irsaliye* olarak gönderiliyordu. Bu eyaletler: *Anadolu*, *Rumeli*, *Karaman*, *Diyarbakir*, *Erzurum*, *Dulkadriye*, *Şam*, *Budin*, *Van*, *Temeşvar* vs. eyaletleri idi. *Sâlyânesiz* eyaletlerin merkezi otoriteye olan bağlılıkları daha sıkıydı. Çünkü timar sistemi uygulandığından dolayı devlet, tahrir yapmak, timarları teftiş etmek gibi sebeplerle daha fazla müdahale imkanı buluyordu.

Osmanlı eyaletleri oldukça genişti. Mesela merkezi *Kütahya* olan Anadolu eyaleti, *Muğla*'dan *Sinop*'a kadar bütün Batı Anadolu ve Marmara bölgesini içerisine alıyordu. Keza bugünkü Türkiye'den daha geniş olan *Mısır*, tek bir eyaletti.

Sancak taksimatı pek değişmemişse de eyalet teşkilatı devletin sona ermesine kadar sık sık değişikliğe uğramıştır. En esası

değişme, Sultan II. Mahmud zamanında oldu. Bu dönemde merkezî otorite güçlendi ve XVIII. yüzyılın uzantısı olan *âyânlar* ile güçlü valiler, XIX. yüzyılın başlarında da bir süre etkili oldularsa da, *Mısır* eyaleti dışında bütün eyaletler merkezî otoritenin mutlak kontrolü altına alındılar.

1864 yılında kabul edilen *Vilayet Nizâm-nâmesi* ile taşra yönetimi vilayet, sancak, kazâ ve köy şeklinde idarî birimlere ayrıldı. *Vilayet* yöneticisi *vâli*, sancak yöneticisi *mutasarrıf*, *kazâ* yöneticisi *kaymakam* idi. Bunların hepsi sivil âmirler idi. Daha sonra *kazâ*'dan sonra bir alt birim olarak *nâhiye* oluşturuldu. Bunun yöneticisine de *Nâhiye Müdürü* deniyordu.

c) *İmtiyazlı Eyaletler*

Sâlyâneli ve *Sâlyânesiz* eyaletlerin dışında özel statüleri olan bazı eyaletler de vardı. Bunlar Eflâk, Boğdan, Erdel, Mekke Şerîflîği ve Kırım hanlığı idi.

(1) Eflak, Boğdan ve Erdel Voyvodalıkları

Bugünkü Romanya ve Moldavya'yı içine alan ve halkı Romence konuşan Eflâk ve Boğdan, fetihten sonra doğrudan merkeze bağlanmamış, Hristiyan aslından gelen bazı prensler voyvoda unvanıyla buralara hususî atanmıştı. Bu prensleri yerli toprak asilzâdesi olan *boyarlar* seçerlerdi. Voyvodaların XVIII. yüzyıldan itibaren Ruslar'a temayül göstermesi üzerine Osmanlı idaresi Eflâk ve Boğdan'a İstanbul'daki Fener Rum aristokrat ailelerinden voyvodalar tayin etmeye başladı. 1821 yılında tekrar yerli zâdegandan aileler tayin etmeye başladıysa da Rus nüfuzunun buralarda yayılmasını önleyemedi. 1861 yılında her iki eyalet birleştirilerek Romanya Prenslîği haline getirildi. 1878 Berlin antlaşması ile de müstakil bir krallık oldu.

Avrupa'daki diğer bir imtiyazlı eyalet olan Erdel, bugünkü Romanya ile Macaristan arasında kalmaktadır. Transilvanya denilen bu bölge Mohaç zaferinden sonra (1526) Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Osmanlı idaresi buraya Macar krallık hanedanından birini

voyvoda olarak atamıştır. Erdel beyleri de Eflâk ve Boğdan voyvodaları gibi sadrazamla yazışmalar yapabilirlerdi. 1683 yılındaki Viyana bozgunundan sonra Erdel üzerinde Osmanlı nüfuzu azalmış, 1699 Karlofça antlaşması ile de Macaristan'a terk edilmiştir.

Voyvodalar iç işlerine muhtariyete sahip idiler. Fakat Osmanlı ordularıyla beraber seferlere katılırlar ve her yıl hazîne-i hümayûna haraç öderlerdi. Esasen Osmanlı vergi sistemi bu imtiyazlı eyaletlerde de büyük ölçüde tatbik edilmiştir³²⁷. Ödenen haraç da toplanan vergilerden başka bir şey değildir. Ayrıca, hububat, koyun, yağ, peynir vs. gibi ordunun iase işlerine katılırlardı.

Osmanlı gücünün zayıfladığı zamanlarda Eflâk ve Boğdan voyvodaları sık sık Avusturya başta olmak üzere Avrupa devletleri ile işbirliği yapmışlardır.

(2) Kırım Hanlığı

Kırım Hanlığı, Fâtih zamanında Gedik Ahmed Paşa'nın 1475'teki seferi ile Osmanlı devletine bağlanmıştı. Osmanlı idaresi **Cengiz Han** soyundan gelen Kırım hanlarını ortadan kaldırmamış ve *Dîvân-ı hümayûna tâbi* olarak varlığını sürdürmesine izin verilmiştir. Giray unvanıyla anılan Kırım Hanları'nı *Dîvân-ı hümayûn* seçerdi. Merkezî otoriteye karşı direniş halinde aile içi rekabetten istifade edilirdi. Doğrudan dîvân'a bağlı olan Kefe sancakbeyilerinin aslî görevlerinden birisi de Kırım Hanlarını göz altında bulundurmaktı.

Kırım'ın süvari ordusu XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı ordusunun doğudaki ve batıdaki birçok seferlerine katılmışlar büyük hizmet görmüşlerdir³²⁸.

³²⁶Kanunnâme-i Âl-i Osman, s.31.

³²⁷Mihai Maxim, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Eflâk-Boğdan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı İktisadî ve Malî Mükellefiyetleri Hakkında Bazı Düşünceler", VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, Ankara 1973, c.II, s.557.

³²⁸Geniş bilgi için bkz. İnalcık, "Kırım Hanlığı", İA, VI, 746-756.

(3) Mekke-i Mükerrerme Emirliği

Mısır'ın fethinden hemen sonra Mekke emiri Yavuz Sultan Selim henüz Kahire'de iken, Mekke'nin anahtarlarını göndererek itaatini arz etmişti. Mekke emirleri Hz. Peygamberin soyundan geliyorlardı. Bu sebeple Osmanlı idaresi onlara büyük hürmet ve itibar gösterdi. Emirlikleri ibka edildiği gibi, para yardımı da yapıldı. Hicaz bölgesinin inzibatı için burada askerî bir garnizon kurularak bedevî kabileler zabt u rabt altına alınmıştır. Mühim bir liman olan Cidde, merkezî sancaklara dahil edildiği gibi güneydeki Yemen'de de hakimiyet sağlanmış fakat Mekke ve Medine'nin yönetimi değiştirilmemiştir.

Osmanlı hükûmeti, İslam'ın savunmasını üstlendiği için Müslümanlarca kutsal kabul edilen Hicaz'a özel bir ehemmiyet vermiştir. Hac yollarını güvenlik altına aldığı gibi, Mekke ve Medine fukarasının geçimi için Anadolu ve Rumeli'nin dört bir yanında vakıflar kurulmuştur. Ayrıca her yıl törenle *Surre Alayı* denilen ve Kabe örtüsü ile, Mekke ve Medine sakinlerine yardım amacıyla büyük meblağlar tutan paraları taşıyan kervanlar gönderilmiştir.

2. Sancakbeyi ve Sancak İdaresi

a) "Sancak" Kavramı ve Sancak İdaresinin Ortaya Çıkışı

"Sancak" kelimesi, "ucu sivri direk üzerinde olan bayrak" anlamında olup, Türkçe'dir³²⁹. "Batırılacak, saplanacak bir silah" demek olan ve savaşlarda onu kullanan kahramanın mensup olduğu kabilenin alâmetinin konulduğu "bayrak" da sancak ile aşağı yukarı aynı mânâyâ gelmektedir³³⁰. Kısacası sancak, savaşlarda taşınan, rengi ve deseniyle bir hükümdar ya da komutanın hakimiyetini

³²⁹J. Deny, "Sancak", İA, X, s.187.

³³⁰M. Fuad Köprülü, "Bayrak", İA, II, s.401.

sembolize eden bayrağa denmektedir. Türk tarihinde tuğ ve davul ile birlikte zikredilen sancak, aynı zamanda hükümdarın önemli hakimiyet sembolleri arasında yer almaktadır³³¹.

Savaşlarda, hükümdar adına, onu temsil eden askeri komutanlar; sancakbeyileri ve beylerbeyileri sancak taşıyabilirler. İşte bu yüzden başlangıçta, savaşlarda komutanlarca taşınan ve hükümdar tarafından verilmiş olan ve onun hakimiyetini belirten bir sembol olan sancak, sonradan coğrafi ve idarî bakımdan muayyen bir bölgeyi ifade eder hâle gelmiştir³³². Bu gelişme, Osmanlı devletinin kuruluşu ve gelişmesine paralel olarak vuku bulmuş olmalıdır. Fakat kelime, hem hakimiyeti sembolize eden bayrak, hem kumanda ve idâre mânâsında, hem de *livâ-i müsellem*, *livâ-i piyâde*, *Çingâne sancağı*, *Voynugân sancağı* gibi belirli zümreleri ifade etmek için de kullanıla gelmiştir³³³.

Öte yandan sancak, Osmanlı devleti teşkilatının temel idarî birimi kabul edilmiştir. Devlet, sancağın dışında, bazı aşîret ve oymakları da birer idarî birim kabul etmişse de bu gibi durumlar etnik, sosyal ve siyasi şartların zaruri kıldığı hallerde doğrudan doğruya pratik maksatlarla meydana getirilmişlerdir. Bu yönüyle istisna sayılmak icap eder. Halbuki ülkenin ve devlet teşkilatının düzenlenmesinde ve taşra ordusunun yetiştirilmesinde muayyen bir coğrafi bölgeyi kaplayan sancaklara ve onların yönetimine özel bir önem verilmiştir. Nitekim devlet idaresini öğrenmeleri için şehzadelerin sancağa çıkmaları ve *Dîvân-ı hümayûn*'dan ısdar olunan fermanların esas itibariyle sancakbeyilerini muhatap kabul etmesi gibi uygulamalar, sancakların temel idarî birim kabul

³³¹İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, b.73; Aydın Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ankara 1978, s.224.

³³²J. Denny, "Sancak", s.188; "Sandjak", EI², s.149.

³³³Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978, s.16.

edilmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca timâr düzenini yerleştirmek, *re'âyâ*'nın toprak tasarrufunu belirlemek ve vergi gelirlerini tesbit etmek gibi gayelerle yapılan tahrirler de çok defa sancak biriminin baz olarak alındığı görülmektedir. Keza bu tahrirler sonucu tanzim edilen *kanunnâmeler* de umumiyetle sancaklara münhasırdır. Sancakbeyi, aşağıda ele alınacağı üzere, köken itibariyle timarlı sipahilerin komutanı olduğundan idarî olarak sancak, timar sisteminin tatbik edildiği yerlerde ortaya çıkmıştır. Timar sisteminin uygulanmadığı Mısır, Bağdad, Basra ve Habeşistan gibi eyaletlerde sancak teşkilatı yoktur³³⁴.

b) Sancakbeyiliği

Bilindiği üzere Ertuğrul Gâzi, Anadolu Selçukluları'nın Bizans hududunda küçük bir Uç Beyi idi. *Sinop, Kastamonu, Bolu, Eskişehir, Denizli ve Antalya* hattı boyunca uzanan Selçuklu uçları sağ ve sol olmak üzere iki kol halinde teşkilatlanmıştı. *Sağ Kol Uç Beylerbeyiliği*'nin merkezi *Kastamonu*, *Sol Kol Uç Beylerbeyiliği*'nin merkezi de *Kütahya* idi. Bu iki Uç Beylerbeyiliği'ni birbirinden ayıran sınır, *Ankara-Eskişehir* yolunun uzantısı olan hat idi. Uç Beylerbeyilikleri'ne bağlı, hepsi de asil ailelerden gelen bir çok Uç Beyi vardı. *Ertuğrul Gâzi*'nin başında bulunduğu *Kayı* boyu, Sağ Kol Uç Beylerbeyiliği'ne tâbi idi. Bu beylerbeyiliği ellerinde bulunduran *Çoban Oğulları* ailesi ortadan kalkınca, XIII. yüzyılın sonlarına doğru Uç Beylerbeyiliği Osmanlılar'a geçmiştir (1291)³³⁵.

Osman Bey'in, 1299'da *Karacahisar*'ı feth ettikten sonra oğlu Orhan'ı buraya *sancakbeyi* tayin ettiği Osmanlı vak'anüvislerince ifade edilmektedir³³⁶. Orhan Bey'in sancakbeyiliği *mülkî-idârî* bir

³³⁴Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, s.185.

³³⁵Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, I, İstanbul 1977, s.59-60, Akdağ, Osmanlı ailesine uç beylerbeyiliği'nin II. Gıyaseddin Mesud tarafından tevcih olunduğunu belirtiyor. s.130.

³³⁶Neşri, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, I, Ankara 1987, s.50; Âşıkpaşa-zâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1333, s.19.

karakter arz etmekten çok, *askerî* bir özellik taşıyor olmalıdır. Çünkü Osmanlılar'ın ilk zamanlarından beri *mülkî-idârî* işler, *kazâi-adlî* teşkilatın başında olan *kadı*'nın uhdesine bırakılmıştı. Hatta *sancakbeyi* tâbiri de bu dönemde, XVI. yüzyılda olduğu gibi tek bir idarî ve askerî ünitenin yöneticisini ifade etmekten uzaktı.

Sancakbeyileri, komuta ettikleri özelliklerine göre, "*Atlı (müsellem) Sancakbeyi*", "*Yaya (piyade) Sancakbeyi*" ya da "*Timârlı Sipahi Sancakbeyi*" adlarıyla anılıyordu ve bu üç sınıfın komutanına da Bey deniyordu³³⁷. Öyle anlaşıyor ki, *Yaya* ve *müsellem*lerin *Timârlı Sipahiler* lehine ikinci plana düşüp, zamanla geri hizmet erbabı haline gelmeleri üzerine, *Timârlı Sipâhi sancakbeyileri* kazâ bölgelerinde en üst askerî âmir olarak sivrilmişlerdir. Bu arada "*harâmiye ve uğruya ve kanluya ve sâir hırsızlara bi-hasebi'l-merâtib siyâset eylemek ve medâr-ı nizâm-ı memleket ve menât-ı emn-i vilâyet olan atlı sancakbeyinindir*"³³⁸, gibi ifadelerden *Yaya* ve *Müsellem* teşkilatının önemini koruduğu zamanlarda *Atlı Sancakbeyi*'nin bulunduğu bölgenin en üst âmiri olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak zamanla *Timârlı Sipahi sancakbeyi*, idârî-mülkî bir yönetici olarak temayüz etmeye başlamıştır. Nitekim bir müddet sonra *Yaya* ve *Müsellem sancakbeyileri* tarihe karışmış ve sadece *sancakbeyilerinden* bahsedilmeye başlanmıştır. *Mülkî-idârî* yetkilerin sancakbeyilerine intikali şüphesiz *kadılar*'ın yetki alanlarının daralmasına yol açmış ve sadece *kazâi-adlî* meselelere inhisar eder hâle gelmiştir. Sancakbeyi'nin bir veya birkaç kazâdan oluşan bir askerî ünitenin aynı zamanda mülkî-idârî âmirî durumuna gelmesi XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelmiş olabilir. Fakat Osmanlı *sancakbeyi*, klâsik dönem boyunca daima askerî yönü ağır basan bir âmir olarak kalmıştır.

Sancakbeyi, sancağındaki timârlı sipâhilerin ve zâimlerin tâbii komutanıdır. Kendi *kapu halkı* ve sancağındaki zâim, *sipâhi* ve

³³⁷Akdağ, aynı eser, s.400, 425 vd.

³³⁸Barkan, *Kanunlar*, İstanbul 1943, s.5, (Hüdavendigâr Livâsı Kanunu).

cebelüler ile birlikte emredilen seferlere katılmak zorundadır. Bu onun asli görevidir. İdari görevi ise, *re'âyâ*'nın rahat ve huzur içerisinde yaşaması için sancağın düzenini ve emniyetini sağlamak, bunun için tedbirler almaktır. Ayrıca sancak merkezi olan şehrin asayişini temin etmek, adaletin uygulanmasını gözetmek de onun görevleri arasındadır. O, düzenin teminatı olan *şer'e* ve *örfe* aykırı durumları önlemek hususunda daima kadı ile birlikte hareket etmektedir³³⁹.

Sancakbeyinin diğer bir görevi de, bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu sancaklarında sık görüldüğü üzere, *mukata'a* gelirlerinin toplanmasını *iltizâm*'a almaktır. Bu onun asli görevi olmayıp, zaman zaman ortaya çıkan arızî bir durum olmakla beraber, bazı dönemlerde asıl görevi olan sefere gitmenin önüne geçtiğini, yani temel vazife haline geldiği görülmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait *Mühimme* defteri, *Ruznamçe* defteri vs. gibi belgelerde, "*üzerimde iltizâm vardır*" gerekçesiyle seferlere katılmayan sancakbeyileriyle ilgili pek çok kayıt bulunmaktadır³⁴⁰.

Sancakbeyileri, en az 200 bin akçadan başlamak üzere, kıdem ve istihkaklarına göre değişen oranlarda 500-600 bin akçaya kadar varan haslar tasarruf etmektedirler. Teşrifatta da hasları yüksek olan sancakbeyi diğerlerine tekaddüm eder. Ancak vezir rütbesine sahip olanlar hepsinin üstündedir³⁴¹. Bazı özel durumlarda sancakbeyinin hasları 1 milyon akçanın üzerine de

³³⁹Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/152, (1974), s.666.

³⁴⁰Mesela Çemişgezek ve Harput sancakbeyiliği yapan ve *havâss-ı hümayûn emîni* olan *Alaeddin Bey*, bir kaç defa "*üzerimde iltizâm vardır*" bahanesiyle çağırıldığı halde seferlere katılmamıştı fakat, *Özdemir Oğlu Osman Paşa* şark serdarı olduğu zaman bu defa bu bahaneye kulak asılmayacağı ve mutlaka sefere katılması gerektiği emr edilmişti, bkz. *Mühimme* 53, s.211; ayrıca bkz. Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizâm Sözleşmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı VI, İzmir 1991, s.59-77.

³⁴¹Aynı Ali Efendi, *Kavân-i Âl-i Osman...*, s.37.

çıkabilmektedir³⁴². Paranın istikrarlı olduğu XVI. yüzyıl şartlarında bu meblağlar hayli yüksektir. Sancakbeyinin bunların dışında gelirleri de vardır. Serbest olmayan timar arazisinde işlenen suçlardan dolayı alınan cürüm cinayet resimleri ile diğer zuhurâta bağlı resimlerin yarısı sancakbeyine aittir. Ayrıca vaşak ve kaplan vb. gibi kıymetli av hayvanları postları da sancakbeylerinin inhisarında olması da, dikkati çekmektedir. Bu usule göre, mesela avlanan kaplanların postlarının 20-40 akçe gibi cüzi bir para mukabilinde sancakbeyinin adamlarına teslim edilmesi lazım geliyordu. Bu suretle benzeri hayvanların avlanması hususu murakabe altına alınmış ve postların satışından sancakbeyleri için ehemmiyetli bir gelir sağlanmış oluyordu³⁴³.

Nitekim sancakbeylerinin *iltizâm* işlerine girmelerinin esas sebebi de, mukata'aları iltizâma alabilecek kadar kendilerinden daha zengin ve kudretli kişilerin en azından bulundukları sancakta olmayışıdır. Hatta bazı sancakbeylerinin, mazûliyet ve emeklilik dönemlerinde daha önce kazandıkları servetlerini ticaret yaparak değerlendirdikleri ya da büyük tüccarlara sermaye verdikleri bilinmektedir³⁴⁴.

c) Yurtluk-Ocaklık ve Hükûmet Sancaklar

Osmanlı idaresi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin fethinden sonra idarî teşkilatlanmayı yaparken, bölgenin coğrafi özelliklerini, siyasi ve sosyal yapısını dikkate almıştır. Gerçekten de bölgede, belirtilen hususlardan dolayı imparatorluğun diğer sahalarındaki sancaklara göre farklı bir teşkilatlanmaya gidilmesi zaruri görünüyordu.

³⁴²Çemişgezek mirlivası *Pir Hüseyin Bey*'in hasları yekunu 2 milyon akçaya yakındır, bkz. Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri -Pir Hüseyin Bey Oğulları-", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Ankara 1991, s.247.

³⁴³Barkan, "Timar", s.311.

³⁴⁴Y. Yücel, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleten*, XLI/163, (1977), s.498-99.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, umumiyetle dağlık alanlarla kaplıdır. Yerleşim merkezleri, savunma amacına yönelik olarak kurulduğundan çok defa yerleşime son derece nâmûsait yerlerde bulunmaktadır. Bölgede kışları sert ve yazları kurak bir iklim hüküm sürmektedir. Öte yandan etnik yapıda da homojenlik yoktur. Geçim kaynakları esas itibarıyla tarım ve hayvancılıktır. Bazı merkezler, önemli ticaret yollarının üzerinde bulunduklarından ticari ve sınai faaliyetlerden istifade imkanına sahip olmakla beraber, bunlar bölgenin bütünü göz önüne alındığında sosyal ve ekonomik hayatın içerisinde fazla bir ağırlık taşımamaktadır. *Yaylak* ve *kışlak*ların çokluğu sebebiyle bölge, göçebe aşiretler için oldukça elverişlidir. Bundan dolayı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun birçok yöresi kalabalık aşiretlerle meskundur. Bu aşiretlerin çoğu, henüz yerleşik hayata geçmemiş, sürülerinin peşinde, *yaylak* ve *kışlak*lar arasında göçebe hayatı sürmektedirler. Aşiretler arasında sıkı bir dayanışma hakimdir. Hatta yerleşik hayata geçenler arasında bile uzun müddet göçebelik dönemindekine benzer bir dayanışma ve hiyerarşinin hüküm sürdüğü bilinmektedir.

Bu özelliklerinden dolayı, Doğu ve Güneydoğuda feodal bir yapı hâkimdi. Nitekim Osmanlı idaresi bölgeye teşmil edildiği zaman birçok yerde, aşiret otoritesine dayanan feodal hakimler uzun yıllardır merkezi otoriteden uzak, bir nevi muhtariyet içerisinde siyasi varlıklarını devam ettirmekte idiler. Osmanlılardan önce yöreye hakim olmuş olan *Safevîler*, *Akkoynlular*, *Karakoynlular* ve onlardan da öncekiler, tam bir merkezi otorite kurabilmiş değillerdi. Feodal hayatın tâbii bir unsuru olan çeşitli kalelerde üslenmiş olan bölge hakimleri, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu ele geçiren büyük siyasi güçlerin tâbiyetini kabul ederek yüzlerce yıldır hayatîyetlerini devam ettirmekte idiler. Dolayısıyla coğrafyanın sağladığı imkanları en iyi şekilde kullanan ve sosyal yapı ile bütünleşmiş feodal güçleri bölgeden bir çırpıda söküp atmak ve merkez otoriteyi tesis etmek kolay bir iş değildi.

İşte Osmanlı idaresi, bu hususları göz önünde bulundurarak, imparatorluğun diğer kısımlarına nazaran Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da farklı bir teşkilatlanmaya gitmek ihtiyacı duydu. Bu

konuda rol oynayan en mühim şahsiyet bölgeyi iyi tanıyan ünlü bilgin ve tarihçi *İdris-i Bitlisi* olmuştur³⁴⁵. O, *Çaldıran* zaferi sonrasında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı idaresine kazandırılması için harekete geçerek, bölgedeki mahalli beylerin *Osmanlı* hizmetine girmelerinde büyük gayret sarfetmiştir. Bölgenin idarî teşkilatı da onun tavsiyeleri istikametinde düzenlenmiştir. Bu konuda Yavuz Sultan Selim tarafından kendisine boş ahkâm kağıtları gönderilerek, dilediği gibi hareket etme yetkisi tanınmıştır³⁴⁶.

Yapılan düzenleme sonunda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da üç tip sancak ortaya çıkmıştır. Bunlar, *Klâsik Osmanlı sancakları*, *Yurtluk-ocaklıklar* ve *Hükûmet sancakları*'dır³⁴⁷.

Klâsik Osmanlı sancakları, sancakbeylerinin merkez tarafından, ümera arasında herhangi birinin tayin ve gerektiğinde azl edilebildiği sancaklar olup, imparatorluğun birçok yerinde görülen ve devletin her tarafta hakim kılmak istediği sancak tipidir. Buralarda tahrir yapılır ve dolayısıyla timâr sistemi uygulanırdı.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bu tür sancaklar, feodal yapının zayıf olduğu, aristokratik oluşumların az görüldüğü ve az çok bir şehir hayatının geliştiği merkezler etrafında kurulmuştu. Fakat siyasi ve sosyal yapıdaki değişmelere paralel olarak bu

³⁴⁵Cl. Huart, "İdris-i Bitlisi", İA, V, s.936; Onun bölgedeki faaliyetleri için bkz. Nazmi Sevgen, "Kürtler", BTTD, sayı 7 (1968), s.57-61; ayrıca N. Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 15 vd., Bitlisi'nin hayatı ve eserleri ile ilgili olarak bkz. Mehmet Bayrakdar, Bitlisli İdris, Ankara 1991.

³⁴⁶Göyünç, "Diyarbakir Beylerbeyiliğinin İlk İdari Taksimatı", Tarih Dergisi, XXIII, (1969), s.23-24.

³⁴⁷Bkz. bir önceki dipnotlar, ayrıca Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler, 22-26 Eylül 1986, Ankara 1994, s.2211-2220.

sancakların statülerinde de zaman zaman değişikliğe gidilebilmektedir³⁴⁸.

Yurtluk-ocaklık sancaklar ise, bölgenin fethi sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancakbeyiliği belli bir ailenin elinde bulunan sancaklardır. Bunlarda, sancakbeyi, umumiyetle ölünceye kadar görev yapmaktadır. Fakat bir kusuru veya suçu sabit görüldüğü takdirde yerine kardeşlerinden veya oğullarından biri atanabilmektedir. Bu sancaklarda, klâsik sancaklarda olduğu gibi tahrir yapılmakta ve timârlı sipâhi bulunmaktadır. Ancak sancakbeyiliğini elinde bulunduran ailenin üyelerine bazı imtiyazlı ze'âmet ve timârlar verildiği görülmektedir. Ayrıca sancakbeyileri kendilerine tahsis edilen hasları tasarruf etmekte ve sefer zamanında sancağı sipâhileriyle ve kendi "kapu halkı" ile beraber savaşa katılmaktadır.

Esasen *yurtluk-ocaklık* deyimi ve uygulaması sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya has yeni bir uygulama değildir. İmparatorluktaki birçok mansıp, *yurtluk-ocaklık* kapsamına girebilmektedir. Burada esas olan adı geçen mansıbın irs yoluyla intikal etmesidir. Hatta makam ve mevki sahiplerinden biri bir suçtan dolayı ölümle cezalandırılrsa dahi, *yurtluk-ocaklık* olarak tasarruf ettiği dirlik oğullarına verilebilmektedir. Bu gibi durumlarda şayet mansıp sahibinin çocuğu küçük ise, büyüünceye kadar kendisine bir vekil tayin edilmekte ve hakları korunmaktadır³⁴⁹. Meselâ XVI. yüzyılın ortalarında *Mazgird* sancağını *yurtluk-ocaklık* üzere tasarruf etmekte iken katledilen *Ferruhşad* Bey'in yerine sancakbeyi olarak ümeradan *Kasım* Bey adlı birisi tayin edilince, *Pîr Hüseyin* Bey'in oğullarından *Pertek* sancağını aynı şekilde

³⁴⁸Meselâ, XVII. yüzyılın başlarında klâsik bir sancak olan Harput sancağı, aslen İran ümerasından olup Osmanlı hizmetine girmiş olan *Murad Han Bey'e* "kayd-ı hayat şartı ile" verilmiştir. Harput sancağı 1630'larda bir defa daha, yine "kızılbaşdan rügerdân olup" Osmanlı hizmetine girmiş olan *Haydar Bey'e* de "kayd-ı hayat şartı ile" tevcih edilmiştir, bkz. Ünal, Harput Sancağı, s.34.

³⁴⁹Ocaklık deyimi konusunda geniş bilgi için bkz. N. Göyünç, "Ocaklık Deyimi Hakkında", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s.270.

tasarruf etmekte olan Rüstem Bey itiraz etmiştir. Rüstem Bey itirazında, *Ferruḥşad* Bey'in öldürülmesinin kendi hatası sonucu olduğunu, sancağın ise, daha önce verilen taahhüdnâme gereğince *Pîr Hüseyin* Bey'in oğullarından birisine verilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu itirazı haklı bulan *dîvân*, *Mazgird*'i *Pîr Hüseyin* Bey'in oğullarından *Piltan* Bey'e *yurtluk-ocaklık* olarak tevcih etmiştir³⁵⁰.

Hükûmet sancaklar ise, aynı *yurtluk-ocaklık*lar gibi, fetih sırasındaki hizmet ve itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş olan yerlerdir. Beylerinin ellerine "*sancakbeyiliği*" nin "*mülkiyet üzere*" tevcih edildiğini belirten bir *temliknâme* verilmiştir³⁵¹. *Yurtluk-ocaklık*lardan farklı olarak bu sancaklarda tahrir yapılmamaktadır. Bu sebeple timâr ve ze'âmet de bulunmamaktadır. *Hükûmet* sancağın beyine "*hâkim*" denmekte ve yazışmalarda, "...*hâkimine hüküm ki*," şeklinde hitab edilmektedir. *Hâkim*, sefer zamanında kendisine bağlı aşîret kuvvetleri ve *kapu halkı* ile birlikte savaşa katılmaktadır.

Bu arada *yurtluk-ocaklık* ve *hükûmet* sancaklar arasında bazı protokol kaideleri bulunduğu ve belirli bir düzen içerisinde hizmet gördükleri anlaşılmaktadır. 21 Mayıs 1583/28 Rebiülâhîr 991 tarihli bir *Mühimme defteri* kaydına göre *Pertek sancakbeyi* Baysungur Bey *divân*'a mektup göndererek, "*sahib-i ocak olup ve kadîmden babası ve ammusi, Eğil beyinin üstünde kendi kolunda durup hizmet ide gelmişlerdir diyü kendü dahi mîr-i müşârünileyhin üzerinde durmak için emr-i şerîf talep*" etmesi üzerine *Diyârbekir* beylerbeyisine durumu tahkik edip, "*kadîmden ne vechile dura gelmişler ise girü olı geldüğü üzere amel*" olunması emr edilmiştir³⁵².

³⁵⁰Bkz. Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri - *Pîr Hüseyin* Bey Oğulları -", OTAM, Ankara 1991, s.251.

³⁵¹*Hükûmet* sancak konusunda geniş bilgi için bkz. Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. III, Ankara 1994. s.1071-1096.

³⁵²*Mühimme* 49, s.60.

Öte yandan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bu sancakların yukarıda belirtilen bu statüleri sabit ve değişmez değildir. Siyasi şartlara göre, gerektiğinde değişikliğe gidilebilmektedir. Değişmeler, tahrir zamanlarında ve İran ile savaşın hüküm sürdüğü dönemlerde daha çok vuku bulmaktadır. Devlet, bazı sancakları klâsik sancak haline getirebildiği gibi, pratik bir takım sebeplerin zorlamasıyla bazı sancaklara da bir takım imtiyazlar tanıyabilmektedir. Meselâ, XVII. yüzyılda *Sağman* ve *Mazgird* sancaklarının sancakbeyilerinin *re'âyâya* zulm ettikleri gerekçesiyle sancaklıktan çıkarıldıkları görülmektedir³⁵³.

Bu noktadan hareketle, *yurtluk-ocaklık* veya *hükûmet* sancakların Osmanlı merkezi otoritesinin dışında, bir nevi muhtariyete sahip yerler olduklarını düşünmek hatalıdır³⁵⁴. Bilakis, her iki sancak tipi için de Osmanlı merkezi otoritesinin sıkı bir kontrolü söz konusudur. Bu kontrol mekanizması *mâlî*, *adlî* ve *askerî* olmak üzere üç madde halinde mütalaa edilebilir.

Mâlî açıdan bakıldığında *hükûmet* sancağı tasarruf eden hâkimin klâsik *sancakbeyilerinden* farklı olarak her yıl merkez hazinesine muayyen bir meblağı yatırmak zorunda olduğu görülmektedir. *Yurtluk-ocaklık*lar'da ise sancak gelirinin bir kısmı yapılan tahrir sırasında zaten *havâss-ı hümayûn* adı altında merkeze alınmaktadır.

Adlî ve hukukî bakımdan her iki sancağın da klâsik sancaklardan farkı yoktur. Merkez tarafından atanan kadı, kazâî meselelerde tek söz sahibidir. Onun hükmü olmadan hiç bir infaz yapılamaz.

Askerî açıdan da her iki sancak muayyen yükümlülöklere sahiptir. *Hükûmet* sahipleri kendi *kapu halkı* ve aşîret kuvvetleriyle beraber emr edilen bütün seferlere katılırlar. *Yurtluk-ocaklık*

³⁵³TKA, TD 332, s.76/a.

³⁵⁴Krş. N. Göyünç, "Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu", Atatürk Konferansları, 1971-1972, Ankara 1975, s.65 vd.

sancaklardaki sancakbeyileri de aynı mükellefiyet içerisindeyler. Sebepsiz olarak sefere katılmamak azl edilmeyi gerektirirdi.

Daha da önemlisi, her iki sancakta da, merkez ordusundan bir garnizon bulunmasıdır. “*Mefrûzü’l-kalem ve maktû’ü’l-kıdem*” formülü tatbikatta, sadece, “*mefrûzü’l-kalem*” kısmı için geçerlidir. O da yalnızca *hükûmet* sancaklar için söz konusudur. Çünkü buralarda tahrir yapılmamaktadır. Bunun dışında “*ümerâ-i Osmaniyeden ve kul tâifesinden hiç bir ferd yokdur*”³⁵⁵ tarzındaki kayıtlar da gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Bu konuda, sadece *Palu hükûmeti*’nde *altı bölük halkı*’nın mevcudiyetini belirtmek yeterli delil teşkil eder kanaatindeyiz³⁵⁶. Kapıkullarından müteşekkil garnizonların *hükûmet* sancaklara yerleşmesi, diğer sancaklarda olduğu gibi, muhtemelen 1560’lardan sonra gerçekleşmiş olmalıdır³⁵⁷.

F. KAZÂ İDARESİ VE KADILAR

Kazâ, ticarî ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile, böyle bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin teşkil ettiği idarî bir birliktir. Bundan dolayı, kazâların doğuşu, iktisadî, içtimâî coğrafî ve kültürel şartların belirlediği tarihî bir seyir içerisinde vuku bulmuş demektir. Bununla beraber, az da olsa bilhassa Türkmen aşiret hayatının zaruri kıldığı bazı hallerde hiçbir kasaba veya şehir olmaksızın, sadece belli bir köyler grubu halinde teşkil olunmuş kazâlara da rastlanır. Fakat bunların umûmi kaideyi bozmadıkları görülür. Kâzâ merkezi olan şehirlerin büyük çoğunluğu, Osmanlı öncesi devirlerde de bulundukları bölgenin siyasî, iktisadî ve kültürel bakımdan merkezi durumunda olan yerlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu adlî teşkilat bakımından, birçok kazâ bölgelerine ayrılmıştır. Her kazâ birimi doğrudan merkeze (Divân-ı Hümâyûn) bağlıdır. Bundan dolayı, eyalet-sancak şeklindeki askerî teşkilattan ayrı olarak tamamiyle sivil karakterli bir de *kazâ idaresi* mevcuttur. Fakat nedense eyalet-sancak-kazâ şeklinde düşünülen tek bir idarî-askerî teşkilatlanma olduğu, kazâ idaresinin bunun en alt birimini oluşturduğu zannedilmiştir. Bunun sebebi, muhtemelen XIX. yüzyılın kadı’nın sadece bir mahkemé reisi durumuna düşmesi ve kazâ merkezlerinin de “*mutasarrıflık*” olarak idarî teşkilata dahil edilmesinin zihinlerde bıraktığı çağrışımlar olsa gerektir³⁵⁸.

³⁵⁵İlhan Şahin, “Timar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *Tarih Dergisi*, sayı 32, (1979), s.910.

³⁵⁶Harpût Şer’iyye Sicili No: 386, s.361, h.1 (19 Muharrem 1042)

³⁵⁷Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası*, Ankara 1975, s.89.

³⁵⁸M. Akdağ, *Türkiye’nin İktisâdi ve....*, I, s. 83 vd.

Kazâ merkeziyle beraber, çok defa sancak sınırları içerisinde kalan bir de “kazâ bölgesi” bulunmaktadır. Fakat bazı sancaklarda birden fazla “kazâ bölgesi” de olabilirdi, Sancağa tâbi bütün köyler, idarî-askerî açıdan sancakbeyine, kazâî açıdan kadıya bağlıdır.

Kazâ idaresinin başı olan kadısı umumiyetle kazâ merkezi olan ve *nefs* tabir edilen şehirde oturur. *Kazâ bölgesi* içinde kalan bütün köylerin dâvaları *meclis-i şer'* denilen ve çok defa kadı'nın evi veya merkez camiin yanında bulunan mahkemede görülürdü. Sicillerdeki hükümlere göre davâcı veya davâlinın oturduğu yer mutlaka belirtilmektedir. Şayet davâcı şehir halkından ise “*nefs-i şehir halkından*” veya “*kasaba-i ...'da vâkı' ...mahallesi sâkinlerinden*” formülü, köyden ise “*...nâhiyesine tâbi ...karyesi sâkinlerinden*” veya “*... muzâfatından...nâm karye sâkinlerinden*” formülleri kullanılmaktadır.

1. Kadı ve Nâip

Kadı, kazâ idaresinin başı olup, mutlaka yüksek dereceli bir medreseyi bitirmiş ve belli müddet Edirne, Konya, Sivas, Bağdat gibi büyük şehirlerde “*dânişmend*” (stajiyer) olarak hizmet görmüş kişiler arasından tayin olunurdu. Kadı, görevine ancak iki sene müddetle atanabiliyor, iki yıl sonunda İstanbul'a giderek “*mülâzemette*” (maaşsız hizmette) beklemesi gerekiyordu. Bu durumda 30 yıl kadılık yapan birisinin 10 yılı mülâzemette geçiyor demektir³⁵⁹. Kadıların tayin işleri kadıaskerlere aitti. Anadolu yakasındaki kadıların atanması Anadolu kadıaskerinin, Rumeli yakasındaki kadıların atanması da Rumeli kadıaskerinin yetkisi dahilindeydi.

Kadılıklar, kadıların görev yaptıkları, kazâ bölgesinin durumuna göre belli derecelere ayrılmıştı; *kazâ kadıları* ve *sancak-eyalet kadıları*. Kazâ kadılıkları küçük merkezler olup, yukarıda

³⁵⁹M. Akdağ, aynı eser, s. 98; Uzunçarşılı bu süreyi 20 ay olarak kabul ediyor, bkz. Osmanlı devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1984, s. 94;

anlattığımız gibi kadıaskerler buralara doğrudan kadı tayin edebilirlerdi. *Mevleviyet*, sayılan İstanbul, Edirne, Sofya, Selanik Bursa gibi büyük şehir kadılıklarına ise XVI. yüzyılın ortalarına kadar kadıaskerlerce kadı tayin edilirken, bu zamandan sonra şeyhülislamın sadrazam vasıtasıyla yaptığı “*inhâ*” üzerine tayin yapılmaya başlanmıştır. *Mevleviyet* olan kadılıklar da kendi aralarında kadıların aldıkları yevmiyelere göre, 300 akçalık, 500 akçalı şeklinde gruplara ayrılmıştı³⁶⁰. Bunlara bağlı ayrıca kazâlar da vardı ki “*molla*” durumundaki büyük kadılar buralara “*nâipler*” yollarlar idi³⁶¹.

Kadıların görev ve yetkileri oldukça genişti. Bunlar *hukukî*, *askerî*, *beledî* ve *örfî* olarak mütalaa edilebilir. Hukukî açıdan kadı, şer'i mahkemenin reisidir. Her türlü anlaşmazlıklar ve cezaî müeyyideyi gerektiren suçlar *meclis-i şer'* denilen kadı'nın başkanlık ettiği mahkemede çözümlenirdi. Kadının hükmü olmadan hiç kimse cezalandırılmazdı. Her türlü alacak borç ve miras davaları ile arazi ihtilafı *ehl-i örf* ile *re'âyâ* arasındaki anlaşmazlıklar kadı tarafından halledilirdi. Esas itibarıyla *ehl-i örf* kadı'nın denetimi altındaydı. Ayrıca ilmiye sınıfına mensup müderris, müteveli ve diğer vakıf görevlileri ile *mürtezikanın* tayin ve azilleri kadı'nın arzı ile mümkün olurdu³⁶².

Öte yandan kadı, bulunduğu şehrin belediye hizmetlerinin yürütmesinden sorumlu en üst âmirdi. *Şehir kethüdası*, *çöpcübaşı*, *mimarbaşı*, *esnaf kethüdaları*, *pazarbaşı* ve *muhtesip* gibi kişilerden müteşekkil bir çeşit belediye meclisinin de başkanı idi³⁶³. Esnafın sattığı her türlü ticarî mallara mevsimine göre muayyen bir fiyat vermek şeklinde tanımlanabilecek olan *narh* işleri de kadıya aitti.

³⁶⁰Uzunçarşılı, aynı eser, s.96.

³⁶¹Akdağ, aynı eser, s.99.

³⁶²Y. Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, XXVIII/152, (1974), s. 667.

³⁶³Akdağ, aynı eser, s.96.

Askerî görevleri arasında ise, avâriz hânelerinin tesbiti ve avâriz bedellerinin toplanması, *kürekçi* bedelinin toplanması, *nüzül* ve *sürsat zahiresi* adı altında ordunun iâşe işlerinin halledilmesi de geliyordu³⁶⁴. Nüzül zahiresini kadılar *ordu-yı hümayûn*'a bizzat kendileri götürmek zorunda idiler³⁶⁵. Kadı, diğer *tekâlif-i divâniye* denilen *örfi* vergilerin toplanmasına da nezaret ederdi. Yine iltizâm gibi bir takım mâlî meselelerde de kadının rolü vardı³⁶⁶.

Kadı'nın mahkeme işlerinde yardımcısı olan bir kısım memurlar da mevcuttu ki, bunların başında "*nâip*" geliyordu. Nâip kadının bulunmadığı hallerde duruşmaları idare etmek, *serbest dirikler* içerisinde yer almayan köylerdeki davâların yerinde görülmesi için olay mahalline gitmek gibi görevleri ifa ediyordu. Ayrıca yukarıda temas edildiği üzere *mevlevîyet* olan büyük şehir kadılıklarına bağlı işlere bakan kişilere de *nâip* deniyordu³⁶⁷.

Bundan başka kadıya yargı işlerinde yardımcı olan *subaşı*, *muhzırbaşı* ile emrinde *muhzırlar*, *asesbaşı* ve *asesler*, *mukayyid* vs. gibi görevliler vardı.

Mahkeme, kadının oturduğu konağın alt katında kurulurdu. Şayet böyle elverişli bir konak yoksa kasabanın en büyük camiinde yargı işleri yürütülürdü. Yargılama sabah namazından sonra başlar, öğleye kadar sürerdi.

Ayrıca her duruşmada hazır bulunan ve kazânın doğruluğu ve dürüstlüğü ile tanınmış ileri gelenlerinden seçilmiş bir nevi jüri

³⁶⁴M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s. 121; Ebu'l- Ula Mardin, "Kadı", İA, VI, s. 44.

³⁶⁵Lütfi Güçer, XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hubûbât Meselesi ve Hubûbâtın Alınan Vergiler, , s.78

³⁶⁶Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü, IV. Türk Tarih kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Ankara 1952, s.433-444.

³⁶⁷"Nâip" için bkz. Akdağ, aynı eser, s.99; Uzunçarşılı, aynı eser, s.117 vd; Pakalın, c. II, s.644-45.

mevkiindeki "*şuhûdü'l-hâl*" denilen bir heyet mevcuttu. Birkaç kişi olabildiği gibi bazen 20-30 kişi de olabilen *Şuhûdü'l-hâl*, *kadı*'nın kararlarının kanuna uygun olup olmadığını takip ederlerdi. Çünkü kadılar, her ne kadar *Şer'i* ve *örfi hukuku* iyi bilirlerse³⁶⁸ de mahallî örf ve âdetlere yabancı olduklarından dolayı tereddüd ettikleri hususlar da olabilirdi. Böyle durumlarda *şuhûdü'l-hâl* ile müşavere ettiği gibi, fikhî meselelerde *kazâ müftisi*'den veya şeyhülislamdan görüş (fetvâ) isteyebilirdi.

Kadı'nın görev alanı yargı ile sınırlı değildir. O, bulunduğu kazâda asayişin temininden sorumludur. Bunu *subaşı* ve *asesler* vasıtasıyla yürütür. Kadı ayrıca bugünkü noterlerin işlevini de görmekte olup, her türlü tasdik işi de ona aitti.

Osmanlı devletinde kazâlar 20-30 akçadan başlayarak 500 akçaya kadar çıkardı. 150 akçalık kazâlar büyük sancak kadılıkları idi. Bunlara *mevlevîyet*, bu büyük kazâlarda görev yapanlara da *Molla* denilirdi. En büyük kazâ olan İstanbul'un kadısı 500 akça yevmiye alırdı. XVI. yüzyılda iyi bir koyunun fiyatının 25-30 akça olduğu göz önüne alınırsa kadıların gelirlerinin hayli yüksek olduğu anlaşılır. İstanbul kadısı terfi ederse Anadolu kadıaskeri olurdu.

Kadı'nın hükmünü ancak *divân-ı hümayûn* bozabilirdi. Bu sebeple *kadı*'nın verdiği kararı beğenmeyenler *divân*'a baş vurabilirlerdi.

Kadı'nın dışında, kaynaklarda bir de "*toprak kadısı*" tabirine rastlanmaktadır ki, bunun hakkında iki görüş bulunmaktadır. İlkine göre, her eyalet ve sancakta XVI. yüzyılın sonlarına kadar, "*toprak kadısı*" adı altında kazâ kadısından ayrı, seyyâr kadılıklar mevcuttu. Bunlar, re'âyânın sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zâim gibi ehl-i örf tabir edilen zümreler tarafından haksızlığa uğratılması halinde *divân-ı hümayûn*'a vâki olan şikâyetler üzerine, hadiselerin tahkik ve gerektiğinde halledilmesi için görevlendirilirdi³⁶⁹.

³⁶⁸Kadılık için gereken şartlar konusunda bkz. Ebu'l-ula Mardin, "Kadı", İA, c. VI, s. 42-46.

³⁶⁹Uzunçarşılı, aynı eser, s.126.

Diğer taraftan “*toprak kadısı*” tabirinin o kazânın (bölgenin) kadısı demek olduğu da ileri sürülmüştür³⁷⁰. Nitekim bunu teyid edecek bazı ip uçları mevcuttur. 21 Temmuz 1572 tarihli bir *Mühimme defteri* kaydına göre Harput Sancakbeyi’nin halka zulmettiği hususundaki şikayetlerin doğru olup olmadığının tahkiki için “*toprak kadısı*”, o bulunmadığı takdirde ise, *nâip* marifetiyle meselenin halledilmesi emredilmiştir³⁷¹. Bu durumda ikinci görüşü doğru kabul etmek icab etmektedir. Zirâ, *toprak kadısı* olmazsa *nâip*’in davâyı halletmesi öngörülmüştür ki, bu da tek bir kişi olan *Harput Nâibi*’dir ki, Kadı’nın yetkilerine sahiptir. Nitekim hükümde “*Harput Nâibi*” tabiri geçmektedir. Ayrıca, bazı mühim meselelerin halli için zaman zaman Âmid kadısının da görevlendirildiği oluyordu ki, muhtemelen “*toprak kadısı*” deyiimi de “*Harput Kadısı*” mânâsına, herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermemek için kullanılmıştır³⁷².

XIX. yüzyılda Osmanlı hukukun kaynaklarındaki değişmelere paralel olarak hukukî kurumlarda da değişmeler meydana gelmiştir. Şer’î mahkemelerin yetkileri daraltılarak, Batı tarzında yeni mahkemeler kurulmuştur. Böylece 5 çeşit mahkeme ortaya çıkmıştır:

- * Cemaat Mahkemeleri,
- * Konsolosluk Mahkemeleri,
- * Şer’iyye Mahkemeleri,
- * Ticaret Mahkemeleri,
- * Nizamiye Mahkemeleri.

³⁷⁰Akdağ, aynı eser, s.456.

³⁷¹Mühimme 19, s.327-328.

³⁷²Ünal, Harput Sancağı, s.44-54.

a) Adalet Sisteminin Bozulması

XVI. yüzyıldan itibaren medreselerdeki eğitimin seviyesi düştü ve kaliteli elemanlar yetişmez oldu. XVII. yüzyıldan sonra da kadılar kazâ bölgelerine gitmeyip, yerlerine hep *nâipler* gönderir oldular. İlmiye sınıfı arasında ilmî payelerin iltimasla elde edilmeye başlanması, âdet ve teamüllerin bir yana bırakılması ve yüksek mevkilere ehil olmayan kişilerin gelmesi Osmanlı adalet sistemi üzerinde de tesirini derhal gösterdi. Çünkü adalet mekanizmasının ve kazâ idaresinin başı olan *kadılar* medreselerden yetişiyordu. Bu yüzden dünyaca ünlü Osmanlı adalet sistemi sarsıldı. Toplumdaki huzursuzluk ve bozulma arttı. Devlete olan itimad azaldı.

2. Kazâ Müftisi

Nâip’ten başka *müfti* de kadı’nın mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı durumundaydı. Kadı tereddüde düştüğü bazı durumlarda *fetvâ* için müftiye baş vuruyordu ki, bu durum kadı’nın karar almasını kolaylaştırıyordu. Gerçi kadı devleti temsil ediyordu ve müfti’nin görüşüne uymak zorunda değildi. Ancak müfti bir mesele hakkında dinin görüşünü bildiriyordu ki, bu da kadı için meşruiyet kaynağı teşkil ediyordu. Kadı sadece *şer’î* değil, *örfî* hususlarda da müftiden *fetvâ* sorabiliyordu³⁷³.

Müftilik, başkentteki şeyhülislam gibi, kazâlarda halkın sadece dinî değil, sosyal, ekonomik, idarî ve hukukî konularda karşılaştıkları problemlerle ilgili olarak sık sık baş vurdukları bir

³⁷³Meselâ bkz. Harput Şer’iyye Sicili No: 350, s. h. 1, “Bu mesele beyanında, miri mezra’a topraklarından bir mikdâr zemîni Zeyd bir mikdâr akçaya berât-ı Sultanî ile maktu’ idüp zirâ’at idüp hâsılın kaldırıp berâtı mücebince maktu’ olan zemini resmîni mîrîye teslimden sonra ümenâdan olan kimesneler hilâf-ı emr-i Sultanî Zeyd’den zemininin mahsûlünü dahi talebe, şer’ân kâdir olur mu? El-cevâb: Kâdir olmaz, berât-ı Sultanî mücebince âmel olunur. Sûret-i mezbûreden resm-i maktu’undan gayri Zeyd’den mahsûl alsa mahsûlünü hilâf-ı şer’ Amr-ı Emînden almağa kâdir olur mu? El-cevâb: olur. Ketebetü’l-fakir Nasiredin”.

makamdı. Dünyevî her türlü mesele ile ilgili olarak İslamın başlangıcından beri din alimlerinin görüşünü almanın yüzlerce yıl geriye giden bir geleneği vardı.

3. Nahiyeler

Osmanlı taşra teşkilatının temel idarî birimini teşkil eden sancaklar, bir veya bir kaç *kazâ*'ya ayrılmıştır. Kazâlar ise bir alt birim olarak nâhiyelerden meydana geliyordu³⁷⁴. Nâhiye kavramı Osmanlı idarî ıstılahı içerisinde çok değişik manâlarda kullanılmıştır. Aynı özelliklere sahip köylerden müteşekkil idarî bir bölgeye denildiği gibi, *cihet*, *yön*, *taraf*, *bölge*, *vilâyet*, *dîvân* ve *cemâ'at* anlamlarında da kullanılmıştır³⁷⁵. Tek bir idarî ünite olarak, daimî ve sınırlandırılmış bir bölgeyi ifade ettiği gibi³⁷⁶, tek bir *dîvân* veya *bölük*'ten oluşan bir nâiplik bölgesine de delalet etmiş olabileceği belirtilmiştir³⁷⁷.

Nâhiye, aynı zamanda coğrafi özelliklerin belirlediği muayyen bir bölgeyi ifade etmek, idarî bir terim olarak da belli bir köyler ve mezra'alar grubunu anlatmak için de kullanılmıştır. Nahiyelerin bazılarının muayyen bir merkezi yoktur³⁷⁸. Tanzimat 'tan sonra

³⁷⁴ Akdağ, Tanzimat'tan evvel kazâdan daha küçük bir idari birim olarak nâhiye mevcut olmadığını kaydediyor, (bkz. "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", DTCFD, XIII, (1955), s.48). Fakat bunun doğru olmadığı tebarüz ettirilmiştir, bkz. N. Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, s.38, dipnot 12.

³⁷⁵ M. Tayyib Gökbiçgin, "Nâhiye", İA, IX, s.36-37.

³⁷⁶ N. Göyünç, aynı yer.

³⁷⁷ Bahaeddin Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara 1985, s.44.

³⁷⁸ Benzeri durumlar için bkz. Ünal, Harput Sancağı, s.35; Feridun Emecen, XVI. Yüzyılda Manisa Kazası, Ankara 1989, s.111; Suraiya Faroqhi, "16. Asırda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar": İç İl, Hamid, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Aydın ve Menteşe", ODTÜ Gelişme Dergisi, Ankara 1978, c. I, s.42.

Osmanlı idarî yapısında önemli değişiklikler olmuş ve kazâlara bağlı nahiyeler ortaya çıkmış ve buralara nahiye müdürleri atanmıştır.

4. Subaşı

Kökeni Orta Asya'ya dayanan *sü*, kelimesi ordu, asker anlamlarına gelmektedir. *Sülemek*, ordu sevk etmek, sefer etmek, demektir. *Sülemiş* erkek adının kökeni bu kelimedir. *Sübaşı* da ordu komutanı demektir. Kelime Osmanlı devrinde *subaşı* haline gelmiştir. Selçuklularda subaşı bir vilayetin askerî valisi demektir.

Osman Gâzi'nin Karacahisar'ı feth ettikten sonra buraya kardeşi Gündüz Bey'i subaşı tayin ettiğinden bahs edilmektedir³⁷⁹. Karacahisar'a kadı ve sancakbeyi de atandığına göre, adlî ve askerî meseleler haricinde kalan işler subaşının yetki ve sorumluluğunda demektir ki, bu da şehrin ve sancağın asayiş ile ilgilidir.

Fâtih kanunnâmesine göre biri mîrî, diğeri timar subaşısı olmak üzere iki tür subaşılık vardır. Mîrî subaşılar şehirlerdeki ihtisab işlerine bakarlar; bu meyanda vazifelerinden biri gündüzleri kol gezerek çarşı, Pazar ve mahalle aralarınınstemizliğini temin etmek, kaldırımları tamir ettirmektir. Öteki vazifesi ise geceleri asasbaşı ile gezerek uygunsuz takımının teftiş ve araştırılması ile meşgul olmaktır. Kısacası kadı'nın emrinde olan mîrî subaşı, şehir ve kasabalarda belediye, zabıta ve asayiş işlerine bakmaktadır.

Timarlı subaşı ise sancakbeyinden sonra sipahilerin en önemli subayıdır. Görevi bulunduğu eyalet ve sancak merkezlerinin idare amirlğidir. Bunlar serbest dirlik tasarruf ederler sefere cebelüleri ile birlikte katılırlardı³⁸⁰. Serbest olmayan timar sahipleri, *rüsûm-ı serbestiye* denilen bir kısım vergileri timarlı subaşıları ile paylaşmak zorunda idiler.

³⁷⁹ Âşıkpaşazâde Tarihi, (neşr. Atsız), İstanbul 1992, s.25-26.

³⁸⁰ M. Zeki Pakalın, aynı eser, c. III, s.259-261.

G. VAKIF MÜESSESESİ

Gerek İslâmiyet öncesi, gerekse İslâmiyet sonrasında kurulan Türk devletlerinde devletin temel görevi, halkın refah ve mutluluğunun sağlanması olmuştur. Bu durum *Kutadgu Bilig* başta olmak üzere, hükümdarlara, şehzadelere ve devlet adamlarına devlet yönetiminin inceliklerini anlatmak maksadıyla yazılmış *siyasetname* ve *vasiyetname*, türü eserlerde özellikle vurgulanmıştır. Buna göre hükümdar halkın huzuru ve mutluluğu için adaletli kanunlar koyacak, güvenliği sağlayacak ve paranın istikrarını temin edecektir. Sağlanan güven ortamı içerisinde halk, serbestçe ekonomik ve sosyal faaliyette bulunacak ve üretim artışını gerçekleştirecektir. Üretim artışı ile devletin vergi geliri artacak, bununla devlet, iyi bir ordu besleyecek ve yeni ülkeler fethedecektir...ilh. *Dâire-i adâlet* denilen bu sistem içerisinde dikkat edilirse devlet, sosyal ve ekonomik hayatta daha çok tanzim edici bir rol oynamaktadır. Toplumun hayat tarzı ve ekonomik tercihi konusunda tayin edici bir fonksiyon üstlenmemektedir. Ferdler kendi yolunu kendileri belirlemektedirler.

Burada bir soru akla gelmektedir: Toplumda gelir dağılımındaki eşitsizlik nasıl giderilecek ve sosyal hayattaki düzen nasıl gerçekleşecektir? Hiçbir zaman bir toplumdaki ferdlerin hepsinin gelir düzeyinin aynı olmayacağı malumdur. Her toplumda farklı gelir seviyesine sahip gruplar olacak, yani sosyal tabakalaşma meydana gelecektir. Bu tabakalar arasındaki sosyal ahengin ve gelir dağılımındaki dengenin devlet tarafından sağlanması gerektiği söylenebilir. Özellikle günümüzde bu husus sık sık vurgulanmaktadır. Fakat tarihimizde bu görevi yerine getiren kurum vakıflar olmuştur.

1. Vakfın Tanımı ve Kökeni

Vakıf, kısaca, kişilerin kendilerine ait menkul veya gayri menkul mallarını veyahut nakit paralarını cemiyetin yararına bağışlamaları olarak tanımlanabilir. Vakfın menşei Roma ve Bizans'a, kadar dayandırılmakla beraber³⁸¹, bu müessesenin muhtelif şekillerde bütün toplumlarda bulunduğu şüphe yoktur. Bu arada vakfı, tamamen İslâmî kökenli sayan bazı araştırmacılar da vardır³⁸². Ancak vakıf, İslamiyetle birlikte yepyeni bir veche kazanarak Türk-İslâm tarihinde son derece müsbet bir rol oynamıştır.

Osmanlı döneminde ise toplumdaki sosyal dengenin büyük ölçüde vakıflar tarafından sağlandığını biliyoruz. Bilhassa *devlet-toplum-ferd* ilişkisi açısından vakıfların yüzyıllarca sosyal barışın ve sosyal adaletin sağlanmasında birinci derecede vazife üstlendiği kabul edilmektedir.

Askerî meselelerde varını yoğunun seferber eden Osmanlı devleti, sosyal hayata yönelik hiçbir yatırıma girişmemiştir. Gerçi devlet, birçok yol, köprü, kale, kışla vs. yaptırmıştır. Ancak bunlar da doğrudan doğruya askerî amaçlıdır. Devlet kendi bütçesinden medrese, imarethâne, cami, mescid, hastahâne, zâviye, kervansaray, hân, hamam, çeşme, sebil vb. gibi herhangi bir sosyal tesis yaptırmamıştır. Çünkü Osmanlı'ya göre bunları yaptırmak devletin görevi değildir. Devletin görevi, vatandaşın can ve mal güvenliğini sağlamak, asayişini temin etmek, sınırları korumak ve devlet düzenini her şeyin üstünde tutmaktır.

Buna mukabil, bugün Anadolu, Avrupa, Balkanlar, Kuzey Afrika, Suriye, Hicâz, Irak, Filistin ve hatta Yemen'de bulunan yüzlerce cami, köprü, medrese, kervansaray, imarethâne, zâviye gibi

³⁸¹ Vakfın menşei konusunda bkz. M. Fuâd Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s. 9; Ayrıca B. Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, XIII, s. 154 vd.

³⁸² Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988, s.22 vd.

eserler nasıl meydana gelmiştir, diye bir sual akla gelebilir. Buna verilecek cevap, vakıflar yoluyla olacaktır. Hakikaten bu saydığımız ülkelerde 1918'den önceye ait eserlerin tamamı Türk yapısıdır ve vakıf yoluyla ferdler tarafından inşa ettirilmişlerdir. Klâsik dönemde ferdlerin yaptırdığı bayındırlık eserleri ve sosyal tesisler toplum ihtiyacını karşılamaya yetmiştir. Ancak Tanzimât'dan sonra devlet bütçesinden okul, köprü, yol, kütüphâne vs. yaptırılmaya başlanmıştır.

2. Vakıf Kurucuları

Osmanlı devrinde toplumdaki sosyal denge ve ahenk, vakıflar sayesinde yine toplumun kendisi tarafından sağlanmıştır. Bu da toplumda toplumda çok güçlü olan hayır yapma inanç ve geleneği ile açıklanabilir.

Şüphesiz meydana gelen sosyal düzende devletin de mühim rolü vardır. Devlet, sosyal amaçlı tesis yaptırmamakla beraber, bu eserlerin kurulmasına ön ayak olmuş, teşvik edici bir rol oynamıştır. Zira vakıf kuranların başında öncelikle padişahlar, hanedana mensub şehzadeler ve sultanlar gelmektedir. Daha ilk Osmanlı hükümdarlarından Sultan Orhan'ın İznik'te bir medrese inşa ettirerek, buna zengin gelirler vakfettiğini biliyoruz³⁸³. Sonraki Osmanlı padişahları da kendi dönemlerindeki zenginlikle orantılı olarak büyük selâtin câmiler, külliye, hastahâneler, imarethâneler vs. inşa ettirdiler. Onları sultanlar, şehzadeler ve devlet adamları ile daha alt rütbedeki memurlar takip etti³⁸⁴. Bu iş için gerek padişahlar ve gerekse devlet adamları devlet bütçesinden bir kuruş para harcamadılar. Onların bu davranışları toplumdaki herkes için

³⁸³A. Himmet Berki, "Vakıf Kuran İlk Osmanlı Padişahı", VD, V, (1962), s.127-129.

³⁸⁴XVIII. yüzyıl için yapılmış bir araştırmaya göre, Türkiye'deki vakıfların % 81.1'i askerî sınıf mensuplarınca, geriye kalanı da re'âyâ tarafından kurulmuştur, bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", s.160.

teşvik edici bir örnek oldu. En küçük köy ve kasabalara kadar birçok vakıf eserleri meydana geldi.

Öyle ki, XVI. yüzyılda vakıfların nakid gelirinin toplam vergi gelirleri içerisindeki nisbeti % 12 idi³⁸⁵. Bu orana çağımız dahil olmak üzere hiçbir devlette ulaşamamıştır. Gerçekten eğitim ve öğretim hizmetleri başta olmak üzere, birçok sosyal hizmetin hiçbir devlet katkısı olmadan yerine getirildiği bir toplum ve devlet tipi dünya tarihinde görülmemiştir. Osmanlı bu konuda istisna teşkil eder.

Bir toplumdaki ferdlerin hayır yapmakta yarışması, günümüzün ölçüleriyle bir hayli şaşırtıcı görünmektedir. Bu yüzden vakıf müessesesi üzerinde çalışan bazı araştırmacılar, insanların vakıf kurmasını birtakım maddi menfaat ve rasyonel sebeplere dayandırmak temayülündedirler. Şüphesiz belli ölçülerde bu hususların da vakıf yapmada rolü vardır. Fakat kişileri vakıf kurmaya sevk eden âmil, yani motive edici esas unsur, inançtır, dindir. Din, özellikle İslâm dini ve gelenekler, ferdleri toplum için bir şeyler yapmaya, fedakârlığa özendirmiştir. İslâmiyet'te, inanan kişi için Allah rızasını kazanmak her şeyden önce gelir. Bu da, büyük ölçüde kişinin çevresindekilere iyilik etmesi yani hayır yapmasıyla mümkündür. Hayır yapmanın Müslümanlar için ne derecede önemli olduğu Kur'an ve hadislerde bilhassa vurgulanmıştır. Bu yüzden malını toplum yararına vakfeden veya bir eser yaptıran kişinin Allah rızasının kazanmasının dışında bu dünya için elde edeceği tek şey isminin yaptırdığı eserle anılacak olmasıdır. Bu duygunun verdiği manevi haz elbette önemlidir.

Ayrıca Osmanlı sosyal düzeninin fazla sefahata ve para harcamaya müsait olmadığını da belirtmek icap eder. Bunun yanında vakıf yaptıran kişinin toplumda ihtirâm ve itibâr sahibi olması da teşvik edici bir faktör olarak önemli rol oynamıştır. Ancak yine de kişileri hayır yapmaya sevk eden temel sebep dinden kaynaklanan *altrüist* ahlâk, yani diğergamlıktır. Kişinin kendini değil, çevresini düşünmesidir. Halkımız bunu, "*Allah komşuya beş versin, bana üç*

³⁸⁵Barkan "Timar", s.288.

versin” deyiimiyle güzel bir şekilde ifade etmiştir.

Bundan dolayı aklın ve mantığın ürünü olan *egoist* ahlâk anlayışının geçerli olduğu toplumlarda ferdlerin vakıf kurmasını beklemek beyhude olur. Belki bu düzen içerisinde de birtakım vakıflar kurulabilir. Fakat bunların büyük kısmı reklâm, bir kısım kesimlere şirin görünme gibi tamamiyle rasyonel bir temele dayanacaktır. Eski deyimle *hasbeten-lillah*, yani karşılık beklemeden, sadece Allah rızasını kazanmak için olmayacaktır.

3. Vakıf Kurmanın Hukukî Şartları

Osmanlı sistemi içerisinde vakıfların idâri ve mâlî muhtariyetleri vardır. Bu arazinin ve gayri menkulün vakfedilebilmesi için her şeyden önce mülk olması şarttır. Bir şeyin mülk olması için de hükümdar tarafından *temlik* edilmesi veya Osmanlı fethinden evvel mülk ise yine padişah tarafından tasdik edilmesi lazım gelir. Kişiler, malik oldukları arazi, gayrimenkul ve malları vakfedebilirler. Ancak vakıf yapacak kişinin, mülkiyet sahibi olmasının yanında yetişkin, akli iradeye sahip, hür, kanunî ehliyeteye sahip olması ve borçlu olmaması gerekmektedir³⁸⁶.

Bu şartları haiz mülkiyet sahipleri mallarını veya nakit paralarını kamunun yaralanması için şartlarını kendileri tayin ederek bağışlayabilirler. Bu tür vakıflara *vakf-ı hayrî* adı verilir. Ayrıca kişinin kendi soyundan gelenlerin istifade etmeleri için kurduğu, evlatlık vakıf denilen vakıflar da vardır ki bunlara *vakf-ı ehlî* denilir. Bir kişi, vakfettiği gelirin bir kısmını toplumun yararına bir kısmını da evlatlarının faydalanması için bırakabilir. Bunlara da *yarı hayrî vakıflar* kategorisine girer.

Bu arada sadece bir cami, medrese veya kütüphâne binası inşa ettirmek vakıf yapmak değildir. Yapılan binanın yüzyıllarca

³⁸⁶Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, IV, İstanbul 1985, s.311 vd.

yaşamaları için tedbir almak, fonksiyonunu sürdürmesi için gelir bırakmak gerekmektedir. Meselâ bir hastahâne yaptıran kişinin, hastahânenin hekimi, hastabakıcıları ve hizmetlilerinin maaşlarını karşılayıp, hastaların da tedavi gideri, ilaç, yemek vs. gibi ihtiyaçlarını yüzyıllarca karşılayacak gelirler vakfetmesi lazımdır. Keza medrese yaptıran kişi de, ders verecek müderrislerin, talebenin ve hizmetlilerin her türlü barınma, yiyecek, giyecek ile ders araç ve gereç ihtiyacını temin etmek zorundadır. İşte bu mânâda vakıfları iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi “*aynıyla intifa olunan*” yani, kendisinden faydalanan vakıflar olup, *müessesesât-ı hayriye* denilen mâbedler, medreseler, mektepler, imâretler, zâviyeler, kütüphaneler, köprüler, hastaneler vs.dir. İkincisi ise, “*aynı ile intifâ olunmayan*” fakat *müessesesât-ı hayriyenin* sürekli ve düzenli işlemlerini sağlayan binâ, arazi, nakit para gibi gelir kaynaklarından müteşekkil vakıflardır. Bunlara *asl-ı vakf* denmektedir³⁸⁷.

Vakıf müessesesinin nasıl çalışacağı, ne maksatla yapıldığı, kimlere ne kadar ücret verileceği, nasıl yönetileceği gibi hususlar doğrudan doğruya *vâkıf*, yani vakfı kuran kişi tarafından belirlenir ve *vakfiye* denilen bir yazılı metin halinde tesbit edilir. Vakfın bir nevi tüzüğü olan vakfiyenin kadıya tasdik ettirilmesi gerekir. Vakfın idarî, mâlî her türlü sorumluluğu vakfın idarecisi olan *vakıf mütevellisine* aittir. Devlet, vakıfları ancak kadılar vasıtasıyla kontrol edebilir. Fakat bu kontrol daha çok mütevellinin vakıf şartlarına uyup uymadığını takip etmek amacı taşımaktadır. Bir de inzibati durumlar için devlet vakfa müdahale edebilir. Bunların dışında vakıf idaresi tam bir serbestliğe sahiptir.

Bu özelliklerinden dolayı vakıflar, tarihimizde en istikrarlı müesseseler arasında zikredilebilir. Bu biraz da Osmanlı devletinin idarî prensiplerinin tabii bir sonucudur. Osmanlı idaresi, müesseselerdeki istikrara çok önem vermiş, radikal değişikliklere kolay kolay baş vurmamıştır. Bu sebeple, Osmanlı devrinden çok önce kurulmuş birçok vakıf, Osmanlı idaresi altında da yüzyıllarca fonksiyonunu devam ettirmişlerdir.

³⁸⁷Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, s.156; ayrıca Ömer N. Bilmen, *aynı eser*, s.286 vd.

Kişilerin kendi mülkünü vakfettelerine *vakf-ı sahîh* denilir. Buna karşılık mülkiyeti devlete ait olan toprakların zaman zaman vakfedildiği olmuştur ki, bunlara da *vakf-ı irsâdî* adı verilir. Osmanlı veziriazamlarının kendilerine tahsis edilen hasların gelirini vakfetmeleri irsad kabilinden vakfa girer³⁸⁸.

Osmanlı dönemindeki vakıfların sayısı, vakıf eserler, gelirleri ve bugünkü durumları konusunda henüz yeterli araştırmanın yapılmış olduğu söylenemez. Ancak Barkan'ın yaptığı araştırmalara göre XVI. yüzyılın başlarında toprakların beşte birinin vakıflara ait olduğu anlaşılmaktadır. Geri kalan toprakların da beşte biri padişah haslarına, beşte üçü ise dirlik sahiplerine ayrılmıştır³⁸⁹. Bu da vakıf kurumunun ziraî ve ekonomik hayattaki yerini göstermesi bakımından mühimdir.

4. Vakfın Alanı

Vakıfların toplum hayatında icra ettiği fonksiyonun çeşitliliğini ve önemini belirtmek bakımından hangi hizmetler için vakıflar tesis edildiğine kısaca temas etmek lazımdır.

Önemli vakıfların başında herhalde medrese vakıfları gelir. Bugün devletimizin eğitim ve öğretimde karşılaştığı sıkıntılar düşünülürse, imparatorluk döneminde devlet bütçesinden bir kuruş harcamadan eğitim ve öğretim hizmetlerinin yerine getirilmesinde vakıfların rolü daha iyi anlaşılabilir. Keza ilaç ve tedavi giderlerinin halkın tahammülünün üstüne çıktığı ve devlet imkanlarının yetersiz kaldığı günümüz ile mukayese edilir ise Osmanlı toplumunun daha talihli olduğu söylenebilir. Çünkü hayırsever kişilerin, padişahların veya sultanların yaptırdıkları dârüşşifâ ve bimarhânelerde ücretsiz muayene ve tedavi yapıyor, bedava ilaç veriliyordu. İnsan

³⁸⁸Bkz. Haslar kısmı.

³⁸⁹Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Vakıflarının İdarî-Mali Muhtariyeti Meselesi", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, (1941-42), Ankara 1944, s.15

sağlığından öte, *Gurâbahâne-i Laklakân* adıyla yaralı leyleklerin tedavisi maksadıyla vakıf hayvan hastahânelerinin kurulmuş olduğunu belirtmek Osmanlı vakıf medeniyeti konusunda bir fikir verebilir. Yine evlenme yaşındaki fakir genç kızların çeyizini temin etmek ve devlet adamlarının geçmediği kenar mahallelerin kaldırımlarını tamir ettirmek için dahi vakıflar tesis edildiğini zikredebiliriz.

Hayır sahiplerinin yaptırdıkları eserler ve hizmetler arasında cami, mescid, medrese, imarethane, yol, köprü, çeşme gibi çok bilinenlerin dışında sokak, kaldırım, lağım, deniz feneri, konak, iskele, kabristan, mahzen, mumhâne, şekerhâne, bozahâne, çarşı, pazar, bedesten, su yolu, hisar, burç vs. gibi daha yüzlerce hayrat saymak mümkündür. Bugün bu hizmetlerin hemen hepsinin devlet tarafından yapılmaya çalışıldığı göz önüne getirilirse, Osmanlı medeniyeti içerisinde vakıfların nasıl bir fonksiyon icra ettiği daha iyi anlaşılabilir.

Dikkati çeken vakıflardan birisi de para vakıflarıdır. Hukuken bir kişi nakit parasını da toplum yararına vakf edebilirdi. Bu tür para vakıfları, sahip oldukları nakit parayı, İslamın faiz yasağına rağmen ihtiyaç sahiplerine faizle borç vermektedirler. Onu on bir, ya da on bir buçuktan yapılan faizle borç verme işlemine *muâmele-i şer'iyye* veya *hile-i şer'iyye* denmektedir. Bu konunun meşruiyeti üzerinde İslam tarihi boyunca hukukçular arasında sert münakaşalar cereyan etmişse de iktisadî zaruretler sebebiyle yaygın bir şekilde uygulanmıştır³⁹⁰.

Diğer taraftan bir Osmanlı şehrinin fizikî yapısını oluşturan unsurlar genel olarak câmi, mescid, imarethâne, medrese, hamam gibi dinî ve sosyal amaçlı binalardır. Bunlardan câmi, medrese ve zâviye (imarethâne) üçü bir arada, bir külliye halinde bulunabildikleri gibi, ayrı ayrı binalar halinde de olabilirler. Bu yapıların pek çoğu vakıf eserlerdir. Yani her birinin faaliyet göstermesi için bir kısım gelirler tahsis edilmiştir. Bundan dolayı,

³⁹⁰Yediyıldız, "Vakıf", s.159.

birçok dindar kimseler kendi ismini uzun yıllar yaşatacak olan dini ve hayri gâyeye hasredilmiş tesisleri yaptırmak ve yaşatmak için hiçbir fedakârlıktan çekinmemişler; bunların bakımı ve personelinin maişetinin temini için gelir getiren mülklerini vakfetmişlerdir. Zira, Müslüman inancına göre, Allah'a yakın almak, büyük ölçüde muhtaçlara yardım ve insanlığa hizmetle mümkündür. Bunun karşılığında ise eser sahibinin, yani vâkîfın tek isteği hayr edilen eserlerden istifade eden kişilerin, öldükten sonra, kendi ruhuna Fâtiha okumalarıdır.

5. Mürtezika Sınıfı

Vakıfların temel kuruluş gayesi fakirlere ve düşkünlere yardım amacını taşıyordu. Evsiz, yurtsuz olup, şehirlerde yatacak yer bulamayanlar için vakıf hanlar yaygındı. Yine fakirlere doyurmak için günde iki üç öğün yemek çıkaran imarethâneler vardı. Yukarıda sayıldığı gibi sosyal hayatın her yönüyle ilgili pek çok vakıf tesis edilmişti.

Bunlardan başka zamanla, *duâguyân*, *aşirhan*, *mevlidhan*, *na'than*, *sâdât* ve *meşayih* denilen, vakıflardan doğrudan yararlanan ve ellerine *mürtezika berâtı* verilen bir sınıf teşekkül etmişti. Elleriindeki berâtları evladlarına da intikal ettirme imkanı bulan mürtezika sınıfının üretime hiçbir katkısı yoktu. Esasen gemini kendi başına temin edemeyen insanlara yardım etmek gayesi ile teşekkül etmiş olan vakıf kurumu muayyen bir gelir ve toplum içinde itibara sahip tüketici bir sınıf ortaya çıkarmıştı³⁹¹.

³⁹¹Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, II, s.128 vd.

BİBLİYOGRAFYA

ABDURRAHMAN VEFİK, *Tekâlif Kavâidi*, c. I-II, İstanbul 1327-1330.

ADIVAR, Adnan, A., "İstanbul'un fethi sırasında Bizans ve Türk Kültür Vaziyeti", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul, 1954, VI, 9.

AKDAĞ Mustafa, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *DTCFD*, XIII/1- 2, (1955), s.27-28.

AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası*, Ankara, 1975.

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/4-5 (1967), s.139-156.

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti", *Belleten*, c. XIV, sayı 51, (1949), s.497-571 ve sayı 55, (1950), s.319-418.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, İstanbul, 1977.

AKGÜNDÜZ Ahmet, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara 1988.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c.1-8, İstanbul 1990-1994.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslam Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995.

AKKUTAY, Ülkü, *Enderun Mektebi*, Ankara 1974.

ALTINAY, Ahmet Refik, **Onaltıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)**, İstanbul 1935.

ALTUNDAĞ Şinasi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma", **DTCFD**, V/2 (1947), s.187-197.

ALTUNDAĞ Şinasi, "Osman II", **İA**, IX, s.443-448.

ANHEGGER Robert-İNALCIK Halil, **Kanunnâme-i Sultânî Ber-Müceb-i Örf-i Osmânî, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kanunnâmeler**, Ankara 1956.

ARIKAN, Muzaffer, "Yaya ve Müsellemlerde Toprak Tasarrufu", **Atatürk Konferansları VIII**, (1975-1976), Ankara 1983, s.175-201

ARIKAN Zeki, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul 1991, s.279-306.

ARNOLD T.W., "Halife", **İA**, c. V, s.148-155.

AYNİ ALİ EFENDİ, **Kavânîn-i Âl-i Osmân der-Hülâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân**, İstanbul 1280.

BALTACI, Cahid, **XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1976.

BARKAN Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", **Vakıflar Dergisi**, II, (1942), s.279-386.

BARKAN Ömer Lütfi, "H.933-934/M.1527-1528 Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", **İÜİFM**, XV/1-4 (1953-54), s.251-329.

BARKAN Ömer Lütfi, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri (I-II)", **İÜİFM**, II/1 (1940), II/2 (1940-41), s.20-60; 214-247.

BARKAN Ömer Lütfi, **XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I: Kanunlar**, İstanbul 1943

BARKAN Ömer Lütfi, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", **Türkiyat Mecmuası**, X (1951-53), s.1-3.

BARKAN Ömer Lütfi, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri ve Ortakçı Kullar", **İÜİFM**, c. I, sayı 1,2,4, s. 29-74, 14-44, 448-456.

BARKAN Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", **İÜİFM**, c. XV/1-4, (1955), s.238-250.

BARKAN Ömer Lütfi, "Osmanlı Bütçelerine Dair notlar", **İÜİFM**, c. XVII/1-4, (1960), s.193-224.

BARKAN Ömer Lütfi, "Çiftlik", **İA**, c. III, s.392-397.

BARKAN Ömer Lütfi, "Timâr", **İA**, c. XII/1, s.286-333.

BARKAN Ömer Lütfi, "Öşür", **İA**, c. IX, s.485-488.

BARKAN Ömer Lütfi, "Avârız", **İA**, c. II, s.13-19.

BARKAN Ömer Lütfi, "Kanunnâme", **İA**, c. VI, s.185-196.

BARKAN Ömer Lütfi, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", **Belleten**, XXXIV/136 (1970),

BARKAN Ömer Lütfi, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri**, Ankara 1975, s.49-97.

BARKAN Ömer Lütfi, **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul 1980.

BARKAN Ömer Lütfi, **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, Ankara 1988.

BAYKARA Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı**, Ankara 1988.

BAYSUN, M. Cavid, "Ebussuud Efendi", **İA**, c. IV, s.92-99.

BAYSUN, M. Cavid, "Naip", **İA**, c. IX, s.50-51.

BECKER, C.H. "Cizye" **İA**, III, s.199-201.

BELDICEANU Nicoara, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timâr**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1985.

BİLGE, Mustafa, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1984.

BRAUDEL Fernand, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), I, İstanbul 1989; II, İstanbul 1990.

CAHEN, Claud, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Y. Moran), İstanbul 1979.

CEZAR, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İstanbul 1986.

CİN, Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Ankara 1978.

COOK M.A., **Population Pressure in Rural Anatolia**, London 1972.

ÇAĞATAY Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Re'âyâdan Alınan Vergi ve Resimler", **DTCFD**, V/5, s.483-511.

ÇAĞATAY Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayanın Miri Arazide Toprak Tasarrufu ve İntikal Tarzları", **IV. TTK**, 10-14 Kasım 1948, **Kongreye Sunulan Tebliğler**, Ankara 1952, s. 426-433.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, **Hukuk-ı İslamiye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu**, 8 cilt, İstanbul 1985

BRAUDEL, Fernand, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), I. c., İstanbul 1989, II. c., 1990.

ÇAĞATAY, Neşet, **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, Ankara 1974.

CORNELL H. Fleischer, **Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, İstanbul 1996

DANİŞMEND İsmail Hami, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, c.1-5, İstanbul 1971-1972.

DEFTARDAR SARI MEHMED PAŞA, **Nesâiyü'l-Vüzera ve'l-Ümerâ** (nşr. Hüseyin R. Uğural) Ankara 1969.

DOĞRU, Halime, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilâtı**, İstanbul 1990.

EMECEN Feridun M., "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", **Tarih ve Sosyoloji Semineri 28-29 Mayıs 1990, Bildiriler**, İstanbul 1990, s.143-156.

EMECEN Feridun M., "*Bennâk*", **TDVİA**, V, s.458-459.

ERCAN Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu vergilerin Doğurduğu Sosyal sonuçlar", **Belleten**, XV/ (Ağustos 1991), s.371-391.

FINDLEY, Carter V., **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, İstanbul 1996.

GENÇ, Mehmet, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, Ankara 1975, s.231-296.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", **IV. Türk Tarih kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948**, Ankara 1952, s.433-444.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Başmaklık", **İA**, c. II.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Arpalık", **İA**, c. I, s.592-595.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Köprülüler", **İA**, c.VI, s.892-897.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Nişancı", **İA**, c.IX, s.299-302.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, **Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış**, İstanbul 1977.

GÖYÜNÇ Nejat, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul 1969.

GÖYÜNÇ Nejat, "Diyârbekir Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", **Tarih Dergisi**, sayı 23 (Mart 1969), s.23-35.

GÖYÜNÇ Nejat, "Hâne Deyimi Hakkında", **Tarih Dergisi**, sayı 32 (Mart 1979), s.331-348.

GÖYÜNÇ Nejat, "Yurtluk-ocaklık deyimleri Hakkında", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, İstanbul 1991, s.269-278.

GÖYÜNÇ Nejat, "Vakıf Tesisinde Devletin Katkısı (16. yüzyıl içinde)", **Osmanlı Araştırmaları**, XI, (1991), s.123-128.

GÖYÜNÇ Nejat, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", **Türk Kültürü**, XXXII/370 (Şubat 1994), s.77-86.

GÜÇER, Lütfi, **XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hubûbât Meselesi ve Hubûbâttan Alınan Vergiler**, İstanbul 1964

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara 1991.

İLGÜREL, Mücteba, "Yeniçeriler", **İA**, c. XIII, s. 385-395.

İNALCIK Halil, **Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid**, Ankara 1987.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılar'da Ra'yyet Rûsumu", **Belleten**, (1959), s.575-609.

İNALCIK, Halil, "Adâletnâmeler", **Belgeler**, II/3-4 (1967), s.49-145.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Devrinde Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, c.X/118 (ağustos 1972), s.130-138.

İNALCIK, Halil, **Türk İdarî Teşkilatı Tarihi Ders Notları**, 1964-65.

İNALCIK, Halil, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", **Studies in Eighteenth Century Islamic History**, London and Amsterdam 1977, s.27-52.

İNALCIK, Halil, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler**, (21-25 Ağustos, Ankara 1990, s.1-11.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Metrolojisine Giriş", (Çev. Eşref Bengi Özbilen), **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 73, (Ağustos 1991), s.21-50.

İNALCIK, Halil, "İstanbul: Bir İslam Şehri [I]" (Çev. İbrahim Kalın), **Dergâh Dergisi**, sayı 24 (Şubat 1992), s.1, 14-15.

İNALCIK, Halil, "Çiftlik", **Eİ²**, c. II, s.32-33.

İNALCIK, Halil, "Çift-Resmi", **Eİ²**, c. II, s.32.

İNALCIK, Halil, "Djizya", **Eİ²**, c. II, s.576-580.

İNALCIK, Halil, "Eyalet", **Eİ²**, c. II, s.721-724.

İNALCIK, Halil, "Örf", **İA**, c.IX, s. 480.

İNALCIK, Halil, "Kanunnâme", **Eİ²**, c. IV, s. 562-566.

İNALCIK, Halil, "Türkler (Osmanlılar)", **İA**, XII/2, s.287-308.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi Sultanî Hukuk ve Fatih'in Kanunları", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, c. XIII/2, Ankara 1958, s.102-126.

İNALCIK, Halil, "Padişah", **İslam Ansiklopedisi**, c. IX, s.491-495.

İNALCIK, Halil, "Reisü'l-küttâp", **İA**, IX, s.671-83

İNALCIK, Halil, "Kırım Hanlığı", **İA**, VI, 746-756.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kültür ve Teşkilat", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, 1976, s.974-990.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, (1959), c. XIV, s.69-94.

İNALCIK, Halil, **Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve**

Vesikalar, Ankara 1987.

İNALCIK, H, *The Ottoman Empire: The classical Age 1300-1600*, London 1973.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993.

İNALCIK, Halil, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914, The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600*, Cambridge Universty Press.

İNALCIK, Halil, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Sorunu" (International Journal of Turkish Studies II, Modison, Wisconsin 1980'den çev. Tahir Sünbül), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, 1990-91, Ankara 1991, s. 329-339.

İNALCIK, Halil, "Mehmed II", *İA*, c.VII, s.506-535.

İNALCIK, Halil, "The Ottomans and the Caliphate", *The Cambridge History of Islam I*, 1970, 320-323.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Babîâli", , c. IV, s.378-386.

"Kanunnâme-i Âl-i Osman", (Mehmed Arif Bey neşri) *TOEM*, 13-19. Cüzler, İstanbul 1329-1331

KARATEPE, Şükrü, *Osmanlı Siyasiî kurumları, Klasik Dönem*, İstanbul 1989.

KAZICI, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987.

Koçi Bey Risalesi, Eski ve yeni harflerle, (yay. Yılmaz Kurt), Ankara 1996.

KÖPRÜLÜ, M. Fuâd, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981.

KÖPRÜLÜ, M. Fuâd, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1972.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, "Bâc", *İA*, I, s.187-190; ayrıca, "Bâc", *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf*

Müessesesi, (yay. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1983, s.167-172.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, II (1942), s.1-32.

KÖPRÜLÜ M. Fuad, "Bayrak", *İA*, II, s.401-420.

KUNT Metin, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Buyruldu", *TDVİA*, c. VI, s.478-480.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Defterdâr", *TDVİA*, c.IX, s.94-96.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, "Lütfi Paşa Âsâfnâmesi (Yeni Bir metin denemesi)", *Prof. Dr. Bekir kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s.49-99.

LEVY R., "Muhtesib" *İA*, VIII, s.532-533.

LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1988.

LYBYER, Albert H., *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, (Çev. Seçkin Cılızoğlu), İstanbul 1987.

MARDİN Ebu'l-ula, "Kadı", *İA*, VI, s.42-46.

MARDİN Ebu'l-ula, "Harâc", *İA*, V, s.222-225.

MAXIM, Mihai, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Eflâk-Boğdan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Karşı İktisadî ve Mali Mükellefiyetleri Hakkında Bazı Düşünceler", *VII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, Ankara 1973, c.II, s.553-566.

MERT, Özcan, "Ayan", *TDVİA*, c.IV, s.195-198.

MUMCU, Ahmet, *Divân-ı Hümâyûn*, Ankara 1969.

MUMCU, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963.

MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netayicü'l-Vukuât*, (Yay. hzr. Neşet Çağatay), Ankara 1979, c. I-II, III-IV.

NEDKOFF Boris Christoff, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye" (Çev. Şinasi Altundağ), *Belleten*, VIII/32 (1944), 599-652.

NEŞRİ, *Kitâb-ı Cihannümâ*, I, (F. Reşid Unat-M. Altay Köymen neşri), Ankara 1987.

ORHONLU Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşîretlerin İskânı*, İstanbul 1987.

ORHONLU Cengiz, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhîsler*, İstanbul 1970.

ORHONLU Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1967.

ORHONLU Cengiz, "Tercüman", *İA*, c. XII, s.175-181.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim*, İstanbul 1985.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Kadısı", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XXX/1-4, s.1117-1128.

ORTAYLI, İlber, "Osmanlı Kadısı, Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XXX/1-4, Ankara 1977, s.117-128.

"Osmanlı Kanunnâmeleri", *Millî Tettebbular Mecmuası*, I, İstanbul 1331.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Fatih'in Teşkilât Kanunâmesi ve Nizam-ı Âlem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 33 (1982), s. 7-56.

ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara 1977.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, 14 c., İstanbul 1978.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, 3 c.

PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 1988.

PEIRCE, Leslie P., *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümler ve Kadınlar*, İstanbul 1996.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Ruznamçe", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1986)*, *Bildiriler*, İstanbul 1988, s.113-139.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Ze'âmet", *İA*, XIII/142, s.477-479.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Avârız", *TDVİA*, IV, s.108-109.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Bâd-ı hevâ", *TDVİA*, IV, s.416-418.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Askerî", *TDVİA*,

SERTOĞLU, Mithat, "Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri", *VI. Türk Tarih Kongresi, 20-26 Ekim 1961*, Ankara, 1967, s.281-293.

SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986.

SERTOĞLU, Mithat, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, İstanbul 1992.

SEVGİN Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1982.

SÜMER Faruk, *Oğuzlar(Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, İstanbul 1980.

SÜMER, Faruk, "Kayı", *İA*, c. VI, s. 459-462.

ŞAHİN İlhan, "Timâr Sistemi Hakkında Bir Risale", *Tarih Dergisi*, sayı 32 (1979), s.905-935.

ŞAHİN İlhan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Konar-Göçer Aşîretlerin Hukuki Nizamları", *Türk Kültürü*, (1982), s.285-295.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 1986.

TABAKOĞLU Ahmet, **Gerileme dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi**, İstanbul 1985.

TANERİ, Aydın, **Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray-Hayatı Teşkilatı**, Ankara 1978.

TANERİ, Aydın, **Kuruluş Devri Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri**, Ankara 1981.

TANERİ, Aydın, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Veziriazamlık**, Ankara 1974.

TANERİ, Aydın, **Türk Devlet Geleneği**, Ankara 1975.

TURAN Ahmet Nezihi, **XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

TURAN, Osman, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul 1969.

TURAN, Osman, "İkta", **İA**, c. V, s. 949-959.

TURAN Şerafettin, "17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", **Atatürk Üniversitesi Yıllığı**, Erzurum 1962, s.201-232.

ULUÇAY, M. Çağatay, "Koçi Bey", **İA**, c. VI, s.832-835.

ULUÇAY, M. Çağatay, **Harem II**, Ankara 1971.

ULUÇAY, M. Çağatay, **Padişahın Kadınları ve Kızları**, Ankara 1980.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Çandarlı Vezir Ailesi**, Ankara 1974.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı**, Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin Saray**

Teşkilatı, Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Ankara 1945.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilatında Kapıkulu Ocakları**, I-II, Ankara 1988.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, c. I-IV, Ankara 1972-1983.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal**, Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Akıncı", **İA**, c. I, s.239-40.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Defterdâr", **İA**, c. III, s. 505-508.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Osmanlı Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", **Belleten**, c. XLII/165, (1978), s.67-93.

ÜÇÖK, Coşkun, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara 1982.

ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, Ankara 1989.

ÜNAL, Mehmet Ali, **Mühimme Defteri 44**, İzmir 1995.

ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, **Türk Tarih kurumunda Basılıyor.**

ÜNAL, Mehmet Ali, **Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)**, Isparta 1996.

ÜNAL, Mehmet Ali, **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi**, Ankara 1996.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıf ve XVI. Yüzyılda Harput'taki Vakıflar", **2. Vakıf Haftası, 3-9 Aralık 1984**, Ankara 1985, s.182-186.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakir

Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", **X. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler**, 1986, Ankara 1994, s.2211-2220.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Müsadere", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Ağustos 1987, sayı 49, s.95-112.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısına Kısa Bir Bakış", **Fırat Havzası Coğrafya Sempozyumu**, 14-15 Nisan 1986, Elazığ 1989, s.263-271.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Molla Ahmed Peykerici ve Külliyesi Vakıfları", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 43, (Ağustos 1986), s.145-157.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Harput'ta Toprak Tasarrufu ile İlgili Bazı Belgeler", **Türk-İslam Tarih, Medeniyet ve Kültüründe Fırat Havzası Sempozyumu**, 23-26 Mart 1987, Bildiri Metni.

ÜNAL, Mehmet Ali, "1056/1646 Tarihli Avârız defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", **Belleten**, LI/199, (1987), s.119-129.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Harput Sancağı Tahrir Defterleri", **Fırat Havzası Yazma Eserler Sempozyumu**, 3-5 Mayıs 1987, Elazığ 1988, s.243-250.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nda Timar ve Zeamet Düzeni", **Fırat Üniversitesi Dergisi**, 1988, Yıl 2, sayı 1, s.215-226.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukata'âtına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, sayı 3 (Aralık 1988), s.93-107.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Sinop İskele Mukataasına Ait Bir Temessükât defteri", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Samsun 1989, sayı 4, s.91-130.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı'nda Aşiretler ve Cemaatler", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, sayı 6, 1991, s.303-317.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri -Pir Hüseyin Bey Oğulları-", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, Ankara 1991, s.239-265.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sayı VI, İzmir 1991, s.59-77.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu", **Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Sempozyumu**, Bildiri Metni, Merzifon 1992.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti", **XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 5-9 Eylül 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler**, c. III, Ankara 1994. s.1071-1096.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı -İdari Yapısı-", **Osmanlı Araştırmaları**, sayı XII, İstanbul 1992, s.367-390.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Çemişgezek Sancağı'nda Yerleşme ve Nüfus", **Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan**, Samsun 1993, s.317-342.

ÜNAL, Mehmet Ali, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sinop Kazası", **XII. Türk Tarih Kongresi (1-16 Eylül 1994)'ne Sunulan bildiri Metni**.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı Medeniyeti İçerisinde Vakıflar", **Türk Yurdu**, (1990), c.10, sayı 39, s.46-48.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Anadolu Politikası", **Türk Yurdu**, Mayıs 1990, c.10, sayı 33, s.7-10.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı'ya Dair", **Türk Yurdu**, (Nisan 1992), c.12, sayı 56, s.13-16.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Kültürde Millileşmek ve Çağdaşlaşmak",

Türk Yurdu, (Ağustos 1990), c.10, sayı 36, s.8-10.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Bölücülük Meselesinin Çözümünde Türkiye'nin Avantajları ve Dezavantajları", **Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, II**, Ankara 1997, s.386-390.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Tahrir Defterlerindeki Bilgilerin Güvenilirliği", **17-20 mart 1994'te Erlangen'de Düzenlenen II. Uluslararası Tahrir Defterleri Sempozyumu**'na sunulan bildiri metni.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Kul sistemi ve Osmanlı Kültür Anlayışı", **Zaman Gazetesi**, 2 Şubat 1996.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Osmanlı'dan Günümüze Din ve Devlet İlişkileri", **Türk Yurdu**, c.17, sayı 116-117, (1997), s.65-68.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf", **İA**, XIII, s.153-172.

YEDİYILDIZ Bahaeddin, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)**, Ankara 1985.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800", **Osmanlı Araştırmaları, II**, (1982), s. 143-164.

YÜCEL, Yaşar-SEVİM, Ali, **Türkiye Tarihi, I-IV**, Ankara 1990-992.

YÜCEL, Yaşar, **Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I. Kitâb-ı Müstetâb**, Ankara 1974.

YÜCEL, Yaşar, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, Ankara 1988.

YÜCEL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", **Belleten**, (1974), s.657-708.

YÜCEL Yaşar, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", **Belleten**, XLI/163, (1977), s.495-506.

DİZİN

A	
A. Himmet Berki	246
Abaza Mehmed Paşa	60
Abbasi hanedanı	9
Abbasiiler	1; 21; 43
abdâlân-ı Rum	2
abd-i abik	160
Abdurrahman Gâzi	51
Abdurrahman Şeref Efendi	265
ABDURRAHMAN VEFİK	253
Abdülcelil Bey b. El-Hâkim Mehmed	
Şirvaniyyü'd-defteri	83
Abdülkadir Özcan	44
acemi ocağı (ağası)	34; 53; 54; 55; 124
acemi oğlanları	186
Adâletnâmeler	258
adem-i merkeziyetçilik	98
âdet-i aġnâm	42; 84; 89; 91; 143; 175; 197
âdet-i deştânî	159; 160; 180
âdet-i ırgadiye	154
âdet-i kara salgın	149
ADIVAR, Adnan, A.	253
adliye nezareti	98; 101
Adolphus Slade	73
Afrika	4; 108; 245
aġa (lar)	13; 23; 39; 194; 210; 267
aġa bölükleri	57
Ağrıboz	81
Ahi(ler)	2; 201
Ahilik	256
ahidnâme	47
ahiyân-ı Rum	2
Ahmed	7; 16; 17; 19; 105; 184
Ahmed Cevdet Paşa	98
Ahmed Paşa	37; 61; 77; 91; 92; 114
Ahmet Akgündüz	97; 245
Ahmet Mumcu	48
Ahmet Tabakoġlu	91; 92
Ak ağalar	23
akça	14; 35; 42; 52; 54; 60; 67; 84; 91; 102; 103; 120; 121; 138; 139; 140; 144; 145; 146; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 156; 160; 161; 163; 175; 176; 177; 178; 182; 186; 193; 196; 218; 227; 228; 237; 239; 241
Akça Koca	51
AKDAĞ, Mustafa 2;	9; 54; 88; 100; 118; 166; 168; 176; 225; 226; 234; 235; ; 236237; 238; 240; 160; 242; 252; 253
Akdeniz	21; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 108; 256
AKGÜNDÜZ Ahmet	253
akıncı beyi(leri)	6; 70; 71; 72; 122
akıncı kadısı	71
Akıncı ocağı	69
Akıncılar	59; 70; 71; 72; 73
Akkoyunlu(lar)	15; 125; 137; 154; 165; 172; 229; 264
Akkoyunlu Devleti	172
AKKUTAY, Ülkü	253
Alaeddin Ali Paşa	52
Alaeddin Bey	227
Alaüddeve Bey	172
Alâüdevle Kanunu	172
alay beyi (leri)	69; 70; 74; 239
Alay meydanı	20
Ali Kemal Aksüt	211
Âli Paşa	37
Alman (lar)	28; 75; 213
Alman ırkı	28
Almanya	30; 75
altı bölük halkı	24; 66; 186; 234
ALTINAY, Ahmet Refik	254
ALTUNDAĞ Şinasi	254
Amasya	14
Amca-zâde Hüseyin Paşa	78; 115
âmediyye	163
Amerika	26; 29; 33; 108
Amerika Birleşik Devletleri	29
Amerikan	29
Âmid	129; 154; 240
âmil	71; 159
Amsterdam	258
Anadolu 3;	21; 31; 34; 40; 43; 53; 58; 74; 79; 102; 107; 122; 142; 143; 145; 164; 171; 173; 207; 215; 217; 220; 223; 245; 255;

- 256
Anadolu beylerbeyi(si) 208; 218; 219
Anadolu beyleri 112
Anadolu beylik aileleri 16
Anadolu beylik hanedanı 15
Anadolu beylikleri 2; 16; 125; 170; 171; 172; 173; 200; 201; 203; 264
Anadolu defterdârı 85; 86
Anadolu eyalet(i)leri 171; 177; 178; 220
Anadolu kadıaskeri 43; 236; 239
Anadolu kadıaskerliği 102
Anadolu Liseleri 33
Anadolu Selçuklu devlet adamları 1
Anadolu Selçuklu Devleti 5; 69; 124; 125; 169
Anadolu Selçuklu Sultanı 14
Anadolu Selçukluları 1; 21; 36; 41; 43; 52; 53; 67; 124; 170; 217; 225
Anadolu yakası 236
angarya 168
ANHEGGER Robert 254
Ankara 2; 4; 5; 6; 8; 10; 11; 14; 19; 36; 37; 42; 52; 53; 63; 72; 73; 83; 89; 90; 97; 103; 105; 109; 120; 122; 126; 129; 130; 147; 153; 161; 164; 172; 206; 209; 211; 218; 222; 224; 225; 228; 230; 232; 233; 234; 236; 238; 242; 245; 250; 253; 254; 255; 256; 257; 258; 259; 260; 261; 262; 263; 264; 265; 266; 267; 268
Ankara bozgunu 10
Ankara savaşı 15; 172
Ankara Üniversitesi 264
Antalya 14; 225
arabacılar 35; 64; 193
Arap ve Acem defterdârlığı 85
Arap ve Acem kadıaskerliği 102
Arapça 2; 21; 62; 137
Araplar 124
arazi kanunnâmesi 118; 119; 162
arazi kanunu 98
ARIKAN Zeki 254
ARIKAN, Muzaffer 254
Arınduklu karyesi 150
Arnavut beyleri 205; 207
Arnavut beyzadeleri 207
Arnavut sancağı 205
Arnavutluk 31; 72; 173; 205; 207
ARNOLD T.W. 254
arpa 138; 139; 140; 141; 142; 143; 155
arûsiyye 161; 196
Arz Odası 20; 33; 37
Arz-ı Memleket 117
Âsâfnâme 42; 126; 261
asâkir-i mansure hazinesi 93
asâkir-i mansûre-i Muhammediye 75; 93
asesbaşı 238
asesler 238; 239
asl-ı vakf 249
aşçılar 35; 69
Âşıkpaşa-zâde 2; 65; 171; 225; 243
aşıretler 198; 229; 262; 263
aşirhan 252
Atatürk 52; 233; 254
Atatürk Üniversitesi 264
Atatürk Üniversitesi Yıllığı 264
Atlı Sancakbeyi 226
Atsız 243
avârı z 89; 133; 165; 166; 167; 193; 238; 263
avâriz (hânesi) hâneleri 167; 193
avâriz tahrirleri 167
avâriz-ı divâniye 165; 197
Avrupa (lı) (lar) 28; 29; 33; 36; 43; 57; 62; 65; 70; 75; 78; 79; 108; 109; 110; 123; 124; 132; 188; 191; 195; 214; 221; 222; 245
Avusturya 62; 66; 72; 73; 114; 115; 186; 222
ayak bastı parası 167
ayak divânı 33; 39
âyânlar 118; 221
Aydın 76; 172; 242
Aydın Beyliği 174
Aydın ili 171
Aydın Livası kanunu 139
Aydın Oğlu İsa Bey 16
Aydın Reis 78
Aydın Taneri 11; 42; 224
Aydın Vilayeti kanunu 144
Aydınlar 28
âyende ve revende 142

- AYN ALİ EFENDİ 254
Aynalı Kavak 82
Ayni Ali Efendi 68; 177; 178; 184; 208; 209; 218; 227
Ayni Ali Risalesi 92
Azep (ler) 74; 198

B

B. Mc. Gowan 153
Bahaeddin (B.) Yediyıldız 151; 153; 242; 245; 246; 249
bâb-ı âlî 19; 36; 37; 48; 49; 88; 260
bâb-ı âsâfi 36
bâb-ı defterî 87
bâb-ı hümâyûn 20
bâbü's-sa'âde 20; 23; 33; 37; 39
Bâbü's-sa'âde ağası 23
bâbü's-selâm 20
bacıyân-ı Rum 2
bâc 131; 136; 137; 157; 164; 165; 260
bâc-ı kavâfil 164; 165
bâc-ı übüür 165
bâd-ı hevâ 159; 160; 177; 179; 263
bağcılık 143
Bağdad 113; 177; 178; 220; 225; 236
bahriye nezareti 79; 81
Bakayâ defterleri 86
bâki defterleri 86
bâki kulu 86
bal öşrü 145
balıkçılık 193
Balkan memleketleri 205
Balkan savaşı 30; 79; 80
Balkanlar 3; 32; 152; 171; 206; 245
Balta Oğlu Süleyman Bey 77
Baltacı 103; 104
BALTACI, Cahid 254
barbar 29
Barbaros Hayreddin Paşa 77; 78; 80
BARKAN (Ömer Lütfi) 2; 68; 69; 89; 91; 96; 97; 113; 118; 120; 122; 124; 125; 126; 128; 129; 130; 132; 133; 136; 138; 139; 144; 147; 148; 149; 150; 154; 159; 160; 161; 162; 165; 166; 171; 172; 175; 182; 184; 186; 189; 191; 192; 193; 196; 199; 201; 203; 205; 206; 207; 210; 212; 213; 214; 216; 226; 228; 247; 250; 254; 255
baruthane 76
Basra 77; 116; 225
baş akçası 121; 146
Baş bakikulu 86
baş bölükbaşı 57
baş hakkı 150
baş lala 13
baş tercüman 48
başdefterdâr 44; 84; 85
Batı Anadolu 220
Batılılar 3; 25; 26; 29; 32
Bayezid 7; 62
BAYKARA, Tuncer 255
bayrakdâr 58; 69
Bayram (Paşa) 215
Bayram Kodaman 194; 267
BAYSUN, M. Cavid 255
Baysungur Bey 232
Becker 152
bedel-i siyâset 181
bedergâh 56
bedesten 157; 251
Bekir Kütükoğlu 42; 231; 254; 258; 261
belâgat 103
BELDICEANU, Nicoara (Beldiceanu) 172; 173; 174; 183; 256
Belgeler 258
Belgrad 12; 62; 115
Belleten 4; 18; 119; 146; 152; 227; 228; 237; 253; 255; 257; 258; 262; 265; 266; 268
bennâk (resmi) 121; 139; 148; 149; 150; 151; 152; 165; 167; 185; 203; 257
berât 45; 47; 49; 127; 128; 178; 184
berât-ı Sultanî 241
Berlin antlaşması 221
Bernard Lewis 109; 125
ber-vech-i maktu 139; 155
beşli ağaları 74
beşliler 74
bevâb 207
beylerbeyi (ler) 24; 26; 27; 33; 35; 41; 43; 49; 68; 69; 73; 77; 80; 81; 129; 175; 176;

177; 178; 179; 183; 184; 187; 188; 191; 197; 217; 218; 219; 220; 224; 225	beylerbeyilik 35; 99; 178; 217
beylerbeyilik dîvânı	218
beylikçi kalemi	49
Bezîrhâne	156
Biga	81
BİLGE, Mustafa	256
BİLMEN, Ömer Nasuhi	256
binbaşı	71
Birecik	82
Birinci Dünya Savaşı	79
bîrûn	19; 20; 24; 34
Bizans (imparatorluğu) 1; 4; 9; 16; 21; 27; 81; 146; 147; 170; 171; 217; 225; 245; 253; 260	
Bizans prensesleri	15
Boğdan	48; 74; 221; 222; 261
Bolu	149; 205; 225
Bolu livası Kanunu	149
Boris C. Nedkoff	152
Bosna	72; 177; 178; 200; 206
Bosna beylerbeyisi	218
bostancılar	34
Boşnaklık	31
boyahâne	157; 158
boyarlar	221
bozahâne	251
Bozca Ada	114
Bozok	5
bölüğe çıkmak	66
bölük ağaları	47; 186
Bölüklüler	57
Börklüce Mustafa	15
BRAUDEL Fernand	256
Bruce Mc Gowan	166
Budin	72; 177; 178; 220
buğday	138; 139; 140; 141; 142; 155
Bulgar	75; 98
Burak Reis	77
Bursa	2; 19; 20; 103; 104; 105; 237
Bursa kadısı	43
Bursa medreseleri	103
Buyruldu	261
Bürokrat	32; 256

büyük oda	21; 23
Büyük Selçuklu devleti	203
büyük tezkireci	46

C

C.H. Becker	152
caba-bennâk	149; 150
Cafer	23
CAHEN, Claud	256
Cahid Baltacı	103
canbaz	196
Candaroğulları	16; 76
Canik	205
cariye (ler)	15; 16; 25; 26; 112; 182
Carter V. Findley	88
cebeci	64; 74; 207
Cebeci Ocağı	64
cebecibaşı	34; 47; 64
cebelü (ler)	25; 52; 67; 69; 177; 185; 191; 198; 200; 208; 213; 218; 227; 243
Celâli isyanları	31; 108; 111; 194
Cem	7
cemâ'at	57; 242
Ceneviz	76; 77
Cengiz Han	222
Cerâim-i hayvanât	160; 182
cerime	159
CEZAR, Yavuz	256
Cezayir (-i garb)	77; 78; 80; 81; 220
cihâd	3; 4; 51
cihân devleti	51
CİN, Halil	256
cizye 86; 89; 91; 133; 146; 148; 151; 152; 153; 157; 175; 197; 262	
Cizye Baş Bâkikulu	86
cizye-i marhasiye	153
Cl. Huart	230
colon	147
COOK M.A.	256
Corci Zeydan	152
Cornell H. Fleischer	32; 45; 256
cülûs bahşışı	58; 89
cürüm ve cinâyet resmi	159; 163; 177; 180

ÇAĞATAY, Neşet (N., Neşet Çağatay)	120; 126; 143; 144; 145; 148; 150; 151; 152; 153; 156; 161; 256; 262
Çakırcıbaşı	34
Çaldıran	65; 85; 136; 230
Çanakkale	80
Çanakkale boğazı	114
Çandarlı Halil (Paşa)	41; 43; 42; 52; 53; 60; 217
Çandarlı İbrahim Paşa	42
Çandarlı Kara Halil (Paşa)	53; 86; 101; 125
Çandarlı Vezir Ailesi	264
çaşnığır	24; 34; 187
çaşnığırbaşı	34; 186
çavuşbaşı	34; 40; 46; 47
Çavuşbaşılık	47
çavuşlar	34; 35; 45; 46; 68; 69; 179
çavuşluk	84
Çelebi Mehmed	12; 15; 16; 103; 105
çeltük hâsılı	195
çeltükci	166
Çemişgezek 138; 142; 144; 145; 148; 150; 153; 194; 227; 228; 267	
Çemişgezek kanunnameleri	138
Çemişgezek kanunu	144; 149; 150; 156; 160; 161; 162
Çemişgezek mukâta'atı	157
Çemişgezek Sancağı	138; 142; 144; 149; 150; 156; 160; 162; 194; 201; 265; 267
çeribaşı(lar)	52; 69; 72; 179
çift 134; 52; 53; 60; 117; 118; 119; 120; 121; 142; 146; 147; 148; 149; 150; 152; 155; 161; 162; 167; 185; 191; 192; 193; 194; 203	
çift bozan akçası (tazminâtı)	120; 192; 194
çift bozan resmi	191; 192; 193; 194
çift resmi	97; 117; 120; 121; 146; 147; 148; 149; 151; 194; 259
çiftçi	34; 53; 118; 119; 120; 138; 140; 161; 194; 198
çift-hâne sistemi	147
Çiftlik	118; 119; 120; 146; 189; 255; 259
Çin	109; 123

Çingâne sancağı	224
Çoban Oğulları	225
çorbacı	58
çöpcübaşı	237
çuhadâr	22; 24

D

dahilî gümrükler	163
dâire-i adalet	107
Dalmaçya	72
dalyan	131
damga	136; 137; 157; 164; 165
DANIŞMEND, (İsmail Hami)	31; 80; 257
dânişmend	236
darphâne eminliği	35
Dârü's-sa'âde ağası	24; 27
dârtüşşifa	103
Davud Paşa	61
Davud-ı Kayserî	102
defterdâr 38; 39; 40; 41; 60; 83; 84; 85; 86; 87; 88; 91; 92; 93; 94; 129; 179; 218; 220; 265	
defterhâne	20; 36; 44; 71; 88; 129; 131
defter emîni	85; 93
defter kethüdaları	176; 184
defterdâr kapısı	44; 84; 87
defterdârî-i memâlik	83
defterdârlık	83; 85; 99; 129
DEFTARDAR SARI MEHMED PAŞA	257
defter-i atık	131; 159
defter-i cedîd (-i hakanî)	131; 159; 193
defter-i hakaniye	124
Defter-i hakanî (emini)	92; 93; 208
defter-i hakanî nazırı	93
defter-i icmâl	130
defter-i köhne	131
defter-i mufassal	130
Defter-i Muktesid	124; 152; 168; 193; 265
değirmen (hakkı)	124; 155; 156; 189; 190; 194; 195
deniz ticaret kanunu	98
Denizli	225
derbentçi (ler)	75; 166
Dergâh Dergisi	259

derviş	2; 201	Djizya	259
Derviş Kanber	142	Doğancı (lar)	166; 174; 206
deryâ beyleri	81	DOĞRU, Halime	257
devlet hazinesi	126; 135; 175; 190	Doğu Anadolu (eyâletleri)	136; 148; 154; 202; 267
devlet-i Abbasiye	124	Doğu Anadolu sancakları	200
devlet-i âl-i Osman	110	Doğu ve Güneydoğu Anadolu	153; 156; 172; 201; 227; 228; 229; 230; 231; 233; 258; 263
devlet-i aliyye	5; 124	Doksan Üç Harbi	75; 79
Devlet-i Emeviye	124	dolap	28
devşirme kanunu	55	domesday book	124
Devşirme sistemi	25; 28; 30	dönüm resmi	120; 148
devşirme usûlü	21; 30; 32; 54; 55	duâguyân	252
dire-i adâlet	244	dul hatunlar	166
dirlik berâtları	126	Dulkadir beyleri	203
dirlik sahipleri	127; 130; 135; 181; 182; 250	Dulkadiroğulları (Beyliği)	16; 172
dirlikler	35; 67; 68; 69; 122; 127; 175; 176; 177; 181; 187; 199; 200; 201; 205; 207; 209; 211; 212; 220; 238; 263	Dulkadiyye	68
dış hazine	88; 90; 175	dülbend oğları	22
divân kalemi	49	düyûn-ı umumiye	94
divân kâtibi	47		
divan kâtipleri	47; 179		
divân tercümanları	48		
divân toplantıları	37; 38; 40; 46; 47		
divân üyeleri	37; 38; 40		
divânî hâne	20; 36; 87		
divânî hissesi	203		
divân-ı hümayûn	3; 14; 24; 36; 39; 43; 44; 46; 48; 49; 84; 89; 165; 183; 218; 222; 224; 235; 239		
divân-ı muhâsebât	94; 125		
divânî timar	172		
divân	11; 36; 37; 38; 39; 40; 43; 44; 45; 46; 48; 49; 55; 61; 77; 84; 89; 93; 96; 102; 178; 201; 222; 232; 239; 242		
divânî	89; 90; 125; 197; 203		
diyanet işleri reisliği	101		
Diyarbakır	85		
Diyarbakır	120; 125; 144; 177; 178; 220; 265		
Diyarbakır beylerbeyliği	230; 258		
Diyarbakır beylerbeyisi	232		
Diyarbakır eyaleti	130; 230		
Diyarbakır mukâta'atı	157		
Diyarbakır vilâyeti (kanunu)	144; 147; 154; 159		
dizdarlar	179		

E

Ebu'l- Ula Mardin	152; 238; 239
Ebu's-suûd Efendi	97; 101; 116; 118; 147; 255
Ebutâhir nahiyesi	148
edâ tezkeresi	164
edebiyat (çı)3;	12; 21; 22; 26; 47; 62; 103
Edincik	81
Edirne	19; 20; 103; 236; 237
Edirne medreseleri	103
Edirne sarayı	19; 21
Eflaklar	206
Eflâk	48; 73; 74; 114; 221; 222; 261
Ege denizi	76; 77
Ege sahilleri	76
Eğil beyi	232
ehl-i örf	12; 134; 167; 180; 237; 239
ekintü bennâk	149
emânet usûlü	157
Emanuel	15
EMECEN, Feridun M.	150; 242; 257
Emevîler	1
Emir Süleyman	173

emîr-i ahûr	186; 187	174; 180; 193; 219; 243	
enderûn 19; 20; 23; 25; 26; 27; 33; 34; 42; 99; 214; 218		Fâtîha	252
enderûn ağaları	25	Fatimiye	124
enderun hazinesi	88; 90	Fâzıl Ahmed Paşa	115
Enderun Mektebi	253	Fâzıl Mustafa Paşa	115
Enderûnlu Ata	10	felâket seneleri	115
Engürü	205	Felemenk	109
ERCAN Yavuz	257	Fener Rum (Patriği)	114; 221
Erdel	74; 114; 221; 222	ferâiz	103
Ergani	154	Ferhâd Paşa	70
Ermeniler	30; 32; 98	fermân 42; 45; 46; 47; 49; 68; 70; 184; 193	
Ertuğrul Gâzi	2; 5; 51; 225	Ferruhşad Bey	231; 232
Erzurum (beylerbeyisi) 60; 68; 70; 72; 85; 177; 178; 220; 264		feth-i hakanî	184
Eski Saray	20; 27	Fetret Devri	6
Eskişehir	225	fetvâ	45; 100; 101; 239; 241
esnaf kethüdaları	237	fetvâ emîni	101
eşkinici (ocağı)	75; 196	Feyzullah Efendi	105
eşkinici timarı	68; 205	fıkıh	103
eşkinicilü mülk (ler)	200; 201	Filiba	189
Eşref Bengi Özbilen	259	Filistin	245
evkaf nezâreti	119	FINDLEY, Carter V.	257
Evliya Çelebi	68	Fırat	77; 266
Evrenuz Oğulları	72	Fırat Üniversitesi	266
eyalet (ler) 14; 19; 26; 34; 43; 44; 51; 58; 60; 69; 71; 81; 85; 87; 89; 91; 92; 96; 117; 126; 131; 140; 175; 177; 178; 183; 184; 203; 218; 219; 220; 221; 222; 225; 235; 239; 243		fişenkhaneler	76
eyalet kadıları	236	Fransa	4; 62; 63; 78
		Fransa kralı	18
		Fransız	48; 75
		Frengistan	109
		Fuâd Paşa	37

F

F. Reşid Unat	53; 262
fârisân	74
Farsça	21; 33; 62; 125
Fâtih (Sultan Mehmed)	6; 7; 9; 10; 11; 12; 14; 15; 16; 19; 20; 22; 25; 33; 36; 37; 38; 40; 41; 42; 44; 56; 57; 58; 60; 64; 65; 77; 82; 96; 97; 102; 103; 105; 107; 112; 122; 128; 133; 204; 205; 206; 207; 220; 222; 259; 262
Fâtih Kanunnâmesi	7; 37; 41; 44; 45; 47; 64; 83; 84; 85; 91; 96; 99; 105; 151; 162;

G

Galata sarayı	21
galebe divânı	33; 39
Galya	147
garp ocakları	78
Gazan Han	170
Gazanfer Ağa	23
gazâ	3; 4; 9; 51; 108; 198
Gâzi Hünkâr	174
gâziyân-ı Rum	2
Gedik Ahmed Paşa	24; 31; 37; 41; 77; 222
Gelibolu	34; 53; 70; 77; 80; 81; 174
Gelibolu tersanesi	82
Gelibolulu Mustafa Âli	45; 96

gemicilik	193
Genç Osman	17; 60; 61; 111; 112; 113
Genel Kurmay Başkanı	75
gerdek resmi	180; 195; 196; 197
Germiyan	172
Germiyan hükümdarı	15
Giray	222
Girit	78; 115
göçebe (ler) 2; 31; 144; 151; 161; 171; 190; 229	
Gökbilgin	176; 238
GÖKBİLGİN, M. Tayyib	257
gönüllü ağası	74
Görice	173
GÖYÜNÇ, Nejat (N. Göyünç) 153; 230; 231; 233; 242; 257; 258	
gramer	47; 103
gulâm	191; 207
gulâm-ı pâdişah	207
Gurâbahâne-i Laklakân	251
gurebâ	66
GÜÇER, Lütfi	258
güherçileci	132
gümrük 89; 94; 131; 157; 163; 164; 175	
gümrük kapısı	164
gümrük mukâta'ası	157
gümrük resmi	163; 164
gümrük vergisi	164
Gündüz Bey	243
Güneydoğu Anadolu	233
Gürcü beyleri	207
Gürcüler	14
güzel sanatlar	21; 26

H

Habeş	220
Habeşistan	225
hâce-i sultanî	105
Haçova meydan savaşı	105
hadım ağaları	23
hâdimü'l-haremeyni's-şerifeyn	10
hadîs	103
Hâfız Ahmed Paşa	39; 61
hakimü'l-vakt	138
HALAÇOĞLU, Yusuf	258

Halep	85; 105; 177; 178
Haliç	82
halife	9; 10; 87; 254
halife-i rû-yi zemîn	10
Halime Doğru	52
hamam	245; 251
Hamid	80; 157; 242
Hamid Mukâta'âtı	157
Hamidiye kravezörü	80
Haneft	100
hâne	258
harâc	42; 124; 148; 152
harâc-ı mukaseme	116; 117; 137; 148
harâc-ı muvazzafa	116; 117; 118; 147
harâmilik	71
harem	20; 22; 24; 25; 26; 27; 264
harem ağaları	24; 27
haremeyni's-şerifeyn evkâfi	28
harem-i hümayûn	16; 23; 26; 27; 39; 263
haricî gümrükler	163
hâriciye nâzırı	46
Harput 89; 121; 125; 129; 130; 131; 136; 150; 153; 227; 265; 266	
Harput Kadısı	240
Harput kanunnâmesi	136; 150; 156
Harput livası kanunnâmesi	125
Harput mukâta'âtı	157; 158
Harput Nâibi	240
Harput Sancağı	89; 121; 125; 129; 130; 131; 136; 137; 141; 145; 148; 149; 150; 156; 162; 165; 182; 184; 231; 240; 242; 265; 266
Harput Sancakbeyi	240
Harput Şer'iyye Sicili	121; 193; 234; 241
has oda	13; 22; 23; 24
Has Odabaşı	23
Hasan padişah (kanunları)	125; 136
Hasankeyf	136
hâseki (ler)	14; 27; 58
hassa çayırılar	189
hassa ordusu	53
hâs (lar) 14; 42; 67; 84; 89; 91; 93; 127; 130; 153; 158; 159; 175; 176; 179; 186; 201; 212; 218; 220; 227; 228; 231; 250	
hassa çiftlikler	189
haşer ve kaser	52

hatt-ı hümayûn	13; 47; 49
havale	49; 169
havâss voyvodası	193
havâss-ı hümayûn (emini)	158; 194; 227; 233
Haydar Bey	231
Haymana	190
Hayreddin Paşa	77; 78; 80; 81
Hazar	77
hazine 22; 24; 28; 47; 63; 66; 67; 83; 84; 86; 87; 88; 89; 90; 92; 93; 131; 135; 157; 159; 186; 187; 197; 212; 220; 233	
hazine defterdârlıkları	85
hazine kalemleri	93
hazine kâtipleri	47
Hazine Odası	22; 23
Hazinedârbaşı	22; 23
hazine-i âmire	88
hazine-i mîrî	88
Hazret-i Fâruk	124
hekimbaşı	35
hendese	103
Hersek	206
heyet-i vükelâ	12; 101
Hicâz	9; 116; 223; 245
hile-i şer'iyye	251
Hind Okyanusu	108
Hindistan	78; 108; 109; 124
Hristiyan (lar) 3; 4; 10; 9; 21; 30; 31; 32; 53; 54; 55; 69; 98; 108; 111; 118; 137; 151; 196; 200; 205; 206; 207; 221	
Hristiyan sipahi oğulları	206
Hristiyan Sipahiler	205; 206; 207
Hırvatlık	31
hisce 37; 84; 171; 177; 178; 179; 188; 200	
Hitler	28
Hoca Sadeddin Efendi	105
Hollywood	29
Hotin kalesi	60
hubûbât 71; 122; 137; 138; 139; 140; 141; 142; 143; 155; 156; 166; 193; 222	
hudûd gümrükleri	164
humbaracı (ocağı)	64; 65
Hunlar	51
Hüdavendigâr Livâsı (Kanunu) 2; 124; 125; 126; 128; 129; 133; 226; 255	

hüdavendigâr	8
hükûmet 3; 11; 12; 19; 36; 37; 38; 47; 88; 101; 102; 114; 201; 212; 217; 233; 234	
hükûmet sancaklar	201; 228; 230; 232; 233; 234
hükûm	44
Hürrem (sultan)	13; 14; 16; 27
Hüseyin R. Uğural	257
H. Hasan	104
H. Hüseyin	104
H. Peygamber	104; 223
I. Abdülhamid	18
I. Ahmed	7; 17
I. Alaeddin Keykubâd	170
I. Bayezid 57; 58; 77; 105; 122; 133; 171; 172; 173; 174	
I. Mahmud	62
I. Murad 6; 8; 15; 41; 53; 56; 57; 65; 66; 86; 174; 217	
I. Mustafa	8; 61; 112; 215
İbn Kemal	10
İbrahim	17; 174
İbrahim Kalın	259
İbrahim Paşa sarayı	21
ibtidâ beratı	184
icazetnâme	104
İcmâl defter	131; 177; 179; 205
İcmal Muhasebe Defteri	158; 266
icmal tahrir defteri	172
icmallü kılıç timar	177
icmallü kılıç ze'âmet	177
icmallü zeâmet	177
iç hazine	88; 90
İç İl	242
iç kale	82
iç oğlanları	22; 23; 24; 26; 34; 35
İdris-i Bitlisî	102; 230
ihtisâb-ı nevâhi	159
ihtisâp	157; 158
ihtisâp mukâta'ası	159
II. Osman	215
II. Abdülhamid	10; 12; 18; 75; 79
II. Bayezid 7; 9; 10; 14; 16; 42; 57; 58; 77;	

105; 122; 133; 204; 254		İran körfezi	108
II. Gıyaseddin Mesud	225	ırgâdiye resmi	154
II. Katerina	10	ırgatlık	154; 193
II. Kılıç Arslan	14	irsaliye	89; 220
II. Mahmud	12; 36; 48; 75; 79; 221	İsa	123
II. Mehmed	254	İshak Paşa sarayı	21
II. Murad	6; 14; 16; 56; 65; 83; 99; 103; 173	iskele	89; 157; 163; 175; 251
II. Mustafa	19; 105	İskenderûn	81
II. Osman	8; 16; 17; 60; 61; 105; 111; 112	ıslahat fermanı	12; 98
II. Selim	63; 64; 75; 78; 126; 133	İslam	1; 2; 3; 9; 27; 32; 54; 95; 97; 100; 104; 107; 116; 117; 124; 137; 152; 164; 169; 170; 203; 206; 223; 242; 245; 248; 251; 253; 256; 259; 266
III. Ahmed	25; 62	İslâmiyet	3; 21; 244; 247
III. Mehmed	16; 39; 84; 105	İsmet Parmaksızoglu	80
III. Murad	7; 60; 108; 126; 133; 209	İspanya	37; 124
III. Selim	10; 18; 63; 64; 75; 79; 86; 88	Isparta	14; 105; 124; 193; 265
iki baştan tasarruf	202	ispenç	139; 148; 165
İkindi Divânı	38	ispenç resmi	151
iktâ	67; 124; 170; 217	İstanbul 1; 2; 6; 15; 16; 19; 20; 21; 25; 31; 32; 33; 34; 41; 42; 43; 44; 45; 48; 52; 53; 58; 59; 61; 63; 65; 66; 68; 73; 77; 79; 80; 82; 88; 91; 97; 99; 103; 107; 108; 109; 117; 120; 125; 126; 128; 136; 137; 140; 147; 162; 163; 165; 170; 183; 201; 204; 209; 211; 213; 219; 221; 224; 225; 226; 230; 231; 236; 237; 239; 243; 248; 253; 254; 255; 256; 257; 258; 260; 261; 262; 263; 264; 267	
il yazıcısı	129; 133; 190	istifâ divânı	83; 125
İlber Ortaylı	10; 37	IV. Mehmed	17; 19; 27; 61; 114; 115
İLGÜREL, Mücteba	54; 58; 258	IV. Murad	7; 8; 11; 17; 23; 25; 39; 61; 66; 69; 90; 109; 110; 112; 113; 114; 153; 210; 211; 215; 216
İlhan Şahin	234	İzmir	68; 227; 265; 267
İlhanlı Devleti	1	İzmit	81; 82
İlhanlılar	41; 83; 124; 125; 203	İznik	102; 103; 246
ilmiye	20; 41; 42; 59; 99; 102; 104; 105; 237		
iltizâm	60; 84; 86; 88; 157; 159; 227; 228; 238		
iltizâm müddeti	157		
İltizam Sözleşmesi	158; 227; 267		
iltizâm usûlü	158		
imarethâne	245; 246; 251; 252		
İNALCIK, Halil	4; 5; 6; 9; 14; 22; 25; 35; 45; 88; 97; 117; 119; 128; 129; 130; 131; 140; 146; 147; 148; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 169; 173; 205; 206; 222 254; 258		
İndus	109		
İnebahtı	80; 81		
İngiliz	48; 75; 109		
İngiltere	78; 124		
İPŞİRLİ, Mehmet	260		
irâd-ı cedid	63		
Irak	117; 245		
İran	15; 62; 66; 73; 113; 123; 124; 169; 170; 186; 231; 233		

J

J. Deny	223
J.H. Kramers	101

K			
Kabe örtüsü	223	kapucı kethüdâsı	187
kabristan	251	Kara ağalar	27
kadı (lar)	5; 49; 55; 85; 102; 104; 106; 129; 159; 163; 180; 181; 195; 197; 204; 218; 220; 226; 227; 233; 235; 236; 237; 238; 239; 241; 243; 249; 261	kara damga	165
kadıaskerler	38; 40; 41; 44; 59; 95; 102; 106; 236; 237	kara gümrükleri	164
kadıaskerlik	43; 98; 99; 101; 102; 129	kara hadım ağaları	24
kadılık	71; 99; 101; 104; 106; 129; 140; 157; 236; 237; 238; 239	Kara Mustafa Paşa	115; 215
kadurga	78	Kara Rüstem	86
kadı-ül-leşker	43	Kara Timurtaş Paşa	66
Kahire	223	Karacahisar	5; 174; 225; 243
kâimimakâm	43	Karadağ	75
kalemiye	20; 21; 47; 96	Karadeniz	76; 77; 79; 202
kalyon	78	Karahisar-ı Sahip	242
Kantakuzen	15	Karakoyunlu	172; 229; 264
kanun-ı esasî	8; 12; 18; 98	Karaman	52; 177; 178; 220
kanun-ı münîf	95	Karaman beyliği	171
kanun-ı Osmanî	136	Karaman eyaleti	85; 185
Kanunî (Sultan Süleyman)	4; 7; 10; 11; 12; 15; 16; 23; 25; 36; 42; 43; 56; 72; 77; 78; 82; 85; 88; 96; 99; 103; 109; 110; 115; 133; 153; 176; 261	Karaman valisi	15
kanunnâme	6; 84; 96; 101; 131; 134; 138; 144; 147; 150; 153; 154; 172; 225; 255; 259	Karamanî Mehmed Paşa	42
Kanunnâme-i Âl-i Osman	6; 37; 45; 84; 91; 99; 105; 163; 219; 260	Karamanlı Mehmet Paşa	204
Kanunnâme-i Sultânî...	254	Karamanlı (Molla) Rüstem	53; 125
kapı ağası	23	Karamürsel	81
kapıcıbaşı	34; 186	KARATEPE, Şükrü	260
kapıcılar	34; 35; 40; 45	Karesi beyliği	76; 81
kapıcılar kethüdâsı	34; 40; 47	Karlıeli	81
Kapıkulu (ocakları)	38; 52; 54; 55; 56; 57; 64; 65; 66; 85; 114; 186; 265	Karlofça (antlaşması)	62; 115; 222
Kapıkulu Ordusu	53	Karye-i Kozluca	142
kapıkulu subayları	204	Karye-i Vertariç	142
kapıkulu süvari bölükleri	22; 35; 186	kasabhâne	157
Kapıkulu süvari ocağı	66	kasr-ı adl	36
Kaptan paşa (eyaleti)	80; 81; 82	Kastamonu	225
kaptân-ı deryâ	77	Kâtip Çelebi	111
kapu (kapı) halkı	218; 226; 231; 232; 233	kâtipler	2; 36; 45; 47; 87; 88; 129; 133; 184
		kâtiplik	47; 84
		Katolik	98
		katrancı	166
		Kavânîn-i Âl-i Osmân...	254
		Kayı (boyu)	5; 8; 225; 263
		kaymakam	221
		kazâ (lar)	40; 44; 55; 99; 100; 104; 106; 167; 193; 221; 226; 233; 235; 236; 237; 238; 239; 240; 241; 242; 243
		kazâ bölgesi	236
		kazâ idaresi	235; 241
		Kefe	14; 74; 222

Kefe beylerbeyisi Ca'fer	74	KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuâd	1; 4; 164; 223; 170; 245; 260
kelâm	103	Kösem (Sultan) Valde	17; 27; 61; 113
Kemal Reis	77	Köstendil sancağı	72
Kemal Paşa-zâde (Şemseddin Ahmed)	10; 101	kubbe veziri	43; 219
kemankuş	23	Kubbealtı	36
kenar defterdârlıkları	85	kul kethüdası	58
kenizek	160	kul oğulları	54; 55
kervansaray	132; 245	kul sistemi	20; 21; 24; 25; 28; 30; 31; 32; 33; 34; 40; 60; 99; 112
kese kalemi	49	kul tâifesi	234
kesr-i munzam	84	kulluk akçası	146
kethüda	23; 34; 40; 55; 58; 102; 187	kul-oğlu	207
Kıbrıs	92; 177	KUNT, Metin	224, 261
Kiler Odası	22; 24	Kur'an	47; 97; 247
Kilerci Koğuşu	22	Kutadgu Bilig	11; 107; 244
kilercibaşı	22; 24	kuyruklu imza	84
Kılıç Ali Paşa	78	Kuyucu Murad Paşa	111
kılıç yeri	178; 189	Küçük Kaynarca	10
kılıç zeamet	177	küçük oda	21; 22
Kırım	73; 77; 94; 222	küçük tezkireci	46
Kırım Hanlığı	74; 221; 222; 259	Kühü'l-Ahbar	23
Kırım Müslümanları	10	kürekçi bedeli	165; 167; 238
kışlak	129; 144; 161; 180; 229	Kütahya	14; 220; 225; 242
Kışlak resmi	144	KÜTÜKOĞLU, Mübahat	261
Kitâb-ı Cihânnümâ	225; 53; 262		
Kitâb-ı Müstetâb	209; 210; 268		
Kızlar ağalığı	28		
Kızlar ağası	24; 27; 28		
Kocaeli	81		
Koçi Bey	68; 109; 110; 113; 210; 211; 212; 213; 214; 215; 264		
Koçi Bey Risalesi	260		
Konur Alp	51		
Konya	14; 85; 236		
Korkud	7		
koru ağaları	189		
Kosova	6; 15; 65; 72		
köhne defter	199		
köm resmi	144		
köprücüler	75		
Köprülü (ler)	5; 31; 41; 43; 66; 69; 90; 110; 114; 115; 217; 257; 261		
Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa	153		
Köprülü Mehmed Paşa	61; 114; 115		
Köprülü Mustafa Paşa	153		

L

lağımçı	64; 74
lağımçı ocağı	65
Lahsa	220
lala	14; 68; 156; 161
Lâle devri	62
lâyiha	63; 109
Lehistan	60; 62; 112; 115
levend	77; 199
leventlik akçası	192
LEVY R.	261
LEWIS, Bernard	261
Limni	114
livâ-i müselleme	224
livâ-i piyâde	224
London	256; 258
Lütfi Güçer	137; 140; 238
Lütfi Paşa	42; 126; 261

LYBYER, Albert H.	261	Mecelle	98
		meclis-i hass-ı vükela	36
		meclis-i şer'	236; 237
		mecusiler	152
		Medine	9; 223
		medrese	12; 21; 47; 54; 99; 101; 102; 103; 104; 106; 122; 236; 241; 245; 246; 248; 249; 250; 251
		mevrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kıdem	202; 234
		mehd-i ulyâ	27
		Mehdiye	81
		Mehmed (Paşa)	14; 105; 173; 215; 260
		Mehmed b. Emir Ahmed	121
		Mehmed Emin	31
		Mehmed II	260
		Mehmet Ali Kılıçbay	172; 256
		Mehmet Bayrakdar	230
		Mehmet Genç	90
		Mehmet Zeki Pakalın	42
		mehterler	33
		Mekke	9
		Mekke emiri	223
		Mekke Şerifliği	221
		Mekke ve Medine fukarası	223
		Mekke ve Medine vakıfları	28
		mekteb-i hukuk	98
		mektupçu	102
		Memâlik-i Osmaniyye	92
		Memluk hükümdarı	9
		Memluklar	9; 82
		Menteşe (Beyliği)	76; 172; 242
		mercimek	141
		MERT, Özcan	261
		Merzifon	115
		Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	115; 267
		meşayih	252
		meşrutiyet	12
		Metropolit	205
		mevâli	49
		mevkufâtçı	190
		mevkufçular	190
		mevleviyet	237; 238; 239
		mevlidhan	252
		meyhâne	157

Mezistre	81	Mumcu	49
Mezomorta Hüseyin Paşa	78	MUMCU, Ahmet	261
Midilli	81	mumhâne	251
Mihai Maxim	222	Murad	15
Mihal Oğulları	72	Murad Han Bey	231
Mihallu akıncıları	72	murahasiye	153
Millî Tettebular Mecmuası	41; 117; 262	Musa	15
Mimar Sinan	32	MusaÇelebi	173
mimarbaşı	35; 237	musiki	3; 21; 23; 26; 31
Minorsky	172	Mustafa	7; 15; 17; 105
Mirahur	34	Mustafa Âli	32; 45; 256
mîr-i alem	33; 34; 186	Mustafa Nuri Paşa	126; 262
Mîrî Arazî	118; 119; 121; 146; 147; 161	Mustafa Paşa	115
mîrî subaşılar	243	Mustafa Reşid Paşa	37
mîrî topraklar	119; 189	mutasarıf (lık)	142; 162; 221; 235
mîrî yaylaklar	144	Muzaffer Arıkan	52
Mısır 9; 15; 27; 77; 78; 82; 91; 123; 124; 220; 221; 223; 225		Mübahat Kütükoğlu	42
Mısır sultanları	203	Mübâşir	129
Mithat Paşa	37	mücerred	121; 131; 148; 149; 150; 151; 152
Mithat Sertoğlu	122	Mücteba İlgürel	54
mizan	157; 175	müderrislik	99; 104; 129
Moğol	4; 169; 172	müessesesât-ı hayriye	249
Mohaç	12; 65; 221	Müezzîn-zâde Ali Paşa	80
Moldavya	221	müftî	45; 96; 99; 100; 104; 239; 241
Molla	105; 125; 237; 239	Mühimme (defteri-leri)	49; 68; 70; 72; 74; 184; 227; 232; 240; 265
Molla Fenarî	99	mühr-i hümayûn	37
Molla Rüstem	52; 53	müjde harcı	182
monopolya tutmak	189	mülâzemet	104; 236
Mora	72	mülk arazi	121; 122
mu'id	104	mülk timarlar	200; 201
muâfiyetnâme	130	mülknâme	2; 127
muâmele-i şer'iyye	251	mülk-timar sistemi	204
mufassal defterler	125	mültezim	86; 90; 164; 203; 211
mufassal tahrir defterleri	125	müneccimbaşı	35
Muğla	220	müneccimler	35
muharrir	129	mürtezika	237
muhasebe kalemleri	93	mürtezika berâtı	252
Muhtesib	261	mürûriyye	163
muhtesip	158; 159; 237	müsadere	25; 91; 177
muhzırbaşı	238	müsahahanâme	49
muhzırlar	238	müsellem 51; 59; 124; 176; 196; 198; 226	
mukarrernâme	127	müsellem beyleri	176
mukata'a	89; 91; 175	Müslüman 4; 8; 10; 22; 25; 30; 32; 53; 97; 98; 99; 109; 116; 137; 149; 150; 151; 152;	
mukâta'a	157; 158		
mukayyid	238		

196; 205; 206; 207; 223; 247; 252	
mütevfi	83
müteferrika (lar)	24; 34; 35; 176
müzayede	157; 190
müzevvec	120; 150
N	
na'than	252
nâhiye	142; 159; 221; 236; 242
Nâhiye Müdürü	221
nâhiye-i Gündüz	142
nâhiye-i Ovacık	142
Naip	256
nâip (ler)	237; 238; 240; 241; 242
nakibü'l-eşraf	105
Nakşe	81
nâme-i hümayûn	45; 47; 74
Nâmık Kemâl	31
narh	138; 139; 140; 237
narh fiyatları	139; 140
narh-ı rûzî	138; 140
nasihatnâme	11
Nasreddin	241
Nâzırlar	36
Nazmi Sevgen	230
NEDKOFF Boris Christoff	262
Nesâiyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ	257
Neşrî	53; 171; 225; 262
Netayicü'l-Vukuât	262
nevâhi	142
nevbet	104
Nevşehirli Damad İbrahim Paşa	62
nezâret-i deâvi	98
nîm çift	120; 148; 149; 150; 193
nişancı	38; 40; 45; 96; 179
niyâbet	159; 160; 179
nizâm-ı cedîd	63; 64; 75; 86
noterlik	106
Nusret mayın gemisi	80
Nüzül	153; 165; 166; 167
nüzül zahiresi	165; 166; 167; 238

O	
Oda Kethüdâsı	23
odabaşı	22; 58
oduncular	35
Oğuz Han	5; 8; 9
Oğuzlar	5; 263
Onaltıncı Loui	18
onbaşı	71
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	157; 201; 266; 267
Ordu Kazası	151; 153; 242; 268
ordu-yı hümayûn	238
Orhan	225; 261
Orhan Bey	174; 225
Orhan F. Köprülü	261
Orhan Gâzi 2; 8; 15; 43; 76; 102; 103; 174; 217	
ORHONLU (Cengiz)	42; 48; 262
Orta Afrika	4
Orta Anadolu	202
Orta Asya	3; 5; 6; 31; 95; 97; 107; 243
Ortadoğu	21
ortakçı (lık)	132; 166; 189
ORTAYLI (İlber) 27; 37; 92; 98; 225; 262	
Ortodoks	10; 98
Osman Bey	2; 175; 225
Osman Gâzi	2; 4; 5; 9; 15; 51; 174; 243
Osman Öndeş	73
Osman Paşa	74
Osmanlı 1; 11; 23; 32; 42; 63; 73; 74; 75; 80; 81; 83; 88; 90; 92; 93; 97; 100; 103; 119; 120; 124; 128; 132; 136; 148; 151; 152; 153; 165; 166; 168; 170; 171; 193; 201; 203; 209; 217; 218; 219; 224; 225; 228; 231; 238; 242; 245; 246	
Osmanlı Tarihi	255
Osmanlı adalet sistemi	241
Osmanlı akıncılığı	73
Osmanlı arazisi	76
Osmanlı aydınları	109; 214
Osmanlı Barışı	3
Osmanlı beylerbeyisi	217
Osmanlı beyliği	76
Osmanlı bürokrasisi	21; 96

Osmanlı bütçeleri	89; 91; 92; 255	42; 52; 117; 120; 122; 128; 134; 140; 143;
Osmanlı ceza hukuku	162	146; ; 147 161; 169; 205; 222; 227; 235;
Osmanlı ceza kanunları	180	237; 238; 250; 253; 254; 255; 256; 257;
Osmanlı coğrafyacısı	108	258; 260; 261; 262; 263; 264; 267; 268
Osmanlı coğrafyası	143	Osmanlı insanı 110
Osmanlı çift hanesi	147	Osmanlı ıslahatçıları 214
Osmanlı dârüşşifası	104	Osmanlı Kadısı 262
Osmanlı defterleri	125	Osmanlı kanunları 136
Osmanlı deniz gücü	77	Osmanlı Kanunnâmeleri 97; 117; 120; 152;
Osmanlı devlet adamı (ları) 1; 17; 31; 108;		154; 161; 253; 262
110		Osmanlı kaptan-ı deryâsı 82
Osmanlı devlet geleneği	7	Osmanlı kaynakları 8; 126
Osmanlı devlet idaresi	112	Osmanlı klâsik devri 107; 108
Osmanlı devleti 1; 2; 3; 4; 5; 6; 8; 10; 11;		Osmanlı kuvvetleri 4; 51
14; 19; 20; 25; 32; 36; 48; 51; 52; 62; 67;		Osmanlı kültürü 3; 107
73; 76; 77; 78; 86; 87; 91; 92; 94; 95; 96;		Osmanlı maliye teşkilatı 89
97; 99; 106; 107; 108; 109; 116; 117;		Osmanlı maliyesi 88; 157; 169; 256; 257;
123; 124; 125; 126; 128; 131; 133; 134;		264; 265
135; 137; 141; 152; 160; 161; 163; 165;		Osmanlı Medeniyeti 110; 111; 206; 251;
169; 172; 173; 174; 175; 180; 183; 196;		267
200; 202; 203; 214; 217; 222; 224; 236;		Osmanlı medreseleri 103; 254; 256
239; 245; 249; 256; 260; 261; 264; 265		Osmanlı Metrolojisi 259
Osmanlı divânı	43	Osmanlı müellifi (leri) 68; 199; 208; 209; 213
Osmanlı donanma komutanı	77	Osmanlı Müesseseleri 1; 52; 217; 253; 257;
Osmanlı donanması 74; 76; 77; 78; 79		260
Osmanlı dönemi 3; 26		Osmanlı münevverleri 32
Osmanlı eyaletleri	220	Osmanlı nizamı 211
Osmanlı fethi	248	Osmanlı nüfuzu 222
Osmanlı filosu	78	Osmanlı orduları 205; 206; 222
Osmanlı geleneği	8	Osmanlı ordusu 33; 51; 59; 74; 222
Osmanlı gücü	222	Osmanlı öncesi 146; 148; 151; 159; 164;
Osmanlı hâkimiyeti 115; 128; 136; 171; 221		165; 171; 189; 235
Osmanlı hanedanı 4; 5; 16; 26		Osmanlı padişahı (ları) 2; 9; 10; 11; 12; 34;
Osmanlı haremi	26	97; 103; 201; 246
Osmanlı hukukçuları	137; 146	Osmanlı para sistemi 108; 165
Osmanlı hukukçusu	147	Osmanlı paraları 5
Osmanlı hukuku 95; 96; 98; 240; 259		Osmanlı politikası 3
Osmanlı hükûmeti 19; 36; 49; 223		Osmanlı sarayı 19
Osmanlı hükümdarı (ları) 8; 9; 10; 246		Osmanlı sistemi 248
Osmanlı idarecileri 117; 134; 135		Osmanlı sultanları 206
Osmanlı idaresi 95; 97; 136; 138; 154; 171;		Osmanlı şehri 251
191; 198; 206; 207; 221; 222; 223; 228;		Osmanlı şehzadeleri 14; 15; 16; 112
229; 230; 249		Osmanlı tahrir defterleri 171; 257
Osmanlı idarî teşkilatı 136; 220		Osmanlı tahrirleri 132
Osmanlı idarî yapısı 243		Osmanlı Tarih Lügati 263
Osmanlı imparatorluğu 4; 5; 9; 16; 28; 33;		Osmanlı tarihçileri 5

Osmanlı Tarihi 8; 19; 30; 31; 72; 103; 164;		257; 262; 265; 267
Osmanlı Tarihinin Kronolojisi	31	
Osmanlı taşra teşkilatı	242	
Osmanlı timar sistemi	177; 212	
Osmanlı Timarı 169; 170; 171; 173; 191		
Osmanlı toplumu	110; 250	
Osmanlı Toprak Düzeni	256	
Osmanlı toprakları	3; 130	
Osmanlı ülkesi	2; 117; 132; 164	
Osmanlı Ümerası	261	
Osmanlı üretim tarzı	147	
Osmanlı vak'anüvisleri	225	
Osmanlı vekayinâmeleri	2; 9; 174	
Osmanlı vekayinâmesi	15; 174	
Osmanlı Vergi Düzeni	265	
Osmanlı vergi ıstılahı	167	
Osmanlı vergi sistemi	146; 168; 222	
Osmanlı yazarları	108	
Osmanlı yönetimi	146	
Osmanlılar 1; 2; 3; 4; 5; 9; 14; 21; 26; 27;		
31; 43; 52; 54; 67; 69; 74; 76; 77; 81; 83;		
91; 95; 97; 104; 119; 122; 124; 125; 128;		
136; 146; 148; 152; 161; 165; 170; 171;		
172; 200; 203; 205; 207; 217; 225; 226;		
229; 256; 259; 260		
otlak resmi	144	
Otranto	77	

Ö

Ömer	15
Ömer Efendi	105; 111
Ömer (N.) Nasuhî Bilmen	248; 249
Ömer Talib	109
Ön Asya	3; 164
Örf	259
örfî 11; 39; 41; 44; 45; 95; 96; 97; 146;	
148; 152; 166; 197; 203; 237; 241	
Örfî hukuk	95
örfî vergiler	104; 172; 175; 238
öşrî arazi	116
öşr-i bezelye	143
öşr-i bostan	143
öşr-i ceviz	143

öşr-i kovan	145
öşr-i meyve	143
öşr-i petek	145
öşr-i piyaz	143
öşü r 116; 118; 120; 130; 137; 138; 139;	
140; 141; 142; 148; 155; 165; 167; 192; 193;	
194	
ÖZCAN, Abdülkadir	262
Özdemir Oğlu Osman Paşa	227
özengi ağaları	35
özengi ağası	34
ÖZKAYA, Yücel	262
ÖZTUNA, Yılmaz	262

P

padişah 5; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 13; 14; 15;	
16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26;	
27; 28; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41;	
42; 44; 45; 50; 57; 58; 59; 60; 61; 62; 63;	
64; 66; 67; 72; 89; 90; 93; 95; 96; 101;	
105; 106; 108; 109; 110; 111; 112; 113;	
114; 121; 126; 127; 128; 130; 131; 139;	
153; 158; 169; 175; 176; 184; 199; 209;	
210; 212; 215; 220; 246; 248; 250; 259	
padişah berâtı	183
padişah hasları	89; 158; 175; 189
padişah hocaları	105
padişah hocası	99; 105
padişah-ı cihân	108
PAKALIN, M. Zeki Pakalın 105; 151; 152;	
159; 219; 238; 243; 263	
Palu Hükûmeti	201; 232; 234; 267
PAMUK, Şevket	263
Papa X. Leon	82
Pasarofça antlaşması	62
paşa kapısı	36; 46; 47; 87
paşa sancağı	82; 218
paşmaklık	176
Patrona Halil	62
Pax Ottomana	3
payitaht-ı cihân	108
pazarbaşı	237
pehlivan	23
PEIRCE (Leslie P.) 16; 23; 26; 263	

pençe	42	resm-i bennâk	139; 149; 150; 167
pençik akçesi	54	resm-i çift	118; 120; 139; 146; 147; 148;
pençik kanunu	54	149; 152; 165; 167	
pençik oğlanı	54	resm-i ispenç	139; 167
pençikçi başı	71	resm-i kivâre	145
Pertek	193; 201; 228; 232; 267	resm-i meraî	144
Pertek sancağı	231	resm-i nikah	197
Pertek sancakbeyi	232	resm-i tapu	121; 160; 161
Piltan Bey	232	resm-i zemîn	120; 148; 149; 150; 160
Pîr Hüseyin Bey	201; 228; 231; 232	resm-i zenburiye	145
Pîr Hüseyin Bey Oğulları	201; 228; 232; 267	Reşad	18
Pîrî Mehmed Paşa	42; 82; 85	Revan	113
Pîrî Reis	78	Rikâb ağaları	34
Piriştine	205	rikâbdâr	22
pişkeş	42; 84	rikâb-ı hümâyûn rûsusu	50
piyâde	196	risâle	109; 263
Piyale Paşa	78; 80	riyaziye	103
Polonya	73	Rodos	81
Portekiz (liler)	4; 9; 82; 109	Roma	21; 123; 170; 245
Premeti	173	Roma İmparatorluğu	29; 123; 147
Preveze	78	Romalı Censor'lar	123
pronoia	146; 170	Romalı (lar)	29; 152
Protestan	98	Romanya	221
Putperest	152	Romanya Prensliği	221
		Romence	221
		Ruha (Urfa) Sancağı	89; 264
		Rum	2; 4; 32; 48; 81; 98; 173
		Rum Tekfuru	15
		Rumeli 3; 21; 43; 72; 76; 81; 85; 102; 107;	
		122; 143; 145; 173; 177; 178; 200; 201; 207;	
		217; 220; 223; 236	
		Rumeli Beylerbeyi (si)	66; 85; 208; 218;
		219	
		Rumeli eyaleti	208
		Rumeli kadıaskeri	44; 102; 236
		Rumlar	4; 30; 32
		Rûm	74; 177; 178
		Rus çarîçesi	10
		Rus murahasları	10
		Rusçuk	82
		Ruslar	4; 63; 79; 221
		Rusya	4; 62; 73
		ruzmançe defteri (leri)	93; 185; 208; 227
		ruzmançe (ci)	102; 263

R

ra'yyet 120; 181; 184; 185; 190; 192; 193; 196	
ra'yyet-zâde	199
Raiyyet Rûsûmu 119; 146; 148; 149; 151; 152; 153; 154; 258	
Rauf Bey	80
re'âyâ 117; 118; 119; 120; 121; 129; 130; 134; 137; 138; 139; 144; 145; 146; 147; 148; 150; 151; 159; 161; 166; 189; 192; 193; 225; 227; 233; 237; 239; 246; 256	
reftiyye	163
Reisü'l-küttâp	40; 45; 46; 85; 259
reisü'l-ulemâ	100
resm-i arûs 159; 160; 177; 180; 196; 197	
resm-i arûsâne	197
resm-i asel	145
resm-i âsiyâb	156

ruznâme	104	160; 164
Rüstem Bey	232	sancakbeyi 5; 14; 24; 26; 33; 34; 35; 41; 49;
Rüstem Paşa	42; 80; 88	67; 69; 73; 77; 80; 81; 129; 158; 160; 163;
rûsûm-ı serbestiye	177; 179; 243	175; 176; 179; 181; 183; 187; 201; 218;
rûs kalemi	49	220; 222; 224; 225; 226; 227; 228; 230;
		231; 232; 233; 234; 236; 239; 243
		sancakbeyilik 99
		Sancak-ı Arvanid 129; 130; 131; 140; 151;
		258
		Saray 5; 11; 13; 15; 16; 19; 23; 24; 27; 35;
		59; 60; 61; 186; 224; 264
		saray ağaları 61; 186
		Saray ağası 24
		Saray Kethüdâsı 23
		saray mutfağı 34
		Saray Teşkilatı 27; 28; 39
		saray-ı cedîd 20
		Saruca Paşa 82
		Saruhan 76; 172; 205
		Sasanî (ler) 1; 21
		Seçkin Cılızoğlu 261
		sefer-i hümâyûn 184
		seferlere eşmek 186
		Seferli Odası 23
		sekanbaşı 57; 58
		Sekban-ı Cedîd 75
		Sekban (lar) 55; 57; 58; 199; 207
		sekanlar ortası 57
		seksuncubaşı 58
		Selanik 189; 237
		selâtin câmiler 246
		Selçuklu 6; 69; 122; 125; 170
		Selçuklu Devleti 170
		Selçuklu ordusu 170
		Selçuklu sultanları 9
		Selçuklular 2; 4; 14; 52; 54; 69; 124; 125;
		135; 147; 171; 243
		Selçuknâme 83
		Selim 7; 23; 86; 88
		Selimiye 32
		Semendire 65; 72
		senyör 123; 124; 146; 154; 190; 191; 195;
		196
		ser kilârî-i hassa 22
		serasker 75; 184
		serbest dirlik (ler) 179; 238; 243

S

sâdât	105; 166; 252
sadrâzam 13; 37; 38; 50; 61; 81; 82; 83; 85; 105; 111; 114; 115; 209; 215; 222; 237	
sadrâzamlık makamı	36
Safevî (ler)	14; 136; 229
Safiye sultan	27
Sağ Kol Uç Beylerbeyliği	225
sağ ve sol garipler	66
sağ ve sol ulûfeciler	66
Sağman 150; 193; 201; 228; 232; 233; 267	
Sağman nahiyesi	150
sâhib-i arz	121; 154; 188; 196
sahib-i ocak	232
sâhib-i ra'yyet	196
Sâhil gümrükleri	164
SAHİLLİOĞLU (Halil) 92; 177; 263	
sahn-ı seman	103
Sakız	81
Salankamen	115
sâlâr	142
salgun	149; 167; 197
Salih Reis	78
salma	167
Sâlyâneli eyaletler	220
sâlyânesiz eyaletler	89; 220
Samsa Çavuş	51
Samsun	105; 194; 266; 267
sancağa çıkmak	13; 16; 17; 186; 224
sancak (lar) 24; 49; 52; 58; 67; 69; 71; 73; 74; 77; 80; 81; 82; 84; 89; 93; 106; 129; 134; 136; 138; 139; 144; 145; 153; 154; 157; 158; 159; 172; 176; 177; 178; 181; 194; 201; 205; 207; 208; 218; 219; 221; 223; 224; 225; 227; 228; 230; 231; 233; 234; 235; 236; 239; 242; 243	
Sancak kanunnâmeleri 96; 118; 146; 150;	

serbest mülkler	200; 201	subaşı	33; 99; 158; 160; 163; 174; 179; 181; 187; 196; 218; 238; 239; 243
serbest (olan) timarlar	179; 181	subaşılik	99; 218; 243
serbest olmayan timar (lar)	179; 180; 181; 228; 243	sulehâ	166
serdâr 39; 41; 43; 68; 70; 72; 74; 186; 209; 227		Sultan Abdülaziz	18; 75; 79
serdâr-ı ekrem	39; 42	Sultan Ahmed Meydanı	61
serdâr-ı ulemâ	99	Sultan Alaeddin	171
serf	124; 191; 195	Sultan İbrahim	17; 113; 114
serhad kulu	73; 74	Sultan Orhan	246
SERTOĞLU, Mithat	263	Sultan Süleyman	14; 215
Sevâd-ı Irak	116	sultaniye medresesi	103
SEVGİN Nazmi	263	Sumatra	78
SEVİM, Ali	268	Suriye	77; 202; 245
seyahatnâme	25	Surre Alayı	223
Seydi Ali Reis	78	Sülemek	243
seyfiye	20; 41; 99	Sülemiş	243
seyyibe (avrat)	161; 196	Süleyman	14; 15; 17; 19; 152; 184
seyyid (lik)	104; 105	Süleyman Bey	15
Sığacık	81	Süleyman Han	109; 110
silahdâr	22; 24; 66; 186	Süleyman Han Zamanı	113
silahdarlar bölüğü	22	Süleyman Paşa	78
Silistre	72; 74	Süleyman Südi (Efendi)	124; 152; 153; 164; 168; 193
Sinan Paşa	68; 73; 80; 105	Süleymaniye	32
Sinop	82; 157; 220; 225; 266; 267	Süleymaniye medreseleri	103
sipahi bölükleri	24; 186; 213	SÜMER Faruk	263
sipahi ocağı	66	sürsat zahiresi	238
sipâhi timarı	146; 152; 188; 189	süvari bölük ağaları	34
sipahilik	84	süvariler	33; 35; 39; 73
sipahi-oğlanı	186	Süveyş	77; 78; 109
sipahizâde (ler)	171; 172; 185; 199	Süveyş tersanesi	82
Sırbistan	72		
Sırp	16; 31; 75; 171		
Sırp despotu	16		
Sırp prensesi	16		
Sırpılık	31		
Sivas	14; 85; 236		
siyasetnâme	11; 107; 244		
Sofu Bayezid	105		
Sofya	68; 237		
Sofyalı Ali Çavuş	68; 263		
Sokollu Mehmed Paşa	7; 24; 31; 41; 42; 80		
Sol Kol Uç Beylerbeyliği	225		
solak	207		
Solakzâde Tarihi	37		
soyural	172		

Ş

Şa'bân	193
ŞAHİN İlhan	263
şakird	87; 93
Şam	85; 177; 178; 220
şapçı	132
şark seferi	70
Şehir kethüdası	237
şehremini	35; 85
Şehrizar	177; 178; 220
Şehsuvar Oğlu Ali Bey	172
şehzade (ler)	6; 8; 11; 13; 14; 16; 17; 18;

25; 63; 175; 176; 199; 224; 244; 246		Tahrir Defterleri	2; 93; 120; 121; 125; 129; 132; 133; 139; 143; 144; 145; 151; 160; 164; 167; 173; 174; 199; 268
Şehzade Ahmed	16	tahrir emîni	129; 159
şehzade divânı	14	tahrir kâtibi	174
şehzade İbrahim	7	taht kaymakamı	15
Şehzade İalası	14	tahvil defterleri	93
Şehzade Mahmud	16	Tahvil kalemi	49
Şehzade Murad	15	tahvil kesedârı	49
Şehzade Mustafa	15	takrîr	42
Şehzade Selim	14; 18	TANERİ, Aydın	264
Şehzade Süleyman	15; 53; 217	Tanzimât	12; 75; 93; 98; 101; 118; 162; 165; 242; 246; 262
şehzade Yakup	6; 15	tapu nizamnâmesi	119
şekerhâne	251	tapu resmi	118; 121; 159; 160; 162; 177; 180
şemhâne	157	Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü	93
şer'î hukuk	95; 97	Tarhuncu Ahmed Paşa (lâyihası)	91; 92; 114
şer'-i şerif	95	Tarih-i hind-i garbî	108
şer'î	11; 39; 41; 44; 45; 95; 97; 99; 175; 241	tasma akçası	148
şer'î vergiler	97; 122	tatar (lar)	75; 196
Şeri'at	95	tatbikçi	102
şerifler	104	taviceler	72
şeriflik	104	Taycı	52; 257
Şeyh Edebali	2; 15	tecdid-i berât	128; 199
şeyhülislam	11; 13; 16; 27; 45; 59; 95; 96; 99; 100; 101; 105; 112; 237; 239; 241	tefsir	103
şeyhülislamlık (makamı)	99; 101	Tekâlif Kavâidi	253
şikk-ı evvel defterdârı	85	tekâlif-i divâniye	89; 238
Şinasi Altundağ	134; 262	tekâlif-i örfiyye	165
şıra öşrü	143; 188	tekâlif-i şakka	167; 168
şuhûdü'l-hâl	239	Teke Sancağı	174
Şura-yı devlet	101	telhis	42; 85
		telhisçi	101
		temessük	121; 203
		Temessükât defteri	266
		Temeşvar	177; 178; 220
		temliknâme	176; 202; 232
		terakkî	188
		Tercil	154
		tercümanlık	48
		Tersane	79; 81
		Teselya	173; 205
		Teselya sancağı	173
		Tevkii Abdurrahman Paşa (Kanunnâmesi)	41; 219
		tezkereli timar	178

130; 135; 173; 175; 176; 179; 197; 201; 202; 204; 223; 237; 244; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252	
Vakıf arazi	122
vakıf mütevellisi	249
vakıf reâyâsı	119; 166
vakıf senedi	15
Vakıflar Dergisi	245; 254; 261
vakıfnâme	127
vâkıf	129; 249; 252
Valde	13; 27
valide sultan	27
vâli	205; 221
Van	220
vasiyetname	244
vekilharç	58
veliahd	8; 18
Venedik	62; 76; 77; 78; 81; 114
vezir (ler) 24; 26; 31; 33; 35; 37; 40; 43; 44; 49; 54; 58; 59; 61; 80; 84; 85; 88; 114; 179; 187; 188; 201; 204; 219; 227	
veziriazam (lar) 24; 27; 36; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 46; 48; 57; 58; 60; 61; 78; 80; 85; 88; 93; 99; 105; 175; 176; 219; 250; 264	
vezirlik	85; 99
veznedârbaşı	87
Vidin	205
vilayet nizâm-nâmesi	221
vilâyet (ler) 74; 129; 134; 138; 142; 144; 149; 151; 154; 159; 226; 242	
vilâyet kanunnâmeleri	159
Viyana	66; 110; 115; 222
Voynugân sancağı	224
voynuklar	75; 206
voyvoda	48; 74; 114; 221; 222
voyvodalık	48; 74
Vulçitrın	70; 205
Wisconsin	5; 260

Y	
Y. Moran	256
Y. Yücel	228; 237
yağcı	132; 194
Yahudiler	55
yamak (lar)	52; 67; 196
Yanya beyi	72
Yarhisar	15
Yasaknâme	254
yasamışı	125
Yaşar Yücel	209; 227
yatak resmi	144
yavacı	182
yave	160; 180
Yavuz (Sultan, Selim) 7; 9; 10; 11; 15; 42;	
58; 77; 82; 85; 96; 102; 223; 230	
Yaya hassa ordusu	33
yaya ve müsellemler kuvvetleri	52
Yaya ve Müsellemler sancakbeyleri	226
yaya ve müsellemler teşkilatı	52; 124
Yaya ve Müsellemler	51; 52; 53; 59; 226; 254
Yayabaşı	52; 57; 186
aylak	129; 144; 161; 229
aylak resmi	144
Yazıcızâde Ali	83
Yedikule	61; 88
YEDİYILDIZ (B., Bahaeddin)	151; 153; 242; 245; 246; 249; 251; 268
Yemen	109; 220; 223; 245
Yeni Saray	20; 27
yeniçeri (ler) 12; 21; 31; 33; 35; 39; 53; 54;	
56; 57; 58; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 74;	
75; 112; 113; 124; 135; 186; 207; 210;	
213; 220	
Yeniçeri ağalığı	80
Yeniçeri ağası	34; 39; 41; 54; 55; 58; 186
yeniçeri garnizonları	58
yeniçeri kâtibi	58
yeniçeri kışlaları	213
yeniçeri ocağı	53; 55; 56; 60; 64; 75; 93; 112
Yıldırım Bayezid	6; 10; 15; 21; 54; 56; 65; 80; 82; 83; 104; 105; 174

Yıldırım Hüdâvendigâr	174
Yılmaz Kurt	211; 260
yoldaşlık defteri	184
yörük beyleri	176
yörükler	75; 144
Yunan	75; 80
Yunanlılar	152
Yurtluk-Ocaklık	201; 228; 231; 232; 233; 258
Yurtluk-ocaklık sancaklar	231
YÜCEL, Yaşar	268
yüzbaşı	71

Z	
zağarcıbaşı	58
zâim	177; 226; 239
zâviye	122; 245; 249; 251
zâviyedâr	142
zeamet	25; 35; 67; 68; 81; 84; 89; 93; 167; 175; 176; 177; 178; 179; 187; 208; 210; 220; 263
Zembilli Ali Cemâlî Efendi	101
zevgarion	147
Zigetvar seferi	215